

MAGYAR NYELVŐR

TARTALMÁBÓL

Bárczi Géza: Simonyi Zsigmond

Benkő Loránd: Emlékezés Simonyi Zsigmond „Tüzes magyar nyelvtan”-ára

Kovács Ferenc: Simonyi Zsigmond nyelvszemlélete

Éder Zoltán: Simonyi Zsigmond és a nyelvtudomány-történet

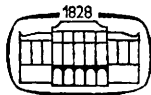
Prohászka János: Simonyi Zsigmond halála a korabeli sajtóban

Szabó T. Attila: Nyelvjárás-történeti észrevételek egyetlen személyi határozórag-csoportunkról

Zsoldos Jenő: „Nyelvvédelem” és szótörténet

Németh G. Béla: Kölcseny: Elfojtódás

Hernádi Sándor: Összetett mondatok helyesírási célú elemzése

ADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

3. ÉVFOLYAM 1969. JÚLIUS—SZEPTEMBER 3. SZÁM.

MAGYAR NYELVŐR

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA NYELVMŰVELŐ MUNKABIZOTTSÁGÁNAK FOLYÓIRATA

SZERKESZTETTÉK: SZARVAS GÁBOR (1872—1895), SIMONYI ZSIGMOND
(1896—1919), BALASSA JÓZSEF (1920—1940), BEKE ÖDÖN (1946—1953)

FELELŐS SZERKESZTŐ: LŐRINCZE LAJOS

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG:

BÁRCZI GÉZA, FÁBIÁN PÁL, GRÉTSY LÁSZLÓ, GULYA JÁNOS,
ILLYÉS GYULA, O. NAGY GÁBOR, RÁCZ ENDRE, TOMPA JÓZSEF

SEGÉDSZERKESZTŐ: SZENDE ALADÁR

A szerkesztőség címe:

A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete
Budapest V., Szalay utca 10—14. V.

TARTALOMJEGYZÉK

Nyelvművelés

<i>Bárczi Géza</i> : Simonyi Zsigmond	313
<i>Benkő Loránd</i> : Emlékezés Simonyi Zsigmond „Tüzetes magyar nyelvtan”-ára	317
<i>Kovács Ferenc</i> : Simonyi Zsigmond nyelvszemlélete	322
<i>Éder Zoltán</i> : Simonyi Zsigmond és a nyelvtudomány-történet	330
<i>Prohászka János</i> : Simonyi Zsigmond halála a korabeli sajtóban	340
<i>Szabó T. Attila</i> : Nyelvjárás-történeti észrevételek egyetlen személyi határozórag-csoportunkról	346
<i>Zsoldos Jenő</i> : „Nyelvvédelem” és szótörténet	352

Íróink nyelve

<i>Németh G. Béla</i> : Kölcssey: Elfojtódás	357
--	-----

Nyelv és iskola

<i>Hernádi Sándor</i> : Összetett mondatok helyesírási célú elemzése	363
<i>P. Dombi Erzsébet</i> : Egy új módszertan	373

A nyelvtudomány műhelyéből

<i>Papp Ferenc</i> : Gépi eredményeink felhasználása szótárírásunkban	376
---	-----

Nyelvjárásaink

<i>É. Kiss Katalin</i> : A <i>-si</i> képző a Hortobágyon	382
<i>Matijevics Lajos</i> : Kishegyesi tájszavak	384

Szó- és szólásmagyarázatok

<i>Országh László</i> : Komfort	390
<i>Horpácsi Illés</i> : Huj, huj — seregély	396

Imre Samu

(1017 1000)

Simonyi Zsigmond

Ez év november 22-én lesz ötven éve, hogy Simonyi Zsigmond tragikus körülmények között elhunyt. Sok évtizedes gazdag teremtő munkában elfáradt, törődött szervezete nem bírta el azokat az izgalmakat, melyekkel az ellene indított méltatlan hajsza gyötörte meg. Magyarságát, nemzethűségét vonták kétségbe annak, aki egész gazdag aratású életét szentelte a magyar nyelvnek, és a magyar tudomány történetében halhatatlan nevet biztosított magának. Halála mélyen megdöbbenetette a kortársakat, nagyrészt azokat is, akiknek — talán akarva, nem akarva — részük lehetett benne; az utódok pedig e szomorú évfordulón fájdalmas megilletődéssel emlékeznek meg a nagy halottról.

A magyar nyelvtudomány múltja sok nagy szellemmel, sok szívós, kitartó munkással dicsekedhetik, de a legnagyobbak közt is igen előkelő hely illeti meg Simonyi Zsigmondot. Pályára lépésével, mondhatni, új korszak kezdődött a magyar nyelvtudományban, és halálával egy igen termékeny, eredményekben gazdag korszak zárult le, amennyiben persze a tudomány folytonosságában korszakok kezdetét és végét meg lehet jelölni. Hiszen e termékeny évtizedeken, Simonyi korán alapszik a folytatás, s mint gyökereire erre vezethető vissza az a kiterelvényesedett, gazdag és értékes nyelvtudományi termékenység, mely nyelvészetünk legutóbbi, mintegy két évtizedét jellemzi. Mint a nagy elődöknek általában, úgy elsősorban Simonyinak munkássága, eredményei benne vannak a mi munkánkban, és ha szerény erőfeszítéseinkkel megpróbáljuk az örökölt tőkét gyarapítani, kisebb-nagyobb új köveket hordani a tudomány épületéhez, csak azon az alapon építhetünk, melynek létrehozásában Simonyinak oly jelentős része volt.

Vele lép be Magyarországra korának legmodernebb nyelvészeti irányzata, az újgrammatikus iskola, mely gyökeresen átalakította a nyelvtudományi szemléletet, és melyet csiszolni, tovább finomítani, kiteljesíteni lehet, sőt kell, de megtagadni csak magának a nyelvtudománynak a megtagadásával lehetne. Simonyi volt az első, aki magyar anyagon fejtette ki és igazolta az akkor legkorszerűbb, legfejlettebb iskola számos tételét, amikor az analógiáról, a szóvegyülésről, az elvonásról, a hangátvetésről stb. stb. írt maradandó becsű monográfiákat és tanulmányokat. De legalábbis éppen ilyen fontos, hogy egész munkásságával ezt az irányzatot képviselte, vitte át a tudományos munka gyakorlatába, a magyar nyelvtudomány vérkeringésébe. S tette ezt nem szolgáilag másolva a nagy külföldi mintákat, hanem rugalmasan, elkerülve az iskola egyes merevségeit. Ezzel iránynt mutatott a jövő fejlődésére is, mely ezeken az alapokon az úgynevezett budapesti iskolát, helyesebben talán a sajátos magyar nyelvtörténeti iskolát hozta létre.

Simonyi tudományos munkássága rendkívül nagy terjedelmű és sokrétű volt, kiterjedt a nyelvtudománynak szinte minden akkor ismert és művelt diszciplínájára. Legjelentékenyebb része e munkásságnak talán a magyar nyelvtörténet körébe tartozik. Nincsen nyelvtörténetünknek olyan ága, melyben Simonyi géniusza maradandót nem alkotott, vagy legalább előre vivő eredményekkel nem gazdagította volna tudásunkat. A magyar magánhangzókról kifejtett véleménye, más teóriák átmeneti fölülkerekedése ellenére beleötvöződött mai ismereteinkbe. — A szótörténet egész pályája során foglalkoztatta. Számos kitűnő etimológiát, szó- és szólásmagyarozatot köszönhetünk neki, amelyek ma is meggyőzőek. Ezeken kívül az etimológiai ötletek hosszú sorával segítette elő a kutatást, villantott föl megvizsgálandó lehetőségeket, indított el gyümölcsöző vitákat. Kitűnő alapokat rakott le a szótövek vizsgálata számára, és a szóképzés terén is maradandó becsű tanulmányok dicsérik munkáját. Szarvas Gáborral együtt szerkesztette a Magyar Nyelvtörténeti Szótárt, ezt a rendkívül hasznos munkaeszközt, mely több mint háromnegyed évszázada szolgálja a nyelvtudományt, s melyet ma sem tudunk egy pillanatra sem nélkülözni, de minden valószínűség szerint még hosszú ideig pótolhatatlan és pótolatlan forrásunk lesz. E mű kétségtelen fogyatékoságai neki vagy szerkesztőtársának semmiképpen sem róhatóak föl, számos erényei azonban őket, a szerkesztőket dicsérik. Tudjuk, mennyi méltatlan támadást kellett áldozatos munkájukkal kapcsolatban elviselniük, mennyi nehéz harcot megvívnia éppen a harcot sohasem kereső, szelíd Simonyinak, de megvívta őket diadalmasan. A jövő — immár múlt — a szerkesztőket igazolta: ha a tapasztalatlan vagy olykor lelkiismeretlen munkatársaktól gyűjtött anyag hézagossága, sőt néha pontatlansága nem válik is előnyére e szótárnak, a szerkesztők a lexikográfia akkori állásához képest kitűnő munkát végeztek, és nyelvtörténetünk a Szarvas — Simonyi-féle Nyelvtörténeti Szótár nélkül ma is bénán vergődne, szótörténeti ismereteink pedig meg sem közelíthették volna azt a fokot, melyen vannak.

Munkásságának legsajátosabb és legterjedelmesebb területe a történeti mondattan volt. Tüzetes Magyar Nyelvtana, melynek jelentékeny része, a szóragozástan a mondattan körébe tartozik, olyan agg bölcs, melyet most is mindig meg szoktunk kérdezni, mert bár az idő természetesen elhaladt fölötte, még mindig sok hasznos útbaigazítást, ötletet kapunk tőle. Nyelvtudományunk díszére válnak nagy mondattani monográfiái és kisebb-nagyobb tanulmányai: A jelzők mondattana, A magyar kötőszók, A magyar határozók, A magyar szórend, Az igenévi szerkezetek, Az ikes ragozás története stb. stb. Nyelvészeti irodalmunknak örök kára, pótolhatatlan vesztesége, hogy az élete főmunkájának szánt magyar történeti mondattana, mely még csak kéziratban volt meg, az első világháborút követő zűrzavarban elkallódott, minden valószínűség szerint megsemmisült. Pedig ebben összegezte volna mindazt, amit annyi egyéb munkájában, részlettanulmányában föltárt, és ezeket kiegészítve és rendszerbe állítva bocsátotta volna a tudomány rendelkezésére. Simonyi szava e kérdésben rendkívül értékes lett volna.

A nyelvtörténet azonban munkásságának csak egyik, habár talán legfontosabb területe volt, de éppúgy érdekelték a nyelv szinkrón kutatásának problémái is. A nyelvjárási gyűjtés, feldolgozás felé irányította tanítványait, de saját maga is foglalkozott idevágó kérdésekkel, sőt csírájában fellelhető nála a történeti nyelvjárásvizsgálat gondolata is. Hasonlóképpen foglalkoztatta őt a magyar irodalmi nyelv jelene és a nyelvi jelenségek szinkrón rend-

szerezése. Történeti tanulmányaiban is mindig eljut kora élő nyelvéig, s annak a rendszerezésével fejeződik be a vázolta fejlődésvonal. Másrészt munkássága e téren szorosan kapcsolódik az alkalmazott nyelvtudomány terén kifejtett sokágú és nagy társadalmi fontosságú tevékenységéhez.

Simonyi ugyanis közel sem zárkózott el a tudománynak az avatatlanok számára megközelíthetetlen elefántcsonttoronyába, hanem óriási tudását és munkakészségét az élet gyakorlati követelményeinek is a szolgálatába állította. A XIX. század második felében a helyes, tiszta magyarság, a pallérozott stílus kérdései, melyek időszerűségüket ugyan sohasem veszítették el, különösen nagy jelentőségre emelkedtek, és a széles körű közönség érdeklődésének szinte a középpontjába kerültek. Mint Szarvas Gábor küzdőtársa, majd a Magyar Nyelvőr szerkesztője, Simonyi az ortológus irányzatnak a híve volt, ami hivatásos nyelvész részéről szinte természetes, de az ortológiában is került a túlzásokat, és tiltó döntéseit is nagy óvatossággal fogalmazta meg. Ismerve a magyar irodalmi és köznyelvnek, a magyar stílusnak a Bach-korszak utáni állapotát, melyben az idegenszerűségek, leginkább német szavak és főleg németes fordulatok, szerkesztésmódok zagyván keveredtek a legtúlzóbb nyelvújítás gyökértelen alkotásaival, egészen természetes, hogy a nyelv tisztaságán való őrködés, a gyomlálás és igazítás az anyanyelv aggódó szerelmesének szemében szent kötelességnek látszott, és valójában az is volt. E téren való munkásságának programját adta Simonyi a Magyar Nyelvőr XXV. kötetében, amikor a folyóirat szerkesztését átvette. De e program hűséges megvalósítása vonul végig egész munkásságán. Nagyszámú cikken kívül Antibarbarusa, majd a Helyes magyarság című kitűnő munkájának három kiadása nemzeti missziót teljesített. Áldásos hatásukat szinte föl sem lehet becsülni. Igen nagy érdeme van Simonyinak abban, hogy a magyar irodalmi nyelvet sikerült önmagának visszaadni, s helyreállítva a nyelvi hagyományok ésszerű tiszteletét, visszakalauzolni a népnyelv éltető forrásához.

A bel- és külföldi nagyközönség számára a magyar nyelv múltját és jelenét elsőnek Simonyi ismertette a *Die ungarische Sprache* és *A magyar nyelv* című munkáiban (ez utóbbiból két kiadás fogyott el). E művek kitűnő tájékoztatást adnak nyelvünk felépítéséről, mozgalmas életéről, úgy, ahogyan azt akkor ismerték, és amilyen mértékben ez ismeretek a szélesebb közönség számára is hozzáférhetővé voltak tehetők. De azt sem tartotta méltatlannak, hogy jeles középiskolai tankönyvekkel, nyelvtanokkal szolgálja a magyar művelődés ügyét.

Rendkívül fontos szerepe volt a helyesírás megreformálásában. Ő alkotta meg az úgynevezett iskolai helyesírást, mely a már elavuló akadémiai helyesírással szemben lényeges módosítást, egyszerűsítést hozott. Bár az iskola és rajta keresztül az élet azonnal magáévá tette Simonyi helyesírását, az Akadémia sokáig ellenkezett, míg végre a makacs maradiságon győzött az ésszerűbb új, és Simonyi halála után az Akadémia is elfogadta legfontosabb újításait. Mai helyesírásunk is ennek a Simonyi-féle helyesírásnak nem mindig szerencsés módon való továbbfejlesztése, mondhatni, fölösleges bonyolítása.

Az alkalmazott nyelvtudomány ötödik ágának, a lexikográfiának művelésére is talált rengeteg egyéb munkája mellett időt. Nemcsak a Nyelvtörténeti Szótár szerkesztésében vállalt igen nagy részt (ez, bár tudományos céllal, jelentékeny részben lexikográfiai munka volt), hanem ő szerkesztette a terjedelmes és kiváló Középiskolai Műszótárt is, melynek címéből alig sejthető

gazdag anyagával, művelődés- és nyelvfejlesztő fontossága sokkal nagyobb, mintsem a köztudatban él.

Simonyit azonban nemcsak ragyogó tudományos eredményei, példát adó ismeretterjesztő és didaktikai munkássága teszik a magyar nyelvtudomány történetének egyik legjelentősebb alakjává. Hatékony tényező volt ő a tudományos munka szervezésében és irányításában is. Szarvas Gábor után ő került az egyik legjelentősebb és kétségtelenül — csakúgy, mint ma — legolvasottabb nyelvtudományi folyóiratnak, a Magyar Nyelvőrnek az élére, és tevékeny részt vett a tudományos élet irányításában. Ez számára nemegyszer nem kívánatos harcot hozott, s e harcok során meg nem érdemelt, fájó sebeket is kapott. Bátor magatartása személyes ellenségeket szerzett, s a kicsinyes csel-szövényekben járatlan tudósnak nem kevés keserűségben is volt része. Úttörő jelentőségű kezdeményezés volt a Nyelvészeti Füzetek megszervezése, megindítása és irányítása. Ezekben ugyanis rendszerint cikknél nagyobb, könyvnél kisebb tanulmányok, monográfiák változatos sora látott napvilágot. Bennük a kezdő szakemberek is szóhoz jutottak a tapasztalt tudósok mellett. Hogy ilyen kiadványsorozat mennyire hasznos, sőt szükséges, mi sem bizonyítja jobban, mint az, hogy hasonló jellegű kiadványsorozatok nélkül ma már el sem tudnók képzelni a nyelvtudomány életét, s más, testvér tudományágak is jónak látták előbb-utóbb saját szakmakörük területén is ilyen szabású sorozatokat indítani.

Megemlékezésünk során okvetlenül szót kell ejtenünk Simonyiról, a tanárról, a nevelőről, mert munkásságának, a magyar művelődés fejlesztésében kifejtett tevékenységének igen fontos része művei mellett egyetemi tanári működése. A szó legszorosabb és legnemesebb értelmében nevelő volt, aki nem a katedra magasából tekintett le diákjaira, hanem leszállt közéjük, velük együtt dolgozott, segítette, irányította őket, és még kritikája, megrovása is csak szelíd helyreigazítás formájában nyilatkozott. Nagy gondot fordított a leendő középiskolai tanárok kellő művelésére, hiszen ezek vitték aztán szét az országban az anyanyelv bálványozó tiszteletét, melyet ő oltott beléjük, s az e tiszteletnek alapot adó ismereteket, melyeket tőle kaptak. De különösen fölkarolta azokat, akikben tehetséget, erőt és kitartást látott a tudomány művelésére. Ezeknek útját egyengette, zsengéiknek, ha azok a kellő színvonalat elérték, helyet adott a Nyelvőrben, majd a Nyelvészeti Füzetekben is: elindította őket, megfelelő poggyással, pályájukon, támogatva első lépteiket.

S milyen volt Simonyi, az ember? Azt hiszem, amit eddig elmondtam, abból ez is kiderül. Ma is csak így összegezhetem róla való emlékeimet, ahogyan tizenöt évvel ezelőtt tettem: A nagy tudóssal, a lelkiismeretes tanárral egybeformíva, elválaszthatatlan egységben magaslott ki Simonyi, az ember. Nem ismertem közletről (bár nála szakvizsgáztam), de elég volt szelíd, kék szemébe nézni, kedves mosolyát látni, a keményebb igazságot tétovázó óvatossággal, kíméletes szavak keresésével enyhítő hangját hallani, hogy mély emberi egyéniséget, a belőle áradó jóindulatot meg lehessen érezni. Tudom, hogy szelíd egyénisége meg is tudott keményedni, hiszen életének jelentős része harcokban telt el, olyan harcokban, melyek néha ádáz viharokká élesedtek, de biztos vagyok benne, hogy e harcok elfogadása és megvívása nála csak annak kényserű vállalása volt, amit kötelességének érzett.

E pár sorban Simonyinak, a nagy tudósnak hatalmas életművéről még csak vázlatosan sem adhattam számot, s épp oly kevéssé gondolhattam arra, hogy jellemezzem a nagy nevelőt, s megrajzolhassam a kivételes emberi

egyéniség képét: Mindez egy részletes Simonyi-monográfiának a feladata lesz, mely felméri e nagy előd jelentőségét. Reméljük, hogy ma, amikor a tudománytörténet fontosságát nyelvész-társadalmunk felismerte, erre is hamarosan sor kerül. Most ez a, Simonyi szerénységéhez simuló egyszerű megemlékezés legyen annak a jele, hogy nagy elődeinkre hálával gondolunk, rájuk büszkék vagyunk, mert tudjuk, hogy aki a múltját nem becsüli, annak jövője sincs. Nekünk pedig meggyőződésünk, hogy tudományunknak van jövője, ha méltó igyekszik lenni olyan világító példához, amilyent Simonyi mutatott.

Bárcsi Géza

Emlékezés Simonyi Zsigmond „Tüzetes magyar nyelvtan”-ára

1. Ha nyelvtudományunk mai művelőitől azt kérdeznők, mit tartanak Simonyi Zsigmond legkiemelkedőbb művének, aligha lenne kétséges, hogy az éppen nem csekély választási lehetőségek közül túlon túl nagy többségben a „Tüzetes magyar nyelvtan”-t jelölnék meg. Hogy mért éppen e művére esnek a választás, arra nem nehéz felelni: nagyon számos kiváló alkotása közül ez a legklasszikusabb, legmaradandóbb.

A „klasszikus” és a vele szorosan összefüggő „maradandó” jelző ez esetben — mindenki tudja — nem könnyelmű dobálózás nagy szavakkal, hanem valódi értékeket jelöl. Klasszikus és maradandó ez a munka, mert egy amúgy is kiemelkedő tudománytörténeti korszak reprezentáns alkotása, mert magába sűriti egy nagy nyelvész tudásának legjavát, mert szintetikus és analitikus egyszersmind, mert szemléletében és módszerében hosszú évtizedekre is előre mutató, mert számos nyelvtani kérdésben ma is hozzá lehet vagy éppen hozzá kell folyamodni, mert műfajában máig sem múlták felül.

Ha mindezek a megállapítások helytállóaknak s nemcsak egyéni véleményyt kifejezőknek vehetők is, túlságosan sommásak, általánosítók ahhoz, hogy tartalmuk valóságát részletesebben is megvilágítanák. Ezért nem lesz talán haszontalan, s a mostani jubileumi alkalomhoz nyilván illeni is fog, ha e kiváló mű néhány jellemző, a ma számára is tanulságos jegyét kissé közelebb-ről is szemügyre vesszük.

Mint ismeretes, a mű első, hangtani része Balassa Józseftől származik. Ezzel a maga nemében szintén igen érdemes és a munka egészébe harmonikusan, csiszoltan beilleszkedő részleggel most nem foglalkozunk, hanem figyelmünket kizárólag a Simonyi írta, jóval nagyobbik részre fordítjuk.

2. Mi az, ami a mai olvasót, használót Simonyi Zsigmond e munkájában legelőször is megkapja? Minden bizonnyal az a nagy-nagy szeretet és lelkesedés, amely a szerzőt tárgyához fűzi. Szeretetet művelt tudomány s ezen túlmenően tudományának tárgya iránt. Simonyit nemcsak mint kutatót „nyersanyag” érdekelte a magyar nyelv; igen figyelemreméltó, hogy mennyire érzelmi szá-lakkal is kötődik hozzá. „Nemcsak munka, hanem gyönyörűség is ilyen nyelvvel foglalkozni” — mondja a bevezetésben (VIII. 1.), s a továbbiak során szinte minden lapon bizonyítja, hogy ez nála a külsőleges vallomáson túl belső meggyőződés, mély emberi érzelem is.

Szinte el sem választható ettől az érzelmi motívumtól a szerzőnek a magyar nyelvtudomány iránti szeretete. Személytelen fogalmazásán, a tudós

„hívös” tárgyilagosságán is minduntalan átsüt a nyelv vizsgálata iránti lelkesedése, sőt rajongása: ahogy érveléseit kibontja, tételeit bizonyítja, következtetéseit levonja, mindenütt a meglátás, a felfedezés öröme bujkál soraiban. Munkájához felhasznált hatalmas anyaggyűjtése --- melyről alább még lesz szó --- szintén a fáradságot nem ismerő, szenvedélyesen fürkésző tudós egyéniségét állítja elének.

Tárgya és közelesen éppen e műve iránti szeretetének, gondosságának szép és érdekes tanúja a „Tüzetes magyar nyelvtan”-nak az a példánya, amely utólagos bejegyzéseit tartalmazza. Ez a tudománytörténetileg egészében és részleteiben egyaránt figyelemre méltó példány — melyet Lőrincze Lajos barátom bocsátott rendelkezésemre — telistele van Simonyi kézzel írott szelvényzeteivel. Értékes tanúja annak, hogy viszi, hordozza az igazi tudós magában tárgyát, hogyan csiszolja, tökéletesíti a megjelenés után is mondanivalóját, hogyan — mondhatni — babusgatja, dédelgeti alkotását. Gondolom, volna mit tanulni manapság az ilyen tudósi magatartástól, amely nem az „egy művel több”, a „jöhet a következő” szemlélet terméke, hanem a téma iránti mély és maradandó érdeklődésé, az igazi kutatói szenvedélyé.

3. Ha Simonyi szóban levő munkájának jellemző jegyei közül elsőnek a szerző tárgyszeretetét említettem, másodikul a hozzá szorosan kapcsolódó tárgyismeretét emelhetem ki. Ebbéli hitvallását Simonyi szintén lefekteti a munka előszavában, amikor a „nyelvtanos”-tól megvalósítandó kívánalmakról beszél. „Első kötelessége nyilván az — mondja —, hogy a nyelv tényeit lehető alaposan és bőven ismerje: csak így rendelkezhetik elég összehasonlító anyaggal az egyes tények magyarázatára” (XVI. l.). S ezt az elvet sem csupán hangoztatja, hanem a legmesszebbmenőkig eszerint is jár el.

A magyar nyelvtanirodalomban máig sincs példa arra, hogy szerző ilyen óriási nyelvi anyagból vonta volna le következtetéseit, hogy sorozatban ilyen sokoldalú nyelvi tényekkel bizonyította volna minden megállapítását. Simonyi korát messze megelőzve ismerte föl, hogy a nyelv hihetetlenül bonyolult, rendkívül sokoldalú arculatot mutató rendszerében a tények, törvényszerűségek megrajzolása csak az anyag legmélyebb és legrészletesebb ismeretéből fakadhat, csak egészen széleskörű adatföltáró munka eredményeként születhet meg. Lényegében ebből a meglátásából fakad egy másik elévülhetetlen érdemű alkotása, a hazai nyelvtörténeti kutatásokat — ismeretes hiányosságai ellenére — hatalmasan fellendítő „Magyar nyelvtörténeti szótár”-a is. Innen is látszik, hogy Simonyi a nagy bizonyító nyelvi anyagot elvszerűen, tudatosan alkalmazza és hasznosítja.

A felhasznált nagy adattömeg mégsem borítja el a művet, nem válik a nyelvtani tételek kibontásának gátjává, az olvasás, megértés nehezítőjévé. Az öncélú felsorakoztatás ismérveitől mentesen, igen okszerű és ésszerű felhasználással mindenütt a grammatikai bizonyítás szolgálatában áll; szövegében úgyszólván minden adatnak megvan a maga helye és fontossága. Éppen azért, mert minden tételéhez nagy rendszerességgel sorakoztatja föl adatait, Simonyi nyelvtanában a magyar nyelvtörténet mai kutatója is mindig megtalálja, sőt egész sorozatban találja meg a vizsgált tárgyahoz szükséges példaanyagot. E vonatkozásban a „Tüzetes magyar nyelvtan”-hoz fordulni azért is nyugodtan lehet, mert szerzője kitűnő filológiai iskolázottsággal, általában nagy pontossággal közli adatait. Pedig a nyelvtörténeti és nyelvjárási anyag igen széles mezejéről merít, összegyűjtött példái gyakorlatilag az akkor ismert nyelv-

emlékek, valamint az addig feltárt nyelvjárási anyag egész skáláját átfogja

Simonyi tudatos adatföltáró, illetőleg az adatokat a nyelvtörténeti kutatás szolgálatába állító tevékenysége jól kiviláglik az említett, sajátkezű bejegyzéseivel ellátott példány alapján is. Ebben tömegesen található a mű megjelenése után keze ügyébe került, sőt legalábbis részben valószínűleg tudatosan tovább keresett nyelvtörténeti és nyelvjárási adatok, melyek vagy az addigiak bővítésére voltak szánva, vagy — a kihúzásokból gyaníthatólag — az adatanyag jobbitásának, még szemléletesebbé tevésének céljait szolgálták.

Simonyi adattisztelete, adatszeretete, illetőleg megállapításainak a nyelvi anyag rendkívül széles körére való építése szintén komoly tanulsággal szolgálhat a ma kutatói számára. Ő nem úgy férközött közel a nyelv titkaihoz, hogy egy-egy mondatot, kifejezést vagy szót százféle oldalról megforgatott, nem úgy, hogy minden kutató tevékenység nélkül pusztán csak elmélkedett a nyelv dolgairól, hanem azt egész szélességében és mélységében tárta föl, hogy magas szintű filológiai munkát fordított a megismerésre. Úgy is mondhatnánk, hogy a nyelvi konkrétumok egész hálózatának, rendszerének feltárásán keresztül kívánt a tudományos absztrakcióhoz eljutni.

4. Simonyi nemcsak a konkrét nyelvi anyagot tisztelte és kereste, hanem ugyanilyen komoly megismerési szándékkal, nagyrabecsüléssel fordult tudománytörténeti előzményei felé is. Nemcsak korának, valamint az azt közvetlenül megelőző időszaknak a szakirodalmi termését ismeri és hasznosítja kitűnően, nemcsak Budenzet, Szarvast, Munkácsit, Szinnyeit és társait idézi művében minduntalan, hanem számos esetben előbbre is hatol tudománya történetében, s Riedl, Szvorényi, Fogarasi, sőt Révai, Verseghy, Baróti Szabó, de alkalomadtán még Gelei Katona, Dévai, Sylvester nyelvtanírói érdemeit, tudományos meglátásait is számon tartja. Szakirodalmi idézeteiből sorrendre kitűnik, hogy minden lényegesről tud, ami tudományterületén öelötte történt, de ugyanakkor mégsem tulajdonít semmi olyat magának, nem fedez fel olyan „újdonságokat”, amelyet mások már megmondtak. Világosan látszik mindebből, hogy nemcsak írt, hanem tanult, olvasott is. Mindenesetre a nyelvtudós tudománytörténeti kötelezettségeinek dolgában, a tudományos etika terén, a munkamódszer vonatkozásában is van mit tanulnia tőle az utókornak.

5. Hogy a „Tüzetes magyar nyelvtan” tudományossága korának nyelvtudományi szintjéhez képest oly magasra tudott emelkedni, az természetesen — az eddig mondottakon túlmenően — mindenekelőtt szerzője sajátos szemléletének és módszerének volt köszönhető. Ennek a nyelvszemléletnek és nyelvtudományi módszernek a legjellemzőbb jegye a nyelvtörténeti forrásanyag sokrétűségének felismerése és felhasználása, illetőleg a feldolgozás menetében e források harmóniájának, egyensúlyának, szerves kapcsolatának megteremtése volt.

A nyelvtörténet forrásai közül a nyelvemlékek nyelvi anyagát korát messze meghaladó korszerűséggel szemlélte és kezelte. Már általános bevezetőjében is figyelmeztet arra, hogy a nyelvemlékek adatait nem szabad minden esetben az egykori beszélt nyelv pontos tükrözőinek elfogadnunk, hanem a nyelvtörténész szemével kell latra vetnünk, értékelnünk minden írott nyelvi megnyilatkozást. Mint mondja: „a helyesírástól s az egyéni stílustól sok tekintetben módosítva jelenik meg a beszéd; ezeket a faktorokat tehát mindig szem előtt kell tartanunk, valahányszor az írott nyelv adatait használjuk föl

nyelvtani célokra" (XIV. l.). Bár a mű hangtörténeti részét, melyben ez az elv talán leginkább lett volna hasznosítható, nem ő írta, a tőle származó alakítani részben is számos esetben föl-fölvillan az írott és a beszélt nyelv tényeinek különbségeit számításba vevő, értékelő módszere.

A „Tüzetes magyar nyelvtan” adja a magyar nyelvtörténeti irodalomban az első nagyszabású példáját a szinkrón nyelvi anyag diakrón felhasználásának. Magától értetődik, hogy e viszonylatban főként a nyelvjárások nyelvtörténeti szempontú vallomása ragadta meg a szerző figyelmét. Alig van olyan nyelvtörténeti jelenség, amelynek a bemutatását ne fűszerezné a nyelvjárási példák sokaságával, s ezek tanúságtételéből ne vonna le gyakran igen fontos következtetéseket. A Magyar Nyelvőr nyelvjárási közlései, a különböző nyelvjárási monográfiák jelenséghalmaza, a tájzótárak példaanyaga, Balassa összefoglaló monográfiája stb. a legsűrűbben és legrendszeresebben felhasznált forrásai.

Az élő nyelv, legközelebről pedig az élő nyelvjárások anyagának nyelvtörténeti számbavételében és hasznosításában Simonyi természetesen az újgrammatikus felismerésekre támaszkodott, az újgrammatikus is' ola ide vonatkozó tételeit alkalmazta a gyakorlatban. De ha ez a szemlélet egészében nem is az ő találmánya, részleteiben, valamint gyakorlati hasznosításában sok újdonságot nyújtott, olyanokat, amelyekben nálunk évtizedekig nem múlták felül. Így például egészen kitűnően oldotta meg a nyelvemlékes adatok és a nyelvjárási adatok egybekapcsolását, illetőleg a közöttük levő összefüggések felderítését. Nagy jelentőséget tulajdonított a nyelvjárási jelenségek nyelvföldrajzi, területi helyzetének, nemegyszer eljutva az ebből való sajátos nyelvi rendszerbeli és kronológiai következtetéseikig. Jól látta és számos részletkérdésben tekintetbe vette régi nyelvünk nyelvjárásos fejlődésének tényeit. E viszonylatban külön is ki kell emelni, mily széles keretekben szemlélte, mennyire differenciáltan tekintette a nyelvi változások menetét. Bár a művében föltárt és érékelt nagy nyelvjárási anyagot is elsősorban annak az egész munkáján végigvonuló célnak a szolgálatába állította, hogy a magyar nyelv fejlődésének fő vonalát, az irodalmi és köznyelvben rögzítődött, normalizálódott változat előzményeit derítse föl, figyelme nem hanyult akkor sem, ha a nyelvjárási különfejlődések számbavételéről, illetőleg a speciális nyelvjárási jelenségek magyarázatáról volt szó.

A nyelvtörténet két fő forrásának: a nyelvemlékes anyagnak és a mai nyelvi (nyelvjárási) anyagnak a felhasználásán kívül számos elemét találjuk Simonyi nyelvtanában a nyelvtörténet egyéb forrásai számbavételének, felhasználásának is.

Mint a mű bevezetésében is olvasható (X. l.), szerzője az összehasonlító és a nyelvtörténeti módszer alapvető egységének, megbonthatatlan egybetartozásának híve. Ezt az elvi álláspontját a magyar nyelvtörténeti anyag konkrét tárgyalása során úgy juttatja érvényre, hogy az egyes magyar nyelvi fejlődmények kialakulásának megrajzolásakor mindig utal a finnugor előzményekre, nyelvünknek a rokon nyelvekkel együtt töltött előtörténetét és önálló nyelvi életét szerves, folyamatos egységnek tekintve. Ugyanakkor jól érzi és jól találja meg azt a határt, amelyen túl mint kifejezetten magyar nyelvtörténetész nem léphet: csupán felhasználja a finnugor nyelvhasználat akkori eredményeit, de maga önálló kutatással nem mélyed el a problematika részleteibe. Ezzel az eljárás módjával a magyar nyelvtörténeteszek későbbi hasonló álláspontjának kialakítójává vált.

Előbb már utaltam arra, hogy Simonyi szakirodalmi hivatkozásaiban a tudománytörténeti előzmények legkorábbi idejéig is elmegy. A régi magyar nyelvtanokhoz azonban nemcsak ilyen jelleggel nyúl, hanem mint elsőrendű nyelvi-nyelvtörténeti forrásanyagot, mint a régi nyelv állapotáról való hiteles tudósításokat is tekinti és kezeli őket. A nyelvtörténeti források együttes, harmonikus felhasználását jelzi, hogy a nyelvtanírók vallomásait több esetben is a nyelvemlékek adataival szembesíti, s a nyelvi történésekről való álláspontját ez irányú mérlegelés során alakítja ki. Régi nyelvtanaink nyelvtörténeti forrásanyagként való felhasználását azért is érdemes különös hangsúllyal fel- említeni, mert a Simonyi utáni időkben hosszú időn keresztül, fokról fokra jobban elsikkadt ennek a különlegesen értékes adatanyagának a magyar nyelvtörténeti kutatásokban való felhasználása.

Simonyi nyelvtörténeti szemléletét és módszerét a „Tüzetes magyar nyelvtan”-ban is áthatja kora általános nyelvészeti, nyelvemléleti kérdéseinek alapos ismerete. Brugmann, Delbrück, Paul és mások neve nemcsak emlegettetik tőle, hanem az újgrammatikus iskola mestereinek nézetei alkotó módon, a magyar nyelvi viszonyokra és sajátságokra alkalmazva jelennek meg tollán. Hogy a nyelvtudomány elvi kérdéseiben való tájékozottságot mily fontos kelléknek tekintette, arra a „Tüzetes magyar nyelvtan” olyan kitételei is rámutatnak, mint például ez: „Minden nyelvésznek el kellene olvasnia Steinthal főbb munkáit vagy legalább értekezéseit és bírálatait” (XI. l.). Persze Steinthal szélsőségesen pszichologista felfogását szerencsére éppúgy nem tette magáévá, mint ahogy más nézeteket is kritikával, saját tudományos nézeteinek kontrollján keresztül fogadott és hasznosított.

6. Ha Simonyi nyelvtanának jellemző vonásait, erényeit tárgyaljuk, lehetetlen nem szólnunk a műnek két olyan, egymással szorosan összefüggő vonásáról, melyek ugyan formális, külsőleges problémáknak látszanak, valójában azonban szoros szálakkal kapcsolódnak tartalmi kérdésekhez. A szerző rendkívüli arányérzékéről és rendszerességéről van szó.

A „Tüzetes magyar nyelvtan” alaktani része — mint ismeretes — átfogja a történeti alaktan minden számításba jöhető fő területét: a tövek, az összetételek, a képzés és a ragozás problematikáját. Ez még önmagában természetesen nem különös erény, illetőleg a valamirevaló szintézisek magától értetődő kelléke. Az azonban már igenis kiemelkedő becse a munkának, hogy e fejezetek egymáshoz viszonyítva és önmagukon belül, az egyes részleteket is tekintve nagyon arányosan, meglehetősen azonos filológiai és tárgyalási szinten vannak kidolgozva. Nem sikkad el bennük a magyar történeti alaktan egyetlen fontos részlete sem, ugyanakkor nem teng túl egyetlen fő vagy részfejezete sem a többi rovására. Talán egyetlen részt, „A szavak összetétele” című fejezetet tekintjük ez alól bizonyos kivételnek: ez nemcsak arányaiban csekélyebb a benne foglalt problematika jellegéhez viszonyítva, hanem a nyelvtörténeti kidolgozottság tekintetében is némileg alatta marad a mű egyéb részeinek. Éppen ezért ez a fejezet az, amelyre egyedül nem áll teljes mértékben mindaz a sok jó, amely Simonyi nyelvtanáról az előzőekben elmondható volt. Hogy e fejezet tárgyában nem állt-e elég közel Simonyi érdeklődési köréhez, vagy a kidolgozási módszer eltérő voltában, esetleg a rendelkezésre álló idő hiányában keresendő-e a formai és tartalmi aránytalanság oka, az ma már szinte kideríthetetlen. Ez a tény azonban egészében nem befolyásolhatja a Simonyi arányérzékéről és rendszerességéről fentebb mondottakat.

A mű, illetőleg a szerző ezen tulajdonságai magától értetődően tükröződnek a „Tüzetes magyar nyelvtan” logikus, következetes szerkezeti felépítésében, világosan áttekinthető voltában. Aligha tévedünk, ha azt mondjuk, hogy a munka többek között azért is válhatott hosszú időn keresztül használt és kedvelt kézikönyvvé, mert a használó könnyen és gyorsan el tudott igazodni benne, minden lényegeset rendszerezte és pontosan megtalálta a maga helyén. A műből nyelvtani „szerkesztéstan”-t is lehet tehát bőven tanulnia az utókoroknak.

7. A magyar nyelvtörténet kutatói tudják, hogy a „Tüzetes magyar nyelvtan” eredményei az egyes részleteket tekintve sorra-rendre elavultak, az azóta történt kutatások ezeket részben a közölt nyelvtörténeti tényanyag, részben a kidolgozás módszere, részben a tételes megállapítások szempontjából túlhaladták. Ez természetes következménye az idők múlásának: nem szabad elfelejteni, hogy e munka már jócskán a nyolcadik évtizedében jár. Általános erényei azonban — melyekből itt néhányat kiemelni igyekeztem — nem múlandók. Ezek biztosítottak számára a múltban a magyar nyelvtudomány történetében szokatlan hosszú ideig tartó hatékony szerepet, s ezek szolgálnak a jelen és a jövő számára komoly tudománytörténeti tanulsággul.

Nyelvtudományunk mai szintjén egyre inkább sürgető szüksége merül fel egy tüzetes magyar történeti nyelvtan elkészítésének. A magyar nyelvtörténet nagy hagyományai, közelebbről a magyar történeti nyelvtani kutatás szép eredményei a korszerű történeti grammatikai szintézis hiányát jelenleg már nem indokolják és nem is igen tűrik. Simonyi egykori történeti nyelvtani munkálkodásának mindennél kifejezőbb elismerése, hogy ennek az új történeti nyelvtannak számos alapvető dolgot tekintve aligha kell lényegesebben eltérnie nagy elődjének koncepciójától. Sőt bizvást mondhatjuk, hogy nagyszerű dolog volna, ha e létrehozandó mű a nyelvtudomány azóta eltelt haladását számításba véve, saját korának tudományosságában olyan szintre volna képes emelkedni, amelyet Simonyi munkája a maga idejére nézve képvisel.

Benkő Loránd

Simonyi Zsigmond nyelvszemlélete

„A nyelv — mint az erkölcs és a vallás — hosszú fejlődés eredménye, még pedig társadalmi tényezők fejleménye.”

1. A fél évszázaddal ezelőtti forrongó Európa szívében Magyarország — az orosz példa nyomán — elsőként került a társadalmi fejlődés élvonalába. A vértelen forradalommal hatalomra jutó tanácskormány következetes politikájának lenyűgöző kezdeti eredményeitől, főleg annak további erjesztő hatásától megrettent nemzetközi burzsoázia — fegyveres intervencióval — ugyancsak elsőként segítette hatalomra a társadalmi tébolyt, a magyarországi fasizmust. A Tanácsköztársaság fegyveres leverése következtében hatalomra juttatott „új rend” első országos méretű akciója a maga nemében egyedülálló bosszúhadjárat volt. Ez az egész országra kiterjedő hadjárat

a Szent Bertalan-éj borzalmaait zúdította a magyar társadalomra, annak legkiválóbb tagjait könyörtelenül lemészárolta, egyben számonkérőszéke elé állította mindazokat, akik így vagy úgy részt vettek a forradalmi gondolatok valóra váltásában. Megkezdődött az a hetekig-hónapokig tartó embertelen hajsza, amely megtizedelte a magyar értelmiség legjobbjainak a sorait is: némelyeket elmozdított állásából, másokat külső vagy belső emigrációba kényszerített, vagy éppenséggel halálba kergetett.

Ennek az általános emberi értékeket megcsúfoló, a tudományos erőfeszítéseket és eredményeket semmibe vevő fegyelmi hadjáratnak lett az áldozata a „nagy generáció” utolsó képviselője, Simonyi Zsigmond is, aki az ellene indított akadémiai fegyelmi vizsgálat lezárása előtt, 1919. november 22-én tragikus hirtelenséggel meghalt.¹

2. Simonyi Zsigmond halálával a magyar nyelvtudomány történetének utolsó nagy tudású polihisztora szállt sírba. Kiemelkedő képviselője és méltó utóda volt annak a nyelvésznezmedéknek, amely a hazai nyelvtudomány színvonalát európai rangra emelte, sőt egyik-másik képviselőjének zseniális kezdeményezése meg is előzte az új európai nyelvészeti irányzatok megszületését (Sajnovics, Gyarmathi, Révai). Tudományos munkássága abból a talajból nőtt ki, abban a korban kezdődött és terebélyesedett ki, amit a tudománytörténet a hazai nyelvészeti kutatások tudományossá válásaként tart számon. A naiv mítoszok világába kapaszkodó, vad etimológiákon alapuló nyelveredet-magyarázatok nacionalista illúziói ellen határozottan fellépő tudományos igényesség olyan képviselőit vallhatta elődjének, mint Riedl Szende, Hunfalvy Pál, Ponori Thewrewk Emil, Szarvas Gábor, majd később Budenz József.

A múlt század legkiválóbb hazai nyelvészeinek a nagyságát éppen az a tudományos hitvallás világítja meg legfényesebben, amely kritikailag felhasználja a hazai előfutárok eredményeit, egyszersmind tudatosan törekszik az új európai irányzatok vérkeringésébe való bekapcsolódásra. „Ha a nyelvtudományban haladni, vagy annak tovább vitelében részt óhajtunk venni — írja Riedl Szende 1859-ben —, szükségképpen tudnunk kell, mi eddig ezen a téren nem csak a magyarok által, hanem általában véve az emberiség által tisztába hozatott és megállapítatott [.]. Ha ezt nem tudjuk, szükségképpen — hátra kell maradnunk” (Magyar hangtan. Prága—Lipcse, 1859. Bev. XII. l.). Hunfalvy Pál 1863-ban szintén határozottan állást foglal a német egyetemeken kifejlődött új tanítások mellett, és a hazai nyelvtudomány soron levő feladatait azok szem előtt tartásával fogalmazza meg (NyK. 2:70).

Az új tanok sarkalatos elvi tétele, módszerbeli eljárásának a kiindulási pontja a nyelvi objektivitás felismerése és az ennek megfelelő egzakt vizsgálati módszerek kialakítása volt. „... a történelmi nyelv-tan [’nyelvtörténet’] a nyelv tárgyilagosa [’objektív’] természetéből indul ki, s annak voltaképi, elvitázhatatlan állapotját veszi tekintetbe” (Riedl i. m. 56). A természeti folyamatok objektív jellegének adaptálásával létrejött nyelvészlelet ejtette rabul Hunfalvyt is, ezért propagálta a természettudományos módszereket (az egzakttság igénye!), ezért határozta meg a hazai nyelvtudomány feladatait „a nyelvek geológiai írásának értelmező olvasásában”

¹ A magyar értelmiség legjobbjai — köztük a leghaladóbb nyelvészek — ellen indított fegyelmi vizsgálatok részletes taglalását l. a Nyelvészek a forradalomban c. tanulmányban. (A nyelvtudomány a haladásért: NyÉrt. 65. Bp., 1969.)

(NyK. 2:70), ezért hirdette fennhangon, hogy a nyelv „történései” (‘a nyelv fejlődésének menete’) „az emberi önkényen kívül lévők” (i. h. 73). A nyelvi folyamatok objektivitásának a (túl)hangsúlyozása soroltatta Ponori Thewrewk Emillel a nyelvudományt a „valóságos történelmi természettudomány”-ok sorába (A nyelvészet mint természettudomány. Bp., 1869. 12), sőt a híres schleicheri vitairatok¹ hatására ő maga is a materialista filozófiai monizmust vallotta.²

Ez a félremagyarázhatatlan egyértelműséggel megfogalmazott nyelvszemlélet, elméleti állásfoglalás arra ösztönzi a kor nyelvészt, hogy a nyelv megnyilvánulási formáit olyanoknak fogja fel, amilyenek, és azoknak — igen gyakran ellentmondó — sokszínűsége mögött a meghúzódo lényeg, a nyelvi mozgásformák rugóit, azaz a nyelvi törvényeket fürkésze.

A múlt század hazai nyelvészetének a körképébe tehát egyaránt beletartozott a tömény konzervativizmus szülte délibábos nyelvészkedés, de a saját korukat, az európai nyelvészet új elveinek és módszereinek a kidolgozását megelőző zseniális megsejtések és ígéretes felfedezések is, meg a század második felének a legkiválóbb nyelvészei is, akik tiszteletre méltó elszántsággal törekedtek az új tanítások megismerésére, elterjesztésére, azoknak a hazai előzmények időtállóan bizonyuló részeredményeivel való összeötvözésére. A múlt század nyelvészeti erőfeszítéseit — így a magyarokét is — nemcsak az impozáns anyaggyűjtés jellemezte, sokkal inkább az a sokrétű érdeklődés, amely a nyelv átfogó elvi kérdéseinek a feltárására törekedett.

A XIX. század nyelvészei — így a magyar nyelvészek is — olyan magyarázó elvet és ennek megfelelő kutatási, feldolgozási módszert kerestek, aminek a segítségével megbirkózhatnak az összegyűlemllett anyagrengeteg (nyelvi tényhalmaz!) garmadájával, aminek a segítségével meg tudják ragadni a nyelv lényegét, meg tudják magyarázni jelenségeit. Ennek a lényegre törekvő elszántságnak elvitathatatlan elméleti eredménye, hogy felismerték a nyelv egyik lényeges vonását, állandó mozgását, szakadatlan változását. A felismerés elsodró ereje aztán — a tudománytörténet megismétlődő jelensége! — a nyelv egyik lényeges vonását általános és egyedül meghatározó vonássá fejlesztette: a nyelv lényege történetiségében rejlik. Ennek megfelelően a magyarázó elv csak történeti, a módszer viszont a különböző nyelvek változásainak, a fejlődési folyamat megegyező és eltérő vonásainak a megállapítása lehet. Az új irány legfőbb jellemzője tehát a történeti szemlélet és az összehasonlító módszer.

3. Ilyen elméleti előzmények után és ilyen tudományos közegben kezdte meg Simonyi Zsigmond nyelvészeti tanulmányait. Elméleti érdeklődése igen korán, már egyetemi hallgató korában feltűnt, az elméleti kérdések iránti fogékonyságára már professzorai is felfigyeltek. Bátorításukkal, támogatásukkal

¹ Aug. Schleicher: Die Darwinsche Theorie und die Sprachwissenschaft. (Offenes Sendschreiben an Herrn Dr. Ernst Haeckel, a. o. Professor der Zoologie und Direktor des zoologischen Museums an der Universität Jena.) Weimar, 1863; Über die Bedeutung der Sprache für die Naturgeschichte des Menschen. Weimar, 1865.

² „Az újkor gondolkodása, mint azt Schleicher a Darwin-féle elméletéről szóló nyílt levelében fejtegeti, félreismerhetetlenül monizmust, az egység elvét arányozza. A dualizmus... jelenkori természettudományunkra [!] nézve merőben túlhaladott álláspont” (A nyelv optikája. Budapest, 1870. 1). NB. Ponori Thewrewk két előadása a nagy port felvert schleicheri vitairatok megjelenésének évtizedében a Természettudományi Társulat vitaülés-sorozatában hangzott el!

egyengették a pályakezdés nehézségei ellenére is egyre szélesedő érdeklődési körű fiatal tudóst. Klasszika-filológiai, germanisztikai, romanisztikai tanulmányai mellett csakhamar kitűnt a magyar nyelvészet iránti, egyre fokozódó érdeklődése, ugyanakkor a kiszikkadt föld szárazságának mohóságával szívta magába az újgrammatikus iskola legújabb eredményeit. Nem elégedett meg az új irányzat itthon hozzáférhető irodalmának tüzetes tanulmányozásával, részletes megismerése és a „műhelytitkok” elsajátítása végett a forrásokhoz fordult. Külföldi tanulmányai alatt Pault, Curtiust, Leskient hallgatta, aktív tagja lett Curtius Grammaticische Gesellschaftjának, amely abban az időben az újgrammatikus tanítások szemináriumszerű feldolgozásával foglalkozott (AkNyÉrt. XXVI/10. sz. 3–4). Már pesti, majd lipcei, berlini és párizsi tanulmányai alatt megismerkedett az új tanítások egyik legaktívabb propagandistájának, Max Müllernek a felolvasásaival (Lectures on the Science of Language), amelyeket a londoni Royal Institution rendezésében tartott (MNy. 15: 156).

4. Max Müller, az oxfordi egyetem tanára érdekes színfolt a múlt század második felének európai nyelvtudományában. A nyelvtudomány legátfogóbb összefüggéseinek a feltárására, az összehasonlító filológia részeredményeinek a filozófia nagy kérdéseivel való összevetésére törekvő polihisztor jó néhány elméleti megállapítása — az elmúlt száz év újabb tudományos eredményeinek a vetületében — ma már elavult, de felolvasásainak a hatása a maga korában elvitathatatlan volt. A nagy horderejű elvi-elméleti kérdések pusztá felvetése is elvitathatatlan érdem, ha az ezekre adott válaszkísérlet egyike-másika fölött eljárt is az idő. (Ez egyébként az általános emberi megismerés dialektikájának szükségszerű velejárója: ami mai tudásunk fényénél egzaktnak minősül, az az újabb és újabb tudományos felfedezések folytán relatív értékűvé válhat, sőt helytelennek is bizonyulhat; ez azonban mit sem von le az adott következtetések, elméleti tételek tudománytörténeti értékéből.) Mindenesetre az megállapítható, hogy szinte nem volt — talán még azt is hozzátehetnénk, ma sincs — a nyelvtudománynak egyetlen olyan elvi kérdése sem, amelyre Müller az érdeklődő „művelt nagyközönség” számára tartott előadásában ne foglalkozott volna. Ha csak előadássorozatának a tematikájára vetünk egy futó pillantást, érzékletesen jelenik meg előttünk az a széles skálájú érdeklődés, amely a londoni tudományos köröket — de a nem szakember hallgatóságot is — jellemezte, és amelyet az előadó — óriási olvasottsága alapján — ne igyekezett volna kielégíteni. (Nyelvtudomány — természettudomány; A nyelvvizsgálat elvei és módszerei; A nyelv(ek) eredete, nyelvelmélet; Nyelvfejlődés — nyelvtörténet; A nyelvek genealogikus osztályozása; Morfológikus osztályozás; Összehasonlító nyelvtan [a komparatizmus elvi és módszertani problémái]; Nyelv és gondolkodás; Nyelvtörténet és az élő nyelv [„nyelvjárási tenyészet”]; Hangváltozások, hangtörvények stb.)

A múlt század magyar nyelvtudománya is kereste a kielégítő választ ezekre az elvi kérdésekre, éppen ezért vigyázó szemmel figyelte a külföldi válaszkísérleteket, ezért fordult nagy érdeklődéssel Müller előadásai felé.

A felolvasások hazai ismertetését a „magyar Bopp”, Hunfalvy kezdte meg „A nyelvtudományról” című előadásával, amely „az Akadémia Nyelv- és Széptudományi Osztály gyűlésében 1863, mart. 2, olvastaték” (NyK. 2: 69). Hunfalvy előadása — határozott kritikai élével — messze meghaladta a korában szokásos ismertetés kereteit, és a ma nyelvészének is sokat mond: hogyan

lehet — és kell is — egy más nyelvcsaládhoz tartozó nyelv alapján kialakított nyelvelméletet a magyar nyelv törvényszerűségeinek a feltárására adaptálni!

Hunfalvy kritikai ismertetése az Akadémia figyelmét is felhívta a mülleri felolvasásokra. 1872. január 22-én tartott „összes ülésében” bizottságot alakított, amelynek feladatává tette, „hogy az részint a külföldi tudományos irodalmak jelesebb termékeinek lefordíttatása... érdekében működjék” (Simonyi Zs.: Müller Miksa újabb fölolvasásai a nyelvtudományról. Bp., 1876. 1). Simonyi az Akadémia könyvkiadói bizottságának a felkérésére már 1873-ban lefordította (1874-ben az Akadémiai jóváhagyásával meg is jelentette) Müller felolvasásainak első kötetét, az újabb felolvasások — szintén Simonyi fordításában — 1876-ban láttak napvilágot (i. m. 3).

Simonyi fordítói megjegyzései a felolvasásokról: „itt-ott egyoldalú, de mindig és mindenhol szellemdús és érdekes fejtegetések”, amelyeknek „ajánlás[á]ra alig van szükség” (A fordító előszava). A felolvasások görög, latin, német, angol stb. nyelvi adatait a fordító kiegészíti az ugor nyelvekre vonatkozó adatokkal (NB. Budenz Magyar—ugor összehasonlító szótárának első füzeté 1873-ban jelent meg!), amiből egyértelműen kitűnik, hogy — nagyon kevés kivételt nem tekintve — egyetértett a felolvasások egészével. A mondotak alapján a nyelv mibenlétére, a nyelv legátfogóbb törvényszerűségeinek a jellemző vonásaira, a historizmus-komparatizmus elvi alapjaira és módszerbeli eljárására stb. stb. adott mülleri válaszkísérletek tükrében Simonyi idevágó nézeteivel is megismerkedünk.¹ Sőt, ha meggondoljuk, hogy a felolvasásokat az Akadémia könyvkiadó bizottságának a kezdeményezésére fordították le, és a lefordított szöveg az *A k a d é m i a j ó v á h a g y á s á v a l* jelent meg, ebből könnyen következtethetünk arra is, hogy a magyar tudományos közvélemény — vagy legalábbis a szakmai körök véleménye — elfogadta a két vaskos kötetben fejtegetett nézeteket.

Annyi mindenesetre megállapítható, hogy a pályakezdő fiatal tudós (Simonyi húszéves volt a felolvasások első kötetének fordításakor!) nyelvszemléletének az alakulására igen nagy hatással volt a mülleri felolvasások megismerése. Tovább szélesítette érdeklődési körét, fejlesztette kritikai érzékét, és fokozta azt az igényességet, amit hazai mestereinek (Riedl, Hunfalvy, Budenz) példájára már egyetemi hallgató korában tudatosan kifejlesztett önmagával, munkájával szemben. Megtanulta Müllertől a nyelvi tények tiszteletben tartását, az azok alapján levont következtetések jelentőségét. Magáévá tette a nyelvi folyamatok — elsősorban diakronikus változások — objektív jellegéről kialakított újgrammatikus elképzeléseket és e folyamatok lényegének tudati tükröződését feltűntető nyelvi (itt és ekkor még hang-) törvények gondolatát.

Mint köztudomású, a természettudományos fogantatású újgrammatikus hangtörvény-koncepció — a maga túlzásaival, merevségével együtt — mégiscsak az *e g z a k t s á g* igényével született, és könyörtelen harcot indított a „vad etimológiák” ellen. E következetes harc közben szerezte meg az *e t i m o l ó g i a i* kutatások valóban tudományos rangját. A természettudományos egzaktásra való törekvés bíraltatta Müllerral a fogalmi realizmust vallók objektív idealizmusát, a nyelvi alak és tartalom szét-

¹ Részletes taglalását l. a Simonyi Zsigmond Müller-fordításának tanulságai c. tanulmányban (NyK. 69: 180—93).

választására törekvő nézeteket: „Aki a jelentéstől független szóhangokról beszél és a szavaktól független gondolatokról — mondja a *Nyelv és ész* című felolvasásában — mintha arczul verné a nyelvtudománynak egyik legszilárdabb elvét” (Felolvasások 2:47).

A „jó Müller Miksa” nézeteiből még lehetne itt felsorolni jó párat, amelyek száz év távlatában se porosodtak be, és amelyek rendkívül nagy hatással voltak a pályakezdő Simonyi nyelvszemléletének a kialakítására és fejlődésére.

Az elmondottakból szükségképpen adódott, hogy Simonyi az új iránynak lelkes híve lett, és minden lehetőséget, fórumot felhasznált arra, hogy megismertesse, népszerűsítse. Egyetemi előadásaiiban ő foglalkozott első ízben — a rá jellemző alaposággal és következetességgel — a nyelvtudomány átfogó, elvi kérdéseivel, szemináriumában tanítványai bevonásával, igényes vitákon igyekezett tisztázni, pontosabban: tisztáztatni az újgrammatikus iskola szemléletét, az iskola elveinek és módszereinek minden lényeges vonását. Az új termékeny gondolatok közvetítője tehát elsősorban Simonyi volt (MNY. 15: 156).

5. A fiatalkori tudományos impressziók egy életre meghatározták Simonyi nyelvszemléletét, annak fejlődése a pályakezdés idején megalapozott úton haladt előre, tökéletesedett, és torkollott a mottóul választott megfogalmazásba (Nyr. 43: 1), aminek a jelentőségét és modernségét nem lehet eléggé hangsúlyozni. Ez a tömör megfogalmazás mind a nyelv genezisére, mind jellegére nézve — mai tudásunk fényénél is — megállja a helyét, amit mai terminológiánk nyelvére így tehetnénk át: a nyelv a társadalommá válás eszköze, egyben eredménye, egyik a másik nélkül nem létezett és nem is létezik. A nyelv társadalmi totalitását figyelembe vevő nyelvszemlélet jelentőségét csak akkor tudjuk igazán értékelni, ha meggondoljuk, hány úgynevezett modernista „nyelvleíró” irányzat igyekezett a nyelv egyik alapvető jellegét megadó társadalmi faktort extralingvisztikusnak minősíteni, és azt, hogy mire jutottak ezzel a minősítéssel. Nem arról van szó, hogy nem beszéltek unos-untalan a kommunikáció társadalmi jellegéről — erről bőven esett szó —, hanem annak a m e g m a g y a r á z á s á v a l maradt adós ez a l e í r á s, hogy m i é r t alkalmas a nyelv a társadalmi kommunikációs feladatok tökéletes ellátására. Erre pedig a nyelv szociológiai-pszichológiai aspektusának a figyelmen kívül hagyásával nem lehet magyarázatot adni. Régi igazság az, hogy minden tudomány alapvető feladata a m i é r t - e k m e g v á l a s z o l o a s a ! A h o g y a n c s a k a k e z d e t (e z i s f o n t o s !) , d e a n y e l v e l m é l e t t e l j e s s é g e s z e m p o n t j á b ó l n e m e l é s s é g e s .

A nyelvtörténeti folyamatoknak a társadalomtörténeti folyamatokba való beágyazása, pontosabban: e folyamatok törvényszerűségeinek a segítségül hívása a nyelvi folyamatok törvényszerűségeinek a feltárásához: igen előkelő helyet foglal el Simonyi nyelvszemléletében. A nyelvi változások, közelebbről a szókinés állandó mozgása és változása megmagyarázhatatlan a társadalmi, művelődéstörténeti átalakulások részletekbe menő, pontos ismerete nélkül. Ma már közhelynek tetszik ennek a nyelvmagyarázási elvnek a leszögezése, de nem szabad megfeledkezni arról, hogy milyen méreteket öltöttek azok a „nyelvmagyarázások”, amelyek a társadalmi, művelődéstörténeti valóság megszorító erejének fittyet hányva a legfantasztikusabb következtetések levonásától se riadtak vissza. Sőt, ha meggondoljuk, hogy napjainkban is — a magyar társadalom legkülönbözőbb rétegeinek tagjai között — még mindig

kísért a társadalmi valóságtól elrugaszkodott délibábkergetés veszélye,¹ csak akkor tudjuk megvonni ennek a határozott nyelvszemléletnek az igazi értékét. A „ködevők” nacionalista ábrándkergetésével, a korabeli „hazaffy”-ak sarlatanizmusával szembeállított tudományos tilalomfa: a múlt társadalmi valóságának a tüzetes tanulmányozása és a hangtörvények „szigora”. Ebben az összefüggésben egészen más megvilágításba kerül a korabeli természettudományos ismeretek fehér foltjainak a nyomait is tükröző újgrammatikus hangtörvény-koncepció kivételeket nem ismerő, vakon érvényesülő (= a voluntarisztikus szubjektivizmust kirekesztő) jellege, ami Simonyi nyelvszemléletének egyik sarkalatos pontja, meghatározó eleme volt, és aminek elfogadtatásáért olyan kitartóan küzdött. Külföldi és hazai mestereivel (Curtius, Leskien, Paul, Riedl, Hunfalvy, Budenz) együtt fennhangon hirdette, hogy a hangtörvény elfogadása olyan szilárd alap, objektív fogódzó a nyelvtudományi — elsősorban etimológiai — kutatások számára, amelyen sorra megdőlnék a helytelen szószármaztatási kísérletek. A hangtörvényt — Grimm véleményével egyezően — olyan próbakőnek tartotta, amely „a vad etimológiáknak gátat vet”.²

6. A nyelvi folyamatoknak a társadalmi folyamatokból történő levezetése Simonyi nyelvszemléletében nemcsak a diakronikus fejlemények magyarázó elve volt; ez a nézőpont meghatározóan érvényesült a szinkronikus jelenségek megítélésében is. Ha a diakronikus nyelvi folyamatok nem egyes „nyelvteremtő” nagy emberek akaratának a függvényei, nem lehet ez másképpen a szinkronikus nyelvi elemek, szerkezetek, paradigmák helyes vagy helytelen voltának az eldöntésében sem. Itt is kell — de lehet is — olyan objektív fogódzót keresni, illetőleg találni, ami hozzásegít a nyelvi jelenségek helyes kategorizálásához. Ez az objektív fogódzó a köznyelv, a népnyelv normatív ereje. Ha a nyelvi múlt vallomása ellentétbe kerül a jelen köznyelvi, népnyelvi használatával, akkor az utóbbi nem húzhatja a rövidebbet. Ha a romantikus múltbafordulás rá akarja erőszakolni a „veneranda antiquitas” nyelvhasználatát az élő nyelv normáira, az utóbbi „makacsságán” megtörik az antiquitas ereje. „A régiebb nyelv nem szabályozhatja a mait — írja Simonyi, majd így folytatja: — a nyelvnek változása... egyszersmind fejlődés, mely a régi szabályosságot új szabályossággal helyettesíti” (Magyar nyelv² 30.)

A régi és az új kapcsolatának, kölcsönös viszonyának ez a határozott hangú megfogalmazása annak a Simonyinak a tollából származott, aki a hazai nyelvtörténeti kutatások alapjait megvetette, akinek propagatív ereje, szervező készsége nyelvtörténeti iskolát teremtett, aki ernyedetlen szorgalommal, éles szemmel és szerencsés kézzel boncolgatta a nyelvi múlt jelenségeit, de nem lett

¹ Csak utalni kívánok arra a számomra igen meglepő tanulságra, amit „A magyar nyelv hete” (1967. április 27–30.) keretében elhangzott egyik előadása utáni „vitában” tapasztaltam: hány „lateiner” ember tudatában élnek még azok a nyelvészarmaztatással, de főleg a magyar nyelv rokonságával kapcsolatos nézetek (héber, perzsa, kínai stb. rokonság), amelyekről azt gondoltam, hogy réges-régen a tudománytörténet lomtárába kerültek.

² „Das Lautverschiebungsgesetz hilft also wilde Etimologie bündigen und ist sie zum Prüfstein geworden” (J. Grimm: Deutsche Grammatik.² 1: 588).

a z o k r a b j a. Így vált ő a múlt tanulságainak szakavatott tudójává, de így lett a mai nyelv vallomásainak megértőjévé, korának igazi Antibarbarusává! A szinkronikus és diakronikus folyamatok kölcsönös viszonyának erről az elvileg szigorúan körülbástyázott álláspontjáról szólt bele a több évtizede folyó vitába, az ikes igeragozás körül kialakult polémiába.

Nem valami „divatos”, a polgári demokratikus forradalom irányítóinak a kegyeit hajhászó bizantinizmus íratta meg vele az ominózus „Úri igeragozás” elleni cikkét, hanem az szerves folyománya volt nyelvszemléletének, egész tudományos habitusának. Ez a tudományos objektivitás állította vele pellen-gére a „lex perpetua sanctitate donata”, „a nyelvtanok hitágazata”, „a köz-használattal éles ellentétben álló”, „meghamisított nyelv” „úri igeragozás”-át (Nyr. 3: 538; 22: 515; 3: 538; 47: 196, 193).

A köznyelvi norma erejét figyelmen kívül hagyók konzervatizmusa elleni küzdelemben olyan elődöket mondhatott harcostársainak, mint Riedl Szende és Szarvas Gábor!

Az ortológus – neológus harc keresztüzében álló ikes háború ügyének Riedl 1872-ben négy előadást szentelt: „Van-e elfogadható alapja az ikes igék külön ragozásának?” (AkNyÉrt. III/9. sz.) Előadássorozatában az egész igeragozási rendszert, annak történeti kialakulását, változásait és jelenét állítja szembe Révai és tanítványai egyes igeragozási alakjaik a viselkedésére alapított elképzelésével. A régi és az új kölcsönös viszonyát ő is egyértelműen határozta meg: „... a nyelvemlékek bece, értéke nem abban áll, hogy azok a mai nyelvet szabályozzák, hanem igen és csakis abban, hogy a mai nyelvet magyarázzák” (i. h. 19.) Ugyanez volt a véleménye — az ikes vitába Riedl előadásának a közzététele után bekapcsolódó — Szarvasnak is, aki polemizál ugyan Riedl egy-két rész-megállapításával, de alapvető következtetésével egyetért: „Mi azt állítottuk, s ez állításunkat most is feltartjuk, hogy a régiebb s a természetes úton [objektíve!] fejlődött újabb használat küzdelemben mindig az utóbbi a győzelem” (Nyr. 3:538).

A nyelvi tények szigorú figyelembevételével kialakított tudományos objektivitás, a legjobb hazai hagyományok töretlen követése, az igazi tudományosság hiányát álhazafias frázispufogtatással leplezni akarók engesztelhetetlen bírálata, a nyelvfejlődés „természetes” menetéből fakadó újnak a védelme olyan bűnnek számított a hatalomra juttatott fehérterror gyérszámú tudományos szekértolójának szemléletében, ami megpecsételte Simonyi sorsát. A Simonyi ellen lefolytatott fegyelmi vizsgálat tükrében a tudományos horizont európai méretűvé tágításának az igelenése ütközött össze a provinciális szűklátó-körűséggel, az igazi tudományosság a sarlatanizmussal, a minden emberi értéket őszintén tisztelő humanizmus a kegyetlen antihumanizmussal. Simonyi tragikus halála a vázolt körülmények folytán elkerülhetetlen volt.

Simonyi tudományos, tudományszervezői, oktatói-nevelői munkássága, nyelvemlék-kezelő tevékenysége a tudományos közvélemény előtt ismeretes. Mindezek alapján szerepe és a magyar nyelvtudomány történetében elfoglalt helye egyre vitathatatlanabban kirajzolódik. Sokan és sokszor írtak már életművének jelentőségéről, nem kevesebben és kevesebbet nyelvszemléletének korlátairól. Jómagam — ezzel a kis írással — a Simonyi-portréhoz olyan adalékokkal szerettem volna hozzájárulni, ami a ma nyelvészének is sokat mond, ez pedig a nyelvi folyamatok objektív menetének az elismeréséből fakadó ténytisztelést, a jelenségek sokoldalú vizsgálatának az igelenése, elvi igényességgel párosuló

elméleti bátorság, a tudományos meggyőződés minden körülmények közötti vállalása és a mellette való határozott kiállás, igaz emberség és a kiemelkedő tudósokra annyira jellemző szerénység.

A fél évszázad megszépítő messzesége előttem se homályosítja el nyelvszemléletének korlátait, de a fél évszázad könyörtelen pora se fedheti el tudományos eredményeinek egészét, azok előremutató elemeinek az értékét.

Kovács Ferenc

Simonyi Zsigmond és a nyelvtudomány-történet

(Simonyi Révairól)

1. Simonyi Zsigmond pályájával és működésével, a magyar nyelvtudományban betöltött szerepével cikkek és tanulmányok egész sora foglalkozik (l. különösen: Nyr. 48 [1919]: 169–97; Nyr. 77 [1953]: 9–30; I. OK. 5 [1954]: 465–540): tartalmas és vastkos emlékkönyvet állíthatnánk össze belőlük. A róla szóló írásoknak rövid summáját két — gyakran visszatérő — gondolatban lehetne megjelölni. Az egyik: Simonyi Zsigmond, csaknem félszázados működése során, széles körű és nagyarányú munkásságot fejtett ki; érdeklődése és kutatásai körébe temérdek fontos kérdést vont be; a nyelvi jelenségeknek nagy tömegével foglalkozott; szinte azt lehet mondani: a nyelvtudomány minden területén dolgozott, és maradandót alkotott (vö. pl. Zsirai: I. OK. 5 [1954]: 471; Klemm: uo. 483 stb.). A másik pedig — Bárczi Géza igen találó szavaival élve — az, hogy „Simonyi nem zárkózott el a tudomány hívős magányába, hanem a . . . maga és mások eredményeit állandóan a szélesebb közösség, a magyarul beszélők egyetemessége műveltségének emelésére, a magyar nyelv pallérozására fordította. Ő a legnagyobb példája tudományunk történetében annak, mennyire megfér egymás mellett a tudomány teremtő művelése és a tudomány gyakorlati alkalmazása” (Nyr. 77 [1953]: 9–10; vö. még pl. Dénes: Nyr. 48 [1919]: 178 stb.). Ennek az átfogó munkásságnak most egy olyan területére szeretnénk a figyelmet irányítani, amelyre eddig alig fordítottak gondot a méltatók. Simonyi nyelvtudomány-történeti írásaira, amelyek főképp a „művelt nagyközönségnek” szóló, tehát ún. „tudomány-népszerűsítő” munkáiban foglalnak helyet. Ennek kapcsán népszerűsítő munkáinak sajátos jellegére is szeretnénk rávilágítani.

2. Valamely tudomány múltja felé akkor fordulnak erőteljesebben művelői — visszapillantva az előzményekre és keresve az ősöket —, amikor az illető tudomány fejlődésében új állomáshoz, jelentőségének új fokához érkezik. Ilyen volt a XIX–XX. század fordulója nyelvtudományunkban, amelyet éppen Simonyi korának nevezhetünk. Simonyi tehát — mintegy természetes gesztusa ez — visszatekint a megtett útra, számba veszi az előzőket, akiknek munkájára épített. Főként egy olyan kor felé fordul figyelme, amely — az övéhez hasonlóan — ugyancsak korszakalkotó. A XVIII–XIX. század fordulójára, amely lerakta a magyar nyelvtudomány alapjait: a nyelvújítás, az összehasonlító nyelvészet és a történeti nyelvtudomány kialakulásának időszakára: Kazinczy, Sajnovics és Gyarmathi, valamint Révai korára. S az

egészét beállítja az általános nyelvtudomány fejlődésének keretébe. Mindennek rövid foglalata „A magyar nyelv” című kézikönyvében (végső formában annak második, átdolgozott kiadásában, 1905.) áll előttünk: az általános nyelvtudomány vázlat (14–21), a magyar és urál-altaji nyelvtudomány története (21–35) és a nyelvújítás kora (169–88). Egészében Simonyi roppant nagy munkásságának csupán egy kis részlete ez, s nem is a legjelentősebbek közül való. Jelentőségét mégis több tényező növeli. Az egyik az, hogy szívesen vállalt témája, amelyhez időről időre visszatér.¹ A másik: a tudománytörténet a magyar nyelvészetnek legelhanyagoltabb területe; e téren tehát mindent számon kell tartanunk. Végül pedig az, hogy Simonyi magvas összefoglalásának német nyelvű változata máig az egyetlen hozzáférhető forrás a magyar nyelvtudomány történetéről a külföldi kutató számára (a *Die ungarische Sprachéban* (1907.) főként 1–15: a magyar nyelvtudomány története, 156–171: a nyelvújítás kora, és még egyéb helyeken is).

Nyelvtudomány-történeti írásaiban láthatjuk legjobban Simonyi tudománynépszerűsítő munkásságának sajátos jellegét is: azt, hogy nem csupán a „maga és mások eredményei”-t foglalta össze a szélesebb körű közösség műveltségének emelésére, hanem újabb észrevételekkel, új összefüggésekkel és új felfedezésekkel gazdagította magát a tudományt is. Más szóval: tudatában és gyakorlatában nem vált élesen ketté a „tudomány teremtő művelése” és a tudomány szélesebb körben való terjesztése, a „tudományos” és a „népszerűsítő” nyelvészet. Előtte egy cél lebegett: a tudomány művelése — lehetőleg minél szélesebb hatósugárral. Magatartása önmagában is nagy tanulsággal és követendő példával szolgál nekünk.

Ez a tudat és ez a gyakorlat nyilván egyéniségének természetében rejtett. Aligha tévedünk azonban, ha megkockáztatjuk a feltevést: Müller Miksa írásainak is része volt abban, hogy ez az alkati tulajdonsága kifejlődjék. Mint ismeretes, Simonyi első nagyobb munkája az ő Felolvasásainak magyar nyelvű tolmácsolása volt két kötetben (1873–4. és 1876.). S a fordító — akkor még „kezdő nyelvész” — nem vonhatta ki magát a szerző hatása alól. Müller Miksáról írt nekrológiában művei közül Simonyi mindenestre kiemeli a Felolvasásokat, amelyeknek páratlan sikeréhez hozzájárult „a kedves, vonzó előadásmód, fejtegetéseinek játsszi könnyedsége s a fölfogásnak az a költői varázsa, melylyel a legszárzabb s legismertebb részleteket is élvezetessé tudta tenni. Ezek a fölolvasások számos kiadásban és fordításban elterjedtek, s legnagyobb részük volt benne, hogy a nyelvtudomány a mi korunkban olyan népszerű és kedvelt tanulmánnyá lett hazánkban is” (Egy. Phil. Közl. 24 [1900]: 953). Simonyi ismeretterjesztő munkáira is ráillik ez a méltatás; s bizonyára neki is céljai közé tartozott, hogy a nyelvészet népszerű és kedvelt stúdiummá váljék hazánkban. De már ebben az első munkájában sem elégszik meg a pusztán fordítói, tolmácsolói szereppel, több ponton kiegészíti a fordítást. Az Újabb felolvasások kötetében például a magyar és finnugor nyelvtudomány adalékait is beépíti a tárgyalásba, terjedelmesebb betoldásokkal is. És a munka végéhez egy jegyzéket illeszt, összeállítást a fontosabb nyelvtudományi irodalomról.

¹ A témával kapcsolatos írásai találhatóak még például Beöthy Képes magyar irodalomtörténetében (1. kiadás, 1896.; 3. kiadás 1906.), Pallas Nagy Lexikonának kötetében (pl. Nyelvtudomány: 13 [1896]: 289–91; Castrén Mátyás Sándor: 4 [1893]: 194; Gyarmathi Sámuel: 8 [1894]: 389; Révai Miklós: 14 [1897]: 518–9; Reguly Antal: 14 [1897]: 453–4; Budenz József: 3 [1893]: 803–4 stb.).

3. Simonyi első nyelvészeti cikke tudománytörténeti: Adatok a nyelvújítás történetéhez (Nyr. 1 [1872]: 45–9, 94–9), amely Bartzafalvi szóalkotásaival foglalkozik. Mint arra Simai Ödön rámutatott (Nyr. 48 [1919]: 183), ezzel a cikkel kezdődnek meg tulajdonképpen nyelvújítás-történeti kutatásaink, és ettől kezdve Simonyit állandóan foglalkoztatja a kérdés. Kutatásainak kiemelkedő eredményeit két akadémiai értekezés őrzi: A nyelvújítás történetéhez (1888.) és A nyelvújítás és az idegenszerűségek (1891.). E tudományos dolgozatok után ezt a témát is „népszerűsítő” művében szélesíti és teljesíti ki, „A magyar nyelv” nyelvújításról szóló fejezetében, ahol egyrészt Kazinczy egész nyelvreformatori tevékenységéről ő adja addig a legjobb összefoglaló képet, másrészt a nyelvújítás szótörténetének is első sikerült nyelvészeti összefoglalását írja meg (ez a fejezet németül: Die ungarische Sprache 156–82).

A nyelvújítás történetének tanulmányozásához Simonyit bizonyára kora nyelvészeti iránya, a nyelvújítás revíziója, személy szerint pedig Szarvas Gábor felfogása és tevékenysége vezette. A magyar nyelvtörténeti módszer kialakulásának, nevezetesen Révai Miklós munkásságának és jelentőségének felméréséhez azonban a maga pályájának legszemélyesebb érdeke fűzte. Rendszeres stúdiumként nem művelte a tudomány történetét; de hogy Révaira és korára ismételten visszatért írásaiban, jelzi, hogy saját munkásságának előzményei érdekelték azokban. A Tüzetes magyar nyelvtan (1895.) előszavában (az V–VI. lapon) tudatosan vallja Révai — részben csonkán maradt — kezdeményeinek folytatását. Az *Elaboratio Grammatica Hungarica* III. kötetének kiadásához írt utószavában (345–9) pedig Révai e munkáját az (összehasonlító) történeti módszer alkalmazásában, valamint a nyelvművelés és a nyelvújítás kérdésében követett elvek szempontjából vizsgálja. Révairól szóló legteljesebb fejtegetését azonban a „Révai Miklós és a korabeli nyelvtudomány” című cikkében (először Beöthy Zsolt: *Képes magyar irodalomtörténet*¹, II. köt., Bp., 1896 129–44) olvashatjuk. Ez a cikk — egyúttal legsikerültebb nyelvtudomány-történeti írása — nem nyelvészeti kiadványban jelenvén meg, némileg feledésbe merült nyelvtudományunkban. Legérdekesebb része, ahogy megragadja azt a mozzanatot, amely Révaiban végérvényesen megerősíti az ikes ragozással kapcsolatos nézeteit és ezzel párhuzamosan a régiség irányadó tekintélyének tudatát, tehát Révai nyelvészeti törekvéseinek egyik sarkpontját. Ezt a mozzanatot Böjthi Antal, „Királyi Zsóldon lévő Áldozó Pap” „A’ nemes magyar nyelv írásának, és szólásának tudománya, mely a’ józan okosságnak, a’ nyelv tulajdonságának, ’s az erdélyi jobb élésben lévő magyarságnak törvényei szerint irattatott. 1790. (Marosvásárhely, 1794.) című könyve állásfoglalásának és indulatának hatásában jelöli meg. Simonyi írásának vonatkozó része így szól (a *Képes magyar irodalomtörténet* 3. kiadásának, — I. köt., Athenaeum, Bp., 1906, 743–5 — némileg rövidített szövegéből idézzük):

„Az a nevezetes, mit nem igen méltattak még figyelemre, pedig Révai maga is hivatkozott rá: hogy Böjthi Antal követelte először határozottan az ikes igék külön ragozását: hévvel, mondhatni fanatizmussal kel ki azon *eb usus* ellen, mely nem tartja tiszteletben »az igaz, tiszta, Nemes ajku Magyarok«, vagyis az »Erdélyiek« *m*-en végződő igéit (*eszem, merevedem*).

Hadd idézzük kifakadásainak egy részét, mert ebből ki fog tűnni, hogy az ő tüze ragadt át a fogékony Révaira, midőn csatára kelt az ikes igék ősi jogai mellett. Böjthi így beszélt:

»*Merevedek, merevedsz, mereved, vagy pedig: Merevedem, merevedel, merevedik, már mellyik tetszik néked jobbnak? Nékem jobbnak tetszik Merevedem, merevedel, merevedik. Nékedis így fog tetszeni, ha csak Bitang Magyar Tejet nem szoptál. És imé ez az a' botránkozottató kő, melybe sokan belé botlanak, meg nem tudván különböztetni jól, mely közép Igék mennek ki k, mellyek m betűn; 's innen a' Kívánó, és egybe kötő Módookban szoktak ilyen szókkal élni: különbözzön, szomorkodgyon, gyönyörködgyön, 's a't. czekek helyett: különbözzék, szomorkodgyék, gyönyörködgyék. Sőt még a' Tiszta Szenvedő Igéketis, egybe zavarják a' Parancsoló (miveltető) Igékkel, midőn így szoktak beszélni: Ha ez a' könyv jól meg olvastatna, olvastatnék helyett.» (165–6.)*

»Mi Erdélyiek a' Tiszta Szenvedőnek Első Személyét m betűn, Harmadik Személyét ik Tagon Formállyuk, ugy mint: *Üttetem, üttetel, üttetik Pétertől, vagy Valakitől, hogy meg különböztessük a' Parancsoló Szenvedőtől: Üttetek, üttetsz, üttet valakit Határozatlan, és üttetem, ütteted, ütteti Pétert Határozva.*» (217.)

»Még inkább haboznak sokan az m, vagy kán kimenő Közép Igékben, igen ritkát akarván men ki menőnek ismerni, holott számtalanok, és sokkal többben vagynak, mint sem a kán ki menők. Innen történnek azok a' szarvas hibák a' Magyar Nyelvben, hogy némeltyek így beszélnek: *most esz, most isz, most alusz, 's a't. azt tartván, hogy eszek, iszok, aluszok* mondatik, bizonyára, ha valakitől kérdenék, mondatike *iszok, vagy iszom, 's azt mondaná, iszok, kiki tudgya, mit érdemelne . . . de ezeket soha egygy Magyar sem tudgya jól meg választani, ha csak Anyja tejével nem szopta.*» (218.)

»Nevetséges, ha azt mondod: *egy te kenyeret, így te vizet, ellenben a' Tiszta Cselekedő Ige így adgya a' maga Parancsoló Módyát: adgy te kenyeret, adgyon ő vizet, és eb usus, mikor a' Tiszta Cselekedő Igének Parancsolóját így fordítod: adgyál te kenyeret, adgyék ő vizet.*» (219.)

»A' mennyit Erdélynek és Magyar Országnak minden szegleteiben laktam, nem is tapasztaltam, hogy ezeket úgy meg tudná valaki egygy mástól választani, mint a' Székely.» (221.)

Fölötte valószínű, hogy Bőjthi hatása alatt írta Révai a könyv megjelenése utáni évben¹ első kifakadását az ikes ragozás megrontói ellen. (A Magyar Hírmondó 1795. III. 20.):

»Haragszom, hogy a *szenvedő időszavakban, in verbis passivis, a harmadik személyt oly szörnnyü soleicizmussal* írják. Mi az? *iratasson, olvastasson, s több e féle. Az Erzsébet gyüszüje eladatasson és elosztassék a szegények között. Már miért eladatasson? ha jól következik reá az elosztassék. Ez jól vagyon, de az eladatasson nem. Ugy megrémülök, hogy magamon kívül vagyok, ha azt az eladatassont, parancsoltassont, mondatassont hallom.*»

»Terengette! *eladatasson, elosztasson, hivatasson, s több ilyen csoda ugy-e? Haragszom. De majd azt mondják sokan, haragudjon ő kegyelme, nem gondolunk vele. Mégis, ha azt mondanák, haragudják ő kegyelme, örülnék neki, mert Pázmán, Károlyi, Sylvester János, Pesti Gábor után mondanák.*»

A régiséget mint irányadó tekintélyt ez alkalommal idézi Révai először. Példákat említ még a Halotti Beszédből, a Margit-legendából és Heltaiból, és így kiált föl: »Bizony csak jó volna az igen igen régi könyveket elővenni, szorgalmasan átolvasni.« — De ebben is volt része Bőjthinek, mert már ő is hivatkozott — egyéb okok mellett — a régi írók tekintélyére:

»Nézzé meg akárki a' Gothus betűkkel, és a' Deák betűkkel nyomtatott legrégibb Könyveket, mindenütt fel talállya mind az m betűt sok Igéknek Első Személyében, mind az ik Tagot a' Harmadik Személyben, és ezt mind a' kettőt igen sokakban meg talállya; jele tehát, hogy elejétől fogva a' régi jó Magyarok éltek mind ezekkel; de minek utánna meg abajdoczosodott a' Magyar Nemzet, más Nemzetekkel, azoknak nyelvek porázára kezdette maga Nyelvétis mérni, és így a' méltó okokon fundált jó Élést, jó Szókot, jó Szokást ki akarják irtani. Ne nyúllyon ezért ehez abajdócz Magyar, ha nem akar nagy Magyar Elei ellen véteni.« (220–21.)»

¹ Itt jegyzetben Bánóczi József (Révai M. élete és munkái, Bp., 1879. 349) alapján Simonyi utal arra, hogy azelőtt Révai maga sem ügyelt a két ragozás közti különbségre.

Simonyi a továbbiakban — amellett hogy, végigkíséri Révai nyelv-történeti szemléletének kialakulását és egyáltalán pályájának főbb állomásait — az ikes ragozás történetének alakulására vonatkozólag megírja még, hogy Verseghyvel szemben Révai lett a győztes: „Ezt pedig Kazinczynak köszön-hette, ki az ikes ragozáson mint újságon kapott, mely hozzájárulhat az iro-dalmi nyelvnek finomításához s egy új válaszfalat állít az irodalom és a nép nyelve közé” (uo. 749).

Simonyi fentebb idézett összefoglalása több eredeti megfigyelést tartal-maz; úgy véljük, érdemes ezeket kissé részletesebben is mai szemmel meg-vizsgálni.

4. Simonyinak Bőjthi jelentőségére vonatkozó megállapítása, helyének kijelölése máig is szilárd pontja a magyar nyelvtudomány történetének. Az azóta eltelt évtizedek, az újabb kutatások nem módosították, sőt — köz-vetve — inkább megerősítették igazságát. A régi magyar nyelvtanok alapos feldolgozása (l. Szathmári István: Régi nyelvtanaink és egységesülő irodalmi nyelvünk. Bp., 1968.) kétségtelenné teszi, hogy Bőjthi volt az első, aki szenvedélyesen sikra szállt az ikes ragozás fenntartásáért, illetőleg épségének helyre-állításáért. Bár a régi nyelvtanírók — az egy Kövesdi Pál kivételével (vö. Bárczi: MNyÉ. 238; Szathmári i. m. 347—8, 424 stb.) — a paradigmákban és gyakorlatukban is szabályosan megtartják az ikes ragozást, Bőjthi előtt csak Pereszlényi Pál (1682.) különíti el és állítja fel ezt a kategóriát (l. Szathmári i. m. 317, 424). Bőjthi egyebekben is, alapvetően Pereszlényi nyomdokain jár, s így a fejlődés e tekintetben egyenes vonalú és megszakítatlan Pereszlényi-től Révaiig, s e folytonosságban igen fontos láncszem Bőjthi munkássága. Másfelől a kor grammatikáinak részletes elemzéséből (l. Benkő Loránd: A magyar írásbeliség a felvilágosodás korának első szakaszában. Bp., 1960.) kitűnik, hogy bár Bőjthi sok vonatkozásban eredeti felfogást képvisel — Benkő „kitűnő nyelvtaníró”-nak nevezi őt (i. m. 314) —, mégis nyelvtanának leg-számottevőbb fejezete az ikes ragozásról szóló.

Nem kevésbé fontos észrevétele Simonyinak az sem, hogy a régiségre mint a nyelvhasználatban irányadó tekintélyre Bőjthi hivatkozik először. Ezzel ugyanis Bőjthi egészen új elvet képvisel. Két helyen is apellál a régi írók tekintélyére; mindkét megjegyzése könyve negyedik, az ígéről szóló fejezeté-ben, közelebről az ikes igék használatát tárgyaló részben található. Előbb így (a 167—8. lapon):

„Nem csuda tehát, hogy sok czifra könyveknek olvasásában a'ki tiszta Magyar Tejet szopott kételenítették ajkait egybe rágni a' sok rosszúl ejtetett Közép Igék miatt. Példa lehet csak ez a' kettő, mellyeket soha régi Magyar Íróban nem olvasunk, [én emeltem ki: É. Z.] s talám még nincsenis több husz Esztendejénél, hogy Élésbe vették, úgymint: *Termek, természet, terem; Termem, természet, termik* helyett. *Örvendem, örvended, örvendi; Örvendek, örvendesz, örvend* helyett. [...] Bizonyára soha se olvastam, [én emeltem ki: É. Z.] hogy *örvendek* Vádoló esetet¹ hordozna magával, hanem Elvevő Esetet. *Örvendek ezen a' dolgon, Örvendek jó egésségeden.* De *Örvendem jó egésségeden* annál inkább *Örvendem jó egésségedet* jó Magyaránál soha sem mondatott”.

A másik helyet, ahol még hangsúlyozottabban utal „a' Gothus betűkkel, és a' Deák betűkkel nyomtattatott leg régibb Könyvek”-re, olvastuk már

¹ Bőjthi a tárgyesetet nevezi vádoló esetnek, az ablativust pedig elvevő esetnek.

Simonyi szövegében. Amint látható, Bőjthi mindannyiszor csak általánosságban hivatkozik a régiségre, nem mondja meg: melyek azok a régi írások, amelyekben hibátlanul fellelhető az ikes ragozás, nem nevezi meg a régi írókat, akik helyesen éltek az ikes igékkel. Mégis megvan már benne a nyelv történeti felfogásának csírája, s így bátran mondhatjuk, hogy Bőjthi ebben is Révai elődje, előhírnöke annak a nyelvtörténeti módszernek, amelyet Révai munkált ki nagy tudásával és páratlan szorgalmával.

5. Simonyi megállapításainak másik része, amely Bőjthinek Révaira való hatását illeti, szintén kettős, tudniillik egyfelől az, hogy Bőjthi régiség-szemlélete a Révaiban már addig is alakuló történeti tudatot megerősítette, másfelől pedig Révai amúgy is harcos és lobbanékony természetének tápot adott Bőjthi tüze, szenvedélyesen leckéztető modora a „nyelvrontók” ellen.

Hogy Bőjthinek része volt — és hogy az erdélyi nyelvtanírók közül csak neki lehetett része — Révai Magyar Hírmondó-beli kifakadásának és a régiségre való határozott hivatkozásának, az már a dátumok összefüggéséből is világos. Bőjthi nyelvtana 1794-ben, mégpedig az év végén jelent meg (Bőjthinek „Az érdemes olvasóhoz!” címzett előszava „Karácson Havának 8-dik Napján 1794”-ben kelt; Révai cikke a Magyar Hírmondó 1795. március 20-i számában látott napvilágot. — Csaplár Benedek kimutatta, hogy Révai a korabeli grammatikákat megjelenésük után „legott megszerezte”. Csaplár: Révai Miklós élete. IV. köt. Bp., 1889. 278).

Bőjthi — és általában az erdélyi nyelvtanírók — hatását Révaira újabban R. Hutás Magdolna dolgozata is megerősítette (Az ikes igék ragozása Révai Miklós és Verseghy Miklós nyelvében. Alak- és mondattani gyűjtélék. Szerk. Pais D. és Benkő L., Bp., 1965. 28–39). Tüzetes vizsgálata ugyanis kiderítette, hogy Révai első munkáiban az ikes igéket teljesen felbomlott formában ragozta; majd amikor megismerte a HB.-et, és megírta értekezését a régi magyar írásmódról (1783.), ahol először említi az ikes igéket, de tanulmányozásukba még nem mélyül el: az ikes igék ragozásában a „félleg-meddig való tudatosság” tükröződik. Végül: „Ő maga is akkor vált teljesen magabiztossá, amikor megjelentek az erdélyi nyelvtanok, s tőle függetlenül is kodifikálták nyelvjárásuk alapján az ikes ragozást”, Bőjthi 1794-ben és Szent-Páli 1795-ben (i. h. 33).

Amit így Hutás Révai nyelvhasználatából megállapított, az hű tükre Révai elméleti fejlődésének, nevezetesen annak, hogy a két korai írás között, amelyben az ikes ragozásról szó esik, lényegi különbség van. Az elsőben: Révai Miklós János értekezése a régi magyar írásmódról (1783.; tárgyalását l. Bánóczyi i. m. 85–93; Csaplár i. m. II. köt., 1833. 100–1; kiadta Melich, MNy. 4 [1908]: 1–12; 54–62) a régiség elvi fontosságát még nem ismeri, célja voltaképpen praktikus: a régiség nyomán a magyar írásmódot akarja „könnyebbé és alkalmasabbá” tenni. Az ikes igékről az *emdul* (az ő olvasata szerint *eendel*) alakkal kapcsolatban szól, mégpedig így (l. Bánóczyi i. m. 89):

„A szenvedő időszavak, és a középszerűek, sőt a mivelők is, ha *ik* kimenetelű a gyökér személyök, nem így másoltatnak, hanem úgy, hogy az első személy *m*, a másik pedig *l* kimenetelű, p. o. *igyekezem*, *igyekezel*, *igyekezük*; a jövődő időben, *igyekezendem*, *igyekezendel*, *igyekezendük*. Tehát *eszem*, *eszél*, *eszük* idő szó is így adja *eendem*, *eendel*, *eendük*, vagy rövidebben is a harmadik személyt úgy mint csak *eend*.”

Révai tehát itt még nem lép fel normatív igényekkel a régiség nevében, és szavaiban nyoma sincs — a később oly jellemző — indulatnak és türelmetlenségnek.

Milyen más az 1795-i, mindössze két és fél lapnyi értekezés (tárgyalását l. Bánóczi i. m. 255–7; Csaplár i. m., IV. köt., [1889] 274–83), amely a bécsi Magyar Hírmondó todalékában egy terjedelmes vers és néhány vegyes hirdetés közt jelent meg, amúgy mellesleg — cím és név nélkül! Lakonikus rövidség és visszafojtott indulat jellemzi ezt a kis írást; a meggyőződés biztonsága és az igazság birtokosának szenvedélye. Mintegy mutatványul villant föl némi tájékoztatót alaposabb kutatásai eredményeiből. Kimondja felfedezéseinek lényegét: a szenvedő alak és az ikes ige szabályosságainak összefüggését; a régiség tekintélye alapján követeli a normát, és indulattal szól azok ellen, akik ellenkezőt képviselnek. Az indulat, ha fojtottan is, de kicsap a tévelygők fő képviselője, Verseggy ellen: „Tudom, Versegi is botorkázott ebben, de többet nyomnak előttem a' Régi Magyar Írók, a' kiket felljebb említék, 's több mások is, a' kiket most nem említhetek, *Versegi Prolusiójánál*”. Most „nem említhet” másokat, most „nem ér” többre, teljes fegyverzetben még nem állhat ki, rendszerét még nem dolgozta ki teljes részletességgel, de a mű alapeszméje már megfogant. Ezt szögezi le. A szokatlan közlési formán a felfedezés izgalma érződik. Ismerjük a jelenséget — ha máshonnan nem, hát a lélektanból —, amikor hosszas tapogatódzás, búvárlás, töprengés után egyszer csak hirtelen megvilágosodik a probléma megoldása, megnyílik az út, amelyen járni kell, felbukkan a cél, ahova el kell jutni. Ez történt itt Révaival, és ezen a ponton érhetjük nyomon Bőjthi szerepét, hatását. Révai ekkor már több mint egy évtizede tanulmányozza a régiséget. Az alakuló, felhalmozódó gondolatok anyaga Bőjthi szikrájától gyúl lánggra, s világítja meg számára teljes fényvel az igazságot. S a tűznek heve is ráragad. A rövid értekezésben előttünk van életművének alapeszméje, és itt lappang már annak a harcnak feszültsége is, amely Verseggyvel szemben egy évtized múlva oly viharossá nő. A gondolat szikrája és az indulat szikrája is Bőjthi nyelvtanából pattant ki.

Bőjthiéből vagy általában az erdélyiekéből? Véleményünk szerint elsődlegesen Bőjthiéből, az erdélyiek, nevezetesen Szent-Páli grammatikája (1795.) és az erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság munkáinak első kötete (1796.) csak újabb erősítést jelent. A három közül magasan kiemelkedik Bőjthi hatása. Legalábbis ezt láthatjuk, ha belelapozunk Révai későbbi munkáiba, számba vesszük erre vonatkozó nyilatkozatait.

6. Az Antiquitatesben — igaz —, amikor a 79. §-ban az *Eneyc* tárgyalása kapcsán kitér az ikes ragozás romlására (164), az erdélyieket általában említi, mint akik megbélyegezték ezeket a vétkeket, akik ezt „az ősi és jól bevált alakot” kiválóan megőrizték, és kiadott nyelvtanaikban fenntartják; sőt: „dicséretre és ajánlásra méltó”-nak Szent-Páli grammatikáját emeli ki közülük. Ámde ugyanezen a lapon megemlíti, hogy a kérdést bővebb nyelvtanában már kifejtette. Utasításának megfelelően forduljunk tehát főművéhez.

Az *Elaboratio Grammatica Hungarica* II. kötetében is először (a 886. lapon) általában hivatkozik az erdélyiekre. Ez a rész azonban az Antiquitates említett részének szó szerinti idézése, kivéve egy ponton: elhagyja belőle a Szent-Páli dicséretéről szóló mondatot, helyette az idézet után apróbetűsen mondja el, hogy Szent-Páli nyelvtanának bevezetőjében, a X. lapon, előadta az igeragozás szóban forgó hibáit. A nyelvtanírók tanúságáról érdemben aztán

a kötet további részében szól. „Grammaticorum Fidelitas” címen (926–31) felsorolja ugyanis azokat a nyelvtanírókat, akik pontosan írták le az ikes ragozást. Sylvester János, Szenczi Molnár Albert, Komáromi Csipkés György és Pereszlényi Pál után következnek az erdélyiek. Itt már elsőnek említi Bőjthit, mégpedig úgy, mint aki „kiválik” közülük. Az „igen tudós férfiú” ugyanis nyelvtani paradigmáiban „minden módban, időben és személyben csorbitatlanul adja” a harmadik formát. Utána Szent-Pálit (de már minden minősítő vagy díszítő jelző nélkül), aki „ugyanazt az alakot állhatatosan fenntartja”, végül az erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság munkáinak első darabját (1796.), s egyúttal ezzel zárja az ikes ragozás helyes használatáért küzdő „nyelvtanítók” sorát.

De ennél még perdöntőbb az El. Gr. H. egy harmadik helye (2: 1047–50). Révai itt többször tanúul hívja Bőjthit, egyebek közt háromszor idézi Versegly fejére azt a kitételét, hogy „Bitang Magyar Tejet szopott”. A lényeg pedig azokban a szavakban van, amelyekkel Révai bevezeti Bőjthinek „a Gothus betűkkel, és a Deák betűkkel nyomtatott leg régibb Könyvek”-ről szóló fejtegetését. E bevezetésben ugyanis Révai kifejezett elődjeként idézi Bőjthit, aki megjelölte azt a „főök”-öt, tudniillik a „régóta szüntelenül tartó általános szokást”, amelyre Révai — mint maga mondja itt — e g é s z t a n á t é p í t i az ikes ragozásról.

Az erdélyi nyelvtanírók s közülük most már elsődlegesen és kiváltképpen Bőjthi tanúságát a Versegly ellen írt (illetőleg sugalmazott) vitairatokban is fölhasználja Révai. Mégpedig a *Világosvári Miklósfői János* álneven írt *Versegly Ferentznek tisztasággal kérkedő tisztátalan magyarsága* (1805.) címűben többször és részletesen is. Az 54. lapon, ezen az alcímen: „Előadják azt a’ nyelvtanítók” (ti. hogy az ikes ragozás megvolt és megvan nyelvünkben), mindjárt Bőjthivel kezdi a bizonyítást, így:

„Ezen jelenlévő időben közrebotsáttatott Erdélyben Bőjthi Antalnak Jeles Munkája, a’ *Magyar Nyelv Írásának, és Szóllásának Tudománya* (Maros Vásárhelyt 1794 esztendőben). Gondosan kiteszi ebben az Erdemes Szerző a’ Szenvedő, ’ ide tartozó mívelő, és közép nemű ígékbl vétetett több világos példákkal, ezt a’ második formát, minden hiba nélkül. Sőt igen jó okon szóll elég hosszasan a’ tudatlan *abajdotz* Magyarok ellen is: kik a’ formákat zavarják, és ugyan ezt a’ másodikikat, a’ megbővült gyökerűt, a szenvedőt, éktelenül rontják (*A’ Közép Ígéknek Természetekről a’* 164 lapon; *Az Ígékrl Közönségesen a’* 216 lapon). Ezekben szépen megegyeznek Szent Páli István, az Erdélyi Magyar Társaság, tsak hamar egymás után (1795, és 1796 esztendőben) kiadott Munkáikban”.

A továbbiakban időrendben visszafelé haladva említi Pereszlényit, Szenczi Molnárt, Sylvestert (54–5. l.). Amint látható, ez a rész lényegében a „Grammaticorum Fidelitas” (El. Gr. H. II. 926–30) című fejezet röviden összefoglalva — magyarul. Azzal a két fontos különbséggel, hogy minden nyelvtaníró közül mint fő tanú Bőjthi áll az élen, és hogy az erdélyiek közül is ő van mint döntő bizonyíték kiemelve, a másik kettő pedig, mintegy újabb adalékul, csak éppen megemlítve pontosan úgy tehát, ahogy az Révai gondolatmenetében eredetileg (1795-től kezdődően) kialakulhatott.

A vitairat egy másik helyén (83–4) két teljes lapon idézi Bőjthi „pirongatását” Versegly fejére. Előbb a „Bitang Magyar Tejet szopott” mondatot alkalmazza rá:

„Bizony reá illik Bőjthi Antal pirongatása (a 165 lapon): Hogy, ha neki ezek nem tetszenek, hanem tsak amazok, *Bitang Magyar Tejet szopott*; úgy ám még *Szolnokon* is, az *Elkortsosodott Magyarok* között, *Bitang Magyar Tejet szopott*.”

„Tanítsa ötöt tovább is az Erdélyi Jó Szívű Bőjthi” — folytatja Révai, és Bőjthi nyelvtanának 166. lapjáról idéz egy fél oldalt. Majd pedig így szól Verseghyt leekéztetve: „Verje ő is nyakaskodó fejében az igaz indító fő okot (a' 220 lapon), a' mellyen legbátrabban építhetjük, a szüntelenül tartó közön-séges állandó szokást”. Ez a rész az El. Gr. Hung. II. 1048—49. lapján található szöveg magyar eredetije, és itt is Bőjthinek a régi könyvek bizonyosságáról szóló fejtegetését vezeti be. Mindezekben a bő idézetekben és gyakori hivatkozásokban még erőteljesebben domborodik ki Bőjthinek Révaira tett hatása. Révai magyar szövegébe ékelve, helyenként átalakítva és Verseghyre alkalmazva Bőjthi nyelvtanának egy-egy része, azt is mutatja, mennyire megfelelt neki, mennyire stílusához illett Bőjthi szenvedélyes, korholó hangneme. Többször megállapították már, hogy Révainak ezek a vitairatai, benne „mocskolódásai”, a hitviták korának hangjára emlékeztetnek. És ebben is nagy részt tudhat magáénak a jezsuita Bőjthi, akinek példaképe nemcsak a jezsuita nyelvtaníró Pereszlényi volt, hanem a harcos jezsuita író és hitvitázó Pázmány is. (Bőjthi egyetlenegyszer hivatkozik név szerint magyar íróra, és ez Pázmány Péter, akit „Nagy érdemű, s emlékezetű Magyar Ciceró”-nak nevez, I. 22. l.).

A másik vitairat, amelyben szó esik Bőjthiről: „Boldogréti Vig László: Versegi Ferentznek megfogyatkozott okoskodása a Tiszta Magyarságban” (1806.) című. A Függelékében található írás „Jegyzés a' kolosvári Kisdéd magyar Grammatikáról” (287—90) címmel Hertzeg Ferenc Kisdéd magyar grammatikáját támadja, amely — szavai szerint — „Hívséges Majma a' Debretzeni Öreg Magyar Grammatikának, kiváltképen az ígehajtogatásban . . .”. „Nem elég — folytatja —, hogy a' Debretzeni mételty Magyar Országban terjed: bétsúszott Erdélybe is . . .”. Majd így végzi:

„Mi dolog, hogy Hertzeg Ferentz Erdélyben nem követte inkább az Erdélyi Jobb Grammatikát, ugyan az ígehajtogatásban? Mi dolog, hogy a Kolosvári Tudós Collegium, ugyan ott Erdélyben nem tsak jobb útban nem vezette a' tévelgyőt, hanem még helyben is hagyta, megditsérte, 's elfogadta, kárhozatos nyelvrontását? A' Tiszta Erdély, kiváltképen az ígehajtogatást eredeti épségében hívségesen fentartó Állhatatos Tiszta Erdély, vallyon ellent nem áll e, Okos Rendelésével, a' terjedő gonosznak? Bőjti Antalt, a' Hajdan Jámbor Hazafit, támaszszuk e fel holtából: hogy már, nem tsak Magyar Országban, hanem Erdélyben is dorgálja a' *Bitang Magyar Tejet szopott Abajdotz Magyarokat*; 's Hazája elkortosodásán kesergő fájdalomban ismét hamar meghaljon?”

Ahhoz nem férhet kétség, hogy e sorokat Révai írta. Az előzményekből nyilvánvaló; rá vall a kirohanás heve, rá stílusa, legfőképpen pedig az, ahogy Bőjthit perbe hívja. Ezméjéért — amely Bőjthié is volt — szenvedélye hevében — amely Bőjthit is áthatotta — képes megidézni őt haló porából is. Az a Révai, aki már szintén a sír szélén áll. Boldogréti vitairata ugyanis 1806 végén jelent meg (vö. Révainak 1806. okt. 1-én kelt levelét Kazinczyhoz: Kaz. Lev. 4: 347), s így Révai utolsó nyomtatásban napvilágot látott írása ez. Szimbolikusnak is felfogható: néhány hónappal halála előtt megegyszer és utoljára felidézi annak szellemét, aki oly elhatározó befolyással volt főműve fogantatására. Örök emlékeztetőül zárja nevét az életében megjelent utolsó írásába.

Témánk határain némiképp már túlmegegy, mégsem hagyhatunk említetlenül itt egy elének tűnő jelenséget. A Verseghy ellen szóló vitairatok szerzőinek kilétéről hosszú évtizedeken át bizonytalanságban volt az irodalmi közvélemény (l. Bánóczy i. m. 302—5). Bánóczy mutatott rá egyértelműen arra, hogy Miklósi és Fényfalvi maga Révai, Boldogréti pedig — ezt már a kor-

társak is így tudták — Horváth István volt (uo. 305—8). Láthattuk, hogy a Miklósfiból idézett egyik Bőjthire vonatkozó rész átvétel az El. Gr. H. II. kötetének megfelelő részeiből és viszont: az El. Gr. H.-ban a Bőjthit idéző harmadik rész fordítás Miklósfí vitairatából. Az El. Gr. H., valamint Miklósfí és Fényfalvi szövegeinek csak futólagos összevetése is egyéb egyezéseket mutat. Ez is adalék, filológiai adalék lehet annak megerősítéséhez, hogy e két vitairat szerzője maga Révai volt. Az El. Gr. H. — legalább egyes részeinek — magyarul való megszólaltatására különben szükség volt. Hiszen még a tudós közvélemény sem reflektált rá, tehát nem olvasták, csupán Verseghy szánt fáradságot alapos tanulmányozására. Kazinczy, aki egyébként nem helyezte e vitairatok személyeskedő, durva hangját, biztatta Révait, hogy „bővebb grammatikájából” folyóiratban közöljön részleteket magyarul (l. Kaz. Lev. 4: 253—4; és Boldogréti könyvében: 18). Révai meg is fogadta a tanácsot, s e célból nyelvészeti folyóiratot szándékozott indítani (l. Kaz. Lev. 4: 348), e tervét azonban már nem válthatta valóra. Bizonyos tekintetben viszont az El. Gr. H. anyaga megtalálható magyarul a vitairatokban. Nem rendszeresen előadva persze, hanem a vita logikája szerint. A lényeges részek azonban így is szerepelnek bennük, hiszen ami a vita középpontjában állt, az volt első-sorban Révai nagy nyelvtanának újdonsága. — Ami pedig a Boldogréti névvel jelzett vitairat szerzőségét illeti, nyugodtan állíthatjuk, hogy ebben is oroszlan-része volt Révainak, az irányításban és sugalmazásban mindenképp. Sőt saját maga is írt bele részeket: hogy ebbe is belekerült Bőjthi, Révainak — mondhatjuk — vesszőparipája, az mindenesetre erre vall. És toldjuk meg a vitairatok szerzőségének kérdését még egy adattal, amit eddig figyelmen kívül hagytak. Révai 1806 májusában „Alázatos segedelem kérés . . .” címmel fölhívást bocsát ki művei kiadására (szövege olvasható az El. Gr. H. III. kötetének Simonyi által írt utószavában: 337—43). A kiadandó művek lajstromában a három vitairat is fel van tüntetve.

7. Messze vezetett az a fonál, amelyet Simonyi kezünkbe adott; de ez is mutatja, hogy megállapításai nyomán ma is újabb összefüggésekre deríthetünk fényt. Bizonyos, hogy Bőjthi szerepének kijelölésével fején találta a szöveget. Felfedezését — bízást nevezhetjük így — maga is fontosnak tartotta. Kétszer hivatkozott rá nyomtatásban. Először mindjárt a cikk megjelenése után; Kiss Ernőnek Vörösmarty mint nyelvész című értekezését ismertetve, azzal kapcsolatban, hogy a szerző érinti Vörösmarty fejtegetéseit az ikes igékről, ezt írja Simonyi: „Erről szoltában a szerző nem említi az erdélyi Bőjthinek, Révai példaadójának, az ikes igékről vallott nézeteit, melyeket legujabban Beöthy Zs. irodalomtörténetében ismertettem” (NyK. 25 [1895]: 376). Másodszor pedig élete végén, utolsó emlékezetes cikkében, Az úri igeragozásról szólóban ezt szögezi le: „De amikor aztán Bőjthi . . . kezdeményére — és itt jegyzetben hozzát teszi: „L. erről cikkemet a képes irodalomtörténetben” — Révai visszaállította a »veneranda antiquitas« ikes ragozását, a nemzet kétfelé szakadt . . .” (Nyr. 47 [1918]: 195). Az egész történetet aztán — tehát Bőjthi kezdeményét, Révaira tett hatását, Révai és Verseghy ellentétét és harcát, végül Kazinczynak a kérdést eldöntő állásfoglalását — belefoglalta A magyar nyelv 2. kiadásába (27—30), és megírta németül a külföldi nyelvtudomány számára is. Előbb Geschichte der reflexiven Konjugation im Ungarischen címmel folyóiratban (JSFOu. 23: 12, [1906]: 1—8), majd a Die ungarische Sprache-ban két helyen is (7—8 és 359—60). A külföldi tudósok máig is ezekből

merítik a kérdésre vonatkozó tudnivalóikat. Erre egy legutóbbi előfordulást idézünk. V. Tauli, *Introduction to a Theory of Language Planning* (Uppsala, 1968.) című könyvében (ismertetését l.: NyK. 71 [1969]: 194–9) annak bemutatására, hogy a grammatikusok megőriznek olyan nyelvi formákat, melyek évszázadokkal régebbiek, mint az élő nyelvhasználat formái, — Simonyi német nyelvű munkáinak jelzett helyei alapján — ezeket adja elő: „A magyarban az úgynevezett ikes ragozás formáit csak a legnyugatibb és legkeletibb nyelvjárások őrizték meg, egyebek közt a székely nyelvjárás. 1794-ben egy székely, Bőjthi Antal pellengérré állította a magyar írókat, amiért nem használják az ikes ragozás formáit. A nyelvtaníró Révai M. átvette Bőjthi eszméjét, és harcolt érte. Csatlakozott hozzá Kazinczy F. és más nyelvújítók, és az ikes ragozást bevezették az irodalmi nyelvbe, ahol a mai napig megőrizték” (i. m. 18–9). Íme így került bele Bőjthi egy külföldi nyelvtudományi munkába 1968-ban, és így él tovább Simonyi munkáinak hatása mindmáig határainkon túl is. Mindez mindenképpen Simonyit dicséri.¹

Révai Miklós és Simonyi Zsigmond munkássága és jelentősége között a méltatók már több vonatkozásban párhuzamot vontak (vö. Rubinyi: Nyr. 73 [1949]: 5–6; Prohászka: Nyr. 77 [1953]: 24). E párhuzamokat ez alkalommal kiegészíthetjük még eggyel: Révai Miklós állapította meg a régiség alapján — és Bőjthi hatása alatt — az ikes ragozás rendszerét, és harcolt szabályossága helyreállításáért, valamint használatának érvényesítéséért. Simonyi Zsigmond pedig felderítette Révai eszméjének kialakulását, hátterét, és megírta az ikes ragozás történetét.

Éder Zoltán

Simonyi Zsigmond halála a korabeli sajtóban

Folyóiratunk 1919. szeptember–decemberi füzetének élén Simonyi Zsigmond fényképét látjuk. Az első lapon egy gyászkeretes cikk ezzel a szomorú mondattal kezdődik: „Rövid ideig tartó betegség után 1919. november 22-én esti 10 órakor csendesen, szenvedés nélkül fejezte be Simonyi Zsigmond fáradhatatlanul munkás életét” (48: 161). A füzet teljes egészében az elhunyt nagy magyar nyelvtudós emlékének van szentelve, aki nagy munkáival nyolc pályadíjat nyert, számos nagy és több ezer kisebb, értékes cikkével írta be nevét kitörülhetetlenül a magyar nyelvtudomány történetébe, aki kutató munkásságának elévülhetetlen eredményével megalapozta és kijelölte a magyar nyelvtudomány útját.

Úgy vélem, nem lesz érdektelen most, Simonyi Zsigmond halálának félszázados évfordulóján visszaidézni az akkori megemlékezéseket. Nem a szakfolyóiratok cikkeiről kívánok itt szót ejteni, hiszen ezek az avatottak és részben az avatatlanok körében is eléggé ismertek, hanem arra óhajtok rámutatni, milyen visszhangot keltett Simonyi halála a napisajtóban. Ezek az ötven évvel

¹ Azon viszont el kell gondolkoznunk ennek kapcsán, nem jött-e el az ideje annak, hogy — hat évtized múltán — egy újabb könyvet adjunk a külföldi tudósok kezébe a magyar nyelvtudomány történetéről. Hiszen az azóta eltelt időben is történt egy s más tudományunkban, így az ikes igék kérdésében is van újabb mondanivalónk, s a régieken is bizonyára újabb vonásokat fedezhetünk fel mai tudásunk birtokában és mai szempontjaink alapján.

ezelőtt megjelent újságbeli híradások, hosszabb-rövidebb cikkek, névtelenül közölt nekrológok, méltatások érdemesek rá, hogy szemelvényeket mutassunk be belőlük.

Első helyre kívánczik Az Ujság, amely nyomban a halál bekövetkezése után hírt adott róla. 1919. november 22-én, szombaton este adta ki lelkét a nagy nyelvtudós, és már 23-án, vasárnap reggel a Hírek rovatában az első helyen olvasható volt a következő cikk:

— **Simonyi Zsigmond meghalt.** Megilletődve adjuk hírül, hogy Simonyi Zsigmond, a magyar nyelvtudomány hervadhatatlan érdemű mestere, ma este, egy hétig tartó szenvedés után, meghalt. Régi, előrehaladott véredényelmesedés követelte a sírnak feledhetetlen érdemekben gazdag, értékes életét. Negyven év óta nevelte a budapesti egyetemen a magyar nyelvtudósoknak egy újabb generációját, mely szeretettel, tisztelettel, nagybecsüléssel és hálával nézett odaadó mesterére. Simonyi munkássága korszakalkotó volt a magyar nyelvtudomány történetében. Ő volt az első, ki a nyelvet nálunk mondattani alapon tanította. Munkája a magyar határozókról, Tüzetes Magyar Nyelvtana, alapvető művei, s korszakalkotó a Magyar Nyelvtörténeti Szótár, melyet mesterével és barátjával, Szarvas Gáborral együtt szerkesztett és maga fejezett be. Egyénisége végtelen szeretetreméltóságával s lebilincselő, szemérmetes szerénységével felejthetetlen azoknak, kik oly szerencsések voltak, hogy személyesen ismerték, azoknak is, kik a tudomány terén ellenfelei voltak. Irodalmi munkássága terjedelemben is, érdemben is óriási volt. Hatvanhat éves volt. Mint szerénysorsú veszprémi fiú indult el dicsőségben gazdag tudományos pályáján.

Ugyancsak „Simonyi Zsigmond meghalt” című híradásában emlékezett meg valamennyi napilapunk — politikai hovatartozás és pártállás nélkül — a magyar tudományt ért nagy veszteségről és a tudós temetéséről, amely nagy részvétel mellett folyt le november 25-én a Kerepesi temetőben.

Simonyit, mint az erőszakos nyelvújítással szemben álló és azzal hosszú harcot vívó ortológust búcsúztatja a Világ. Munkái közül is csak az e körbe vágó Antibarbarust említi meg a temetés alkalmából írt következő beszámolójában:

— Mindnyájan, akik magyarul írnak, őszinte megilletődéssel és megdöbbenéssel értesülnek, hogy tanítómesterük, a magyar nyelv jóságosan szigorú öre: Simonyi Zsigmond meghalt. Rövid betegség után, szombaton ragadta el körünkől a halál a magyar nyelvnek ezt a rajongó tudósát, aki termékeny munkásságával mintha évszázadok óta élt volna közöttünk. Most szinte meglepetéssel idézzük emlékezetünkbe az adatokat: harminc évig volt rendes tanára a nyelvészetnek a budapesti egyetemen és évekig a nyelvtudományi bizottság előadója volt az Akadémián. Évek és évtizedek... törpe számok Simonyi professzor munkásságának arányai mellett. Csaknem ötven esztendeje annak, hogy a veszprémi ifjú odaállott Szarvas Gábor mellé, akinek Magyar Nyelvőrében kezdte meg hallatlan dűskáló, kemény és dicsőséges munkáját, helyesebben harcát a magyar nyelvért. A harcban természetesen ő is sok sebet kapott — de osztogatott is —, ami elkerülhetetlen volt, ha tekintetbe vesszük, hogy Simonyi mindvégig ortológus volt, ellensége minden erőszakos, illegitim nyelvújításnak, szemben a heves vérű, rohanó fiatalssággal, mely nyelvgyazdagítási lázában gyakran került összeütközésbe a magyar nyelv hagyományaival, a nyelv történetével és szerves fejlődésével és így Simonyival is, aki mind ennek hívő, tudó és lelkes képviselője volt. A hosszú harci polémiákat azonban sohasem követte gyűlölet; a mester nagy tudását, meggyőződésének őszinteségét, becsületes magyar hitét és legtöbbször igazát is készséggel ismerték el leggyakrabban még ellenségei is. Tagadhatatlan tény, hogy az előbbi generációkra nyelvi szempontból senki sem volt nagyobb hatással Simonyinál, aki Antibarbarusával, a magyar glóbusznak csaknem minden tollforgatóját a zászlója alá vonzotta. Művei, melyek egész könyvtárt megtöltenek, egy nagyszerű egyéniség szimbóluma, fóliánsokból emelt szobra az úttörőnek, az összefoglaló, rendszert teremtő elmének. Még csak hatvanhét éves volt... Temetése hétfőn délután félnégy órakor volt a kerepesi temető halottasházából a főváros által felajánlott díszsírhelyen. A magyar tudományos és irodalmi világ lehajtott fővel kíséri ki utolsó útján.

Nem kevésbé érdekes a Szózat című napilap Simonyi haláláról szóló híradása. Ez ugyanis ismerteti a Ballagi Aladár által a Nyelvtörténeti Szótár ellen indított támadást s a vele kapcsolatos nagy polémiát, másrészt rámutat a Magyar Nyelvtudományi Társaság megalakulásával és a Magyar Nyelv körüli csoportosulással a nyelvész-társadalom kettéoszlására és a Nyelvőr háttérbe szorulására:

— Simonyi Zsigmond, a budapesti egyetemen a magyar nyelv-tudomány tanára meghalt hatvanhét éves korában, hosszas betegség után. Simonyi Zsigmond a magyar nyelv-tudomány egyik vezetőembere volt, különösen a kilencvenes években, amikor Szarvas Gábor halála után ő vette át a Magyar Nyelvőr szerkesztését, s ezzel, valamint egyetemi tanszéke és akadémiai pozíciója révén központja lett a nyelvészeti kutatásoknak. Számos nagyobb munkát adott ki, amelyek közül A magyar nyelv című, népszerű formában írt kétkötetes könyve a közönség széles rétegeiben vált ismeretessé s németül is megjelent. Még Szarvas Gáborral együtt ő szerkesztette a Nyelvtörténeti Szótárt s ebből kifolyólag támadt Ballagi Aladárral az a nevezetes polémiája, mely annak idején élénken foglalkoztatta az egész közvéleményt. Nem sokkal ezután alapította meg Szily Kálmán a Magyar Nyelvtudományi Társaságot s ennek folyóiratát, a Magyar Nyelvet, amely köré a nyelv-tudósok java, különösen a nemzeti érzelmű, keresztény kutatók csoportosultak, s ezzel Simonyi némileg háttérbe szorult a tudományos közéletben. Kutató tevékenységét azonban tovább is folytatta s tagadhatatlanul sok, ma is megálló megfigyelést és megállapítást köszönhet neki a magyar nyelv-tudomány. Különösen jelentős tanulmányai vágtak mély nyomokat a magyar nyelv-tudományos ismeretében. Az orthologia kérdésében Simonyi az orthologusok szélső szárnyán állott, s ez ügyben igen erős polemikus tevékenységet fejtett ki. Hétfőn délután temették a kerepesi-úti temető halottasházából. Az egyetem filozófiai kara külön gyászjelentést adott ki haláláról s kitűzték a gyászlobogót az Akadémiára is, amelynek Simonyi régi tagja s nyelv-tudományi bizottságának sok évig előadója volt.

Folytathatnánk a napilapok megemlékezéseinek idézését, de nem teszünk, mert általánosságban ugyanazt a méltatást tartalmazzák, és kevés kivétellel ugyanazokat a munkákat sorolják föl valamennyien, most már csak a Népszava híradására térünk ki különös érdekessége miatt. Ebben mindössze csak egy igen rövid, nyolcsoros közlést olvashatunk, s ennek utolsó mondata meg van csonkítva, végső sorából csak egy szót hagyott meg a cenzúra. A csonka sor után egy kb. 20–24 sornyi fehéren rikító üres hely következik. Akaratlanul is gondolkodóba esünk: vajon a nagy tudós halála miben sértette meg a kor felfogásának érzékenységet, miért törölte a cenzor a cikkek több mint háromnegyed részét:

— Kitűnő, tudós ember halt meg a fővárosban. Simonyi Zsigmond, a magyar nyelvnek legjobb értője és fejlesztője, és az egyetemen is a magyar nyelv tanára, hatvanhat éves korában elhunyt. Nagy, érdemes munkásság van mögötte, a mai magyar nyelvnek pallérozottsága, színe, ereje sok tekintetben az ő ..... eredménye .....

Ennek az alaposan megcsonkított híradásnak bemutatásával a napilapok Simonyi halálával foglalkozó cikkeinek ismertetését be is fejezem, jóllehet még többről is szólhatnék (pl. Az Est, Budapesti Hírlap, Magyarország, Pester Lloyd, Neues Pester Journal stb.), de helyet kell szorítanunk még néhány olyan megemlékezésnek is, mely nem a mindennapi újságokban, hanem egyéb időszaki sajtótermékekben látott napvilágot. Az természetes, hogy a tudományos, főként nyelvészeti folyóiratokban nem maradhatott megfelelő visszhang nélkül Simonyi Zsigmond halála és fél évszázados szorgalmas, eredményes munkássága, de ezeket a megemlékezéseket szándékosan mellőzzük, mint ahogyan bevezetőnkben már említettük. Viszont nem hagyhatjuk szó nélkül például a Néptanítók Lapja 1919. évi 45–52. számában megjelent

„Simonyi Zsigmond (1852–1919.)” című hosszabb lélegzetű cikket, mely egyebek közt kiemeli Simonyinak a magyar helyesírás egyszerűsítése dolgában szerzett érdemeit, valamint a tanítóságnak a népnyelvi gyűjtésbe és kutatásba való bevonását. Egy részlet a cikkből:

— Simonyi Zsigmond 1919 november 22-én befejezte fáradhatatlan életét.

Simonyi Zsigmond tanító volt a szó legnemesebb értelmében. Nemcsak előadott az egyetemen, hanem tanítványaival személyes érintkezés útján is állandóan eleget társakat tartott fenn. Épp ezért tudományos céljainak évről évre újabb segítő-társakat tudott nevelni. A Nyelvészeti Füzetek 81 száma s a Magyar Nyelvőr 48 kötete megdönthetetlen bizonyítéka állításunknak.

Simonyi Zsigmond, az egyetemi tanár, a Magyar Tudományos Akadémia tagja nem csupán a legmagasabb tudományos légkörben jár. Helyesírási rendszerével közvetlen kapcsolatba kerül már az elemi népiskolával, tankönyvei útján a középiskolával; szakmunkái pedig az egyetemi hallgatókat vezetik be a magyar nyelv végtelen gazdagságának ismeretébe.

A Magyar Nyelv és a Helyes Magyarság című munkája oly élvezetesen van megírva, hogy tanulmányozásuk közben olykor az a gondolatunk támad, hogy szépirodalmi olvasmány van kezünkben. Simonyinak ezek a művei a nagy közönség széles köreibe is eljutottak.

A magyar tanítóság irányában egész pályája alatt őszinte ragaszkodást érzett. Sohasem felejtette el, hogy népnyelvi kutatásában legbuzgóbb segítői a néptanítók lehetnek. Lapunk hasábjain többször fejtegette a népnyelvi adatok gyűjtésének fontosságát és önérettel hivatkozott arra a támogatásra, amellyel tanítótársaink törekvéseiben elősegítették. A Magyar Nyelvőrt, közel ötven éves folyóiratát, sok tanító kereste fel cikkeivel és gyűjtéseivel.

Már említett helyesírási szabályzatával a magyar iskolázás történetében, valamint a tanítóság körében, örök emléket biztosított magának. Mindannyian ismerjük rendszerét s tudjuk, hogy főtörekvése helyesírásunk egyszerűsítésére irányult. A pusztá c használatát a *cz* helyett, a kétjegyű mássalhangzók kettőztetésének egyszerűsítését (*üggyel, arannyal*), az idegen szók magyaros írásmódját, az *aki, ami*-féle névmások egy szóba való írását annak idején a hivatalos hatóság az ő javaslatára rendelte el.

Figyelemre méltó szép cikkben emlékezik meg a Hét 1919-i évfolyamának 17. száma (december 4.) Simonyi haláláról. A füzet címlapján a meghalt tudós arcképe vonja magára az olvasó figyelmét, benne pedig Sebestyén Károly „Simonyi Zsigmond” című megemlékezésében parentálja el a nagy halottat. A szép, meleg hangú, igaz baráti szeretettől áthatott írást — hosszúsága miatt kihagyásokkal, megrövidítve — mutatjuk be a következőkben:

Csaknem félszázaddal ezelőtt — a nemzet újjáébredésének, új erők gyűjtésének, új munkák kezdetének lázas napjai voltak ezek — Szarvas Gábor egy harcos folyóiratot indított meg a Magyar Nyelvőr címmel. Szerkesztője és munkatársai nem földi hatalomért, vagyonért és díszért küzdöttek, hanem a legideálisabb javakért, a nemzeti nyelv tisztaságáért, a nyelvtörténeti jogfolytonosság megőrzéséért, a népnyelv pajzsra emeléséért. Volt valami elszánt demokrácia ebben a törekvésben, de politika nem volt benne, nem is keveredett bele soha. A magyar nyelv kemény katonái nyesegették a szójavítás fattyúhajtásait, követelték a mondatfűzésnek tiszta magyarságát, kiméletlenek voltak, mert fiatalok, lelkesek voltak s ügyükön igaz hittel csüggték. A legkeményebb és legfiatalabb köztük Simonyi Zsigmond volt.

Azután múltak az évek, dologtévő, szorgoskodó, gyümölcsben dús évek. Simonyi Zsigmond engedett a keménységből, de a fiatalságát megőrizte. Roppant szorgalommal addig tanult, amíg úrrá vált nemcsak a magyar, hanem az egyetemes nyelvtudomány egész birodalmán. Soha az ő tudománya előtte ilyen magasságba nem emelkedett, és senki tanítványai közül utól nem érte, meg nem közelítette a tudás sokoldalú gazdagságában, az ítélet józanságában, a nyelvérzék biztonságában. A nyugati és keleti népek legnagyobb tudósai, Brugmann és Leskien, Schuchardt és Krohn, Setälä és Radloff testvérökül köszöntötték, a magyar tudományosság minden babérjával fölékesítette, az egyetem egész fiatal korában adta meg neki a *venia legendi*-t és harminchat évvel nyilvános rendes

tanárrá fogadta. Neve fogalommal absztrahálódott: a tiszta, alapos, megbízható munkának, az új területeken való úttörésnek, a meg nem vesztegethető igazságszeretnek fogalmává. Műveit pedig kortársai klasszikusoknak ismerték el és tanítványai kánonokként tisztelték. A pozitív, alkotó munkában termékeny volt, a polemikában félelmetes és joggal rettegett. Minden külső körülmény arra sodorta volna, hogy öntelt legyen, hiú és elbizakodott, felsőbbbbséges a mögötte elmaradó kollégákkal szemben, gőgösen leereszkedő az ifjúsághoz, kegyetlen legyőzött és elhallgattatott ellenfeivel.

És Simonyi Zsigmondnál szerényebb ember nem volt a világon. Finom lelke mindig lábujjhegyen járt, hogy neszével senkit meg ne zavarjon. Érző szíve nyitva volt minden nyomorúság számára, pedig szegény diákjai ugyancsak bőségesen adtak neki alkalmat a tevékeny, segíteni kész részvételre. Mint örök tűzoszlop járt előtte a maga ínséges ifjúsága, emlékeztetődül, hogy ne engedjen éhezni és fájni más ifjakat is, akik épp oly törekvők, oly jámborok, oly kopott idealisták, amilyen ő volt valamikor. A tudós, a professzor, a vitatkozó, a szervező — nagy ember volt. Az ember — nagy gyermek volt. *Pia et candida anima*. De míg a nagy embert önmagában féltősen, szégyenlősen rejtegette: adlig a nagy gyermeket nyíltan hordozta. Ajkán állandó volt a derűlt, ironia nélkülvőlk, gyermekded mosoly. Egy-egy sikerült szójátékának — még a nem sikerültnek is — jobban tudott örülni, mint a Tüzetes Magyar Nyelvtan hatalmas sikerének. Szép szelíd-ségét csak a gonoszság, az elfogultság, a tudományellenes pártoskodás, a sötétség szel-leme tudta megbontani. Visszaemlékszünk kegyelettel arra a szívós polemikára, amelyet Kiss József tiszta magyarságának oktalan támadóival vívott: elegáns volt ekkor is, finom és meggyőző, de mondataiból kicsendült nagyon is megokolt haragja és a figyelmes szemlélő láthatta férfiasan nyílt homlokán az olympusi redőket. [Itt egy nagyobb részt kihagytam, mely családjával, szeretett hitvesével és két felnőtt gyermekével, valamint a kitört világháborúval s az azt követő forradalommal foglalkozik — P. J.]

S mikor végre a rend helyreállt és Simonyi Zsigmond ismét hozzáfoghatott volna csöndes és áldó munkálkodásához, mikor elegendő nyugalmat érzett arra, hogy élte nagy művét, a Magyar mondattant befejezze: akadtak vakmerő és rosszindulatú kollégái, akik oktalanul megvádolták, meggyanúsították őt, aki ötven év nagyszerű tevékenységét, szorgalma minden intenzitását, lángelméje minden energiáját a legszentebb magyar ügynek, nemzeti nyelvünk ügyének szentelte, aki e szent ügy szolgálatában mindvégig puritánul szegény maradt, aki többet tett magyarságunkért, mint valamennyi vádlója együttvéve. A nagy embert megbántották. A nagy gyermek szívére vette a bántalmat. És Simonyi Zsigmond belepusztult.

Ővé a legjobb becsületes gyásza, őszinte könnye. Ővé a nagyok örök életét őrző kegyeletes emlékezet. Soha a magyar tudományosság márványtáblájáról ezt a drága nevet irigység, rosszasság, korlátoltság le nem törölheti. Ellenben a legszebb akadémiai díszért, India minden kincséért nem cserélnék lelkiismeretet azokkal, akik időnap előtt szöveget vertek Simonyi Zsigmond koporsójába.

Szinte érezzük az igaz baráti szeretet melegét, mely Sebestyén Károly megemlékezésének minden sorát áthatja. Ugyanígy kiérződik a következő idézetből is az őszinte tanítványi tisztelet a nagyszerű egyetemi tanár és a bámulat annak hatalmas tudása iránt. Most ugyanis Tóth Árpádnak, a fiatalon elhunyt neves költőnknek a Nyugat 1919 decemberi száma Figyelő rovatában megjelent nekrológiát mutatjuk be, mely a már „öregező” tudóst rajzolja meg egyetemi katedráján, igazi költői meglátásban, lírai melegséggel emelve ki az elhunyt kedves egyéniségét, halk szavú, csendes nyugalmát és a lépten-nyomon megnyilatkozó szeretetreméltóságát. A cikket kevés kiha-gyással közöljük:

— Emlékezetembe idézem Simonyi Zsigmond vékony, hajlott alakját, amint az egyetemi előadásztal mellett ülve, ujjai az apró cédulákat rendezgetik. Azt hihette az ember, öröktől fogva görnyed ott ez a szelíd mosolyú, pápaszemes, szakállas jelenség, egyre légiesebbé váló figurájával már-már maga is elvont, kitapinthatatlan dimenziók lakójává szellemülve, mint életének drága, absztrakt szerelme, örök ideálja: a Mondattan. A homályos egyetemi termeket, a tudománynak ezeket a sűrű öbleit váltakozva öntöt-ték el s hagyták újra üresen a tanítványi érdeklődés mohó dagályai és gyors apályai, — Simonyi alig látszott felfigyelni a tompa zsvajra, mely a szemeszterek elején felzúg a zsúfolt padokról, hogy később ismét kongó csönddől részvétlenülüljön. Hires polémiáinak

hevessége már kihalt csendes mondataiból, fakuló, köhécselő hangjából, már nem volt meg benne az a sajátságos, szinte kihívó dacú mozgékonyság, mellyel fiatalabb egyetemi tanárok teszik elevenebbé az unalommal fenyegető nyelvészeti órákat, mikor az előadóasztal mögött felmagasulva, félig katedra-, félig ember-testű centaurokként pattognak harcot és háborút egymás elméletei ellen. Az öregedő Simonyi már maga volt a tiszta és tökéletes Tudomány, személyéből és szavaiból áldott derű és harmónia áradt, a bejárt horizontok kincses bölcsessége és nyugalma. Ha élő nagy tudóst akartunk látni, az ő óráira látogattunk el.

A nyelvészetet a legszürkébb tudományok közé szokták számítani: akadt modern elmélet, mely még a tudomány nevet is kész volt elvitatni az emberi szellem nyelvutató munkásságától. Simonyi pályája egyik leggyönyörűbb cáfolata minden ilyenfajta elméletnek és vélekedésnek. Az ő lelke a Stanley-k és Nansen-ek lelkével rokon: titokzatos, ősi talányok rettenthetetlen kitartású megfejtője volt, s ha csodálatos munkásságához nem is ad káprázató kíséretet a dsungelek tigriszenéje s a jégmezők északi fénye, mégis a nagy utazók sorába tartozik ő, aki a nyelv ősréngetegében haladt biztos fejszecsapásokkal titokzatos Nilusok forrásai felé s évszázadok rideg jégmezői fölött kísérte az örök igazságok pólusai felé reszkető érzékeny delejtűt, az emberi lelket. Míg nyelvész társai a Budenz örökét alakígtatták és tökéletesítették, vagy a Wundt vívmányait nyergelték át elméleteikre, ő elsősorban mindig a maga nagy, eredeti koncepcióit mélyítette, a népnyelv és nyelvemlékek anyagából hihetetlen gazdagságú adattárat gyűjtött s évtizedek gigászi munkájával építgette a hatalmas épületet, a nagy magyar Mondattant, mely egyszersmind a magyar Gondolatnak, a magyar Léleknek is monumentális székházává emelkedett. Mert Simonyi a léleknek is búvárlója volt s az érzéseknek, a fantáziának a faji sajátságoknak s egyetemes pszichológiai megnyilvánulásoknak is tettenérője a nyelvi alakulatokban. Órákon át foglalkozott a „képes” határozók vizuális mozzanataival, hogy mily különböző beállítású fantáziaműködés okozza a magyar és német vagy latin határozók vonzati viszonyait s heteken át boncolgatta az érzékeny és kényes magyar mondathangsúly keleties színességét, hogy mily sokféle furfanggal csúszik ez a hangsúly előre meg hátra, igekötőket metszve el igéiktől s árnyalatok változatosságát szívárványozva. A *-nak, -nek* rag birtokvonzatainak problémáját, vagy a főnévi igenevek szerkezetének használatát magyarázva korok és lelkek mélyét nyitotta meg a figyelmes hallgató előtt s a Halotti Beszéd helyes olvasásával csodálatos közelségbe idézte hozzánk Jeruzsálemi Endre szögletes beszédű magyar lovagjait. Aki Simonyival járt, nemcsak adatokat szívott magába, hanem horizontjai is nyíltak, önmagát is mélyebben értette, magyarabbá és emberebbé nemesült.

S ez a nagy tudós abban is típusa, egyik legkiválóbbja volt, hogy valamely csodálatos szeretetreméltóság áradt belőle. Aki sohasem is érintkezett vele az egyetemi tanzóban kívül, annak is meleg szeretettel kellett csüggnie rajta. Az Anatole France Bonnard Sylvesteréhez volt hasonlatos, — magánéletének ismerete nélkül is ki kellett találni róla, hogy tudása hatalmas épületéhez az emberi jóság és gyermeki naivság kedves futórózsái tapadnak. Amint tudósi céduláihoz nyúlt, az is a nyájasság gesztusa volt s ahogy egy találó idézetet felolvasott, az is az élet örömeinek készséges megosztását hirdette szelíden felesillanó szemeiből. Halálával azok is egy hű, meleg, jóságos barátot vesztek el, akiknek kezei sohasem pihenhettek az ő finom, vékony ujjainak szorításában.

A Simonyi Zsigmondról szóló sajtóbeli megemlékezések felsorolásában nem hallgathatjuk el a Borsszem Jankó 1919. évi 41. számában megjelent Simonyi Zsigmond című négystrófás verset, amely az elhunyt nyelvtudósnak nyelvrőző, nyelvvédő és nyelvművelő munkásságát éneklie meg:

Vetésünket gaz verte fel,
Nyelvünket rútra ferdíték,
Jassz és zsargon kéverte el
A zengzetes magyar igét.

Mint hű szerelmes leste ő
Nyelvünk, beszédünk bájait
És lázasan kereste ő
Törvényeit, szabályait.

Pusztított dudvát és gyomot,
Sok apró dúvadat kivert.
Egymaga száz tudóst nyomott,
S mit ápol: tiszta volt a kert.

Magyar nyelv őre s rabja volt
S most elrabolta havas ősz.
Akad-é vajjon valahol
Ily becsületes, ritka csósz?

(—ár)

A Borsszem Jankó verses búcsúvételének idézésével pontot is tehetnénk a Simonyi Zsigmond haláláról szóló sajtóközlemények bemutatása után. A felsorolt szemelvények eléggé bizonyítják, hogy mily általános részvét nyilvánult meg a nagy magyar nyelvtudós elhunytá iránt, de a be nem avatottak, a kívülállók nem tudták, nem is tudhatták a viszonylag még elég fiatal, munkaképességének teljességében levő, lankadatlanul dolgozó tudós hirtelen halálának körülményeit, hiszen az újságcikkek e tekintetben nem árultak el semmit. A beavatottak azonban tisztában voltak vele — mint ahogyan Sebestyén Károlynak a Hétben közzétett nekrológiájából is kitűnik —, hogy mi okozta a vég váratlan bekövetkeztét. Ezek tudták, hogy a gyenge szervezetű, beteges, törekeny testű tudóst a proletárdiktatúra után megindított igazolásokkal járó zaklatások vitték idő előtt a sírba. Ez a tény csak négy év múlva vált köztudomásává, ugyancsak a napisajtó útján, amikor a Világ 1923. október 21-i számában „Simonyi Zsigmond halála (Egy újságíró naplójából)” címen hosszabb cikkben ismertette a Simonyi ellen megindult hajszát és az igazolások lefolyását. A cikkből kiderül, hogy az egyetemi igazolás nyugdíjazással végződött, de az akadémiai bizottság négy vádpontot emelve ellene, maga elé idézte tárgyalásra. Az újságíró naplója szerint „a kihallgatás formája, a mód, ahogyan vele beszélni mertek, végtelenül elkéséltette Simonyit. Hazament. Elszédült. Ágynak esett. Tömérdek vért hányt. Az orvos utóbb megmondta, hogy a nagy izgalomtól ér pattant meg benne és az belső vérzést okozott.”

Befejezésül utalunk arra az ugyancsak a napisajtóban megjelent megállapításra (Magyar Nemzet 1963. márc. 29.), melyet „Egy tragikus sorsú nyelvtudós emlékezete” címmel Simonyi születésének százöt éves fordulója alkalmából írt cikkében jelen sorok írója tett, hogy a magyar nyelvtudomány e kimagasló alakja „csak halálával kerülhette el a kizárást abból az Akadémiából, ahol négy évtizeden át dolgozott a nyelvtudomány előbbreviteléért”.

Prohászka János

Nyelvjárás-történeti észrevételek egyetlen személyi határozórag-csoportunkról

I. Már Simonyi Zsigmond előtt Gyarmathi Sámuel észrevette (MNYelvm. 1: 290, 2: 115, 226), majd utána, de tőle alkalmasint függetlenül Lőrincz Károly (MNyrszet 6: 230), Szvorényi József (Mnyelvt.³ 6: 308) és Brassai Sámuel (AkÉrt. 1864. 3: 350) is tárgyalta a csak személynevekkel és személyre vonatkozó közszókkal kapcsolatban használatos nyelvjárási *-ni, -nit, -nott, -nol, -nul, -nül* határozórag-csoportot. Ennek ellenére a legújabb időkig Simonyinak

többször is megfogalmazott, lényegében azonban egymással megegyező értelmű megállapításánál (l. alább)¹ alig-alig mondhatott többet az olyan vizsgálódó, aki e ragscsoport földrajzi elterjedésére és használati körére vonatkozólag — az egész magyar nyelvjárás-terület áttekintésével — összefoglalóan szándékozott nyilatkozni. Sőt Simonyi után Balassa József, a magyar nyelvjárásai sajtóságok első összefoglaló ismertetője e ragscsoportnak mind földrajzi elterjedését, mind pedig használati körét illetően az elődjénél jóval halványabb, elmosódottabb képet rajzolt (l. tőle: A magyar nyelvjárások osztályozása és jellemzése. Bp., 1898. 91, 101). Maga Horger Antal, a magyar nyelvjárásoknak századunkbéli nagy ismerője és ismertetője is csak néhány, főként nyelvjárás-történeti vonatkozású észrevételével tette pontosabbá, élesebbé a Simonyi felvázolta képet (MNyj. 132—3). Csúry Bálintnak az északnyugati és északkeleti nyelvjárás sajátságait összegező alkalmi megemlékezése (MNy. 34: 276—7) már csak futólag és csak leíró-nyelvjárástani szempontból villantotta fel e határozórag-csoport kérdését. Ugyanílyen szempontból tárgyalta legutóbb e jelenséget Kálmán Béla (A magyar nyelvjárások. Bp., 1951. 26—8; úő.: Nyelvjárásaink. Bp., 1966. 51, 81, 85, 87, 89), sőt — munkája történeti jellege ellenére — Klemm Antal (MTörtM. 198—9) sem tesz e ragscsoport eredetére, történetére nézve semmilyen észrevételt. Simonyi nyomán Mészöly Gedeon eredeztetéséhez (NyK. 40: 298) csatlakozva és az újabban előkerült történeti adalékok között szemelgetve Berrár Jolán már az eredet és a nyelvjárás-történeti jelentkezés szűkszavú tárgyalására is sort kerít (l. tőle: MTörtM. 33—5). A rendelkezésre álló tér keretei között — e ragscsoportot ugor kori eredetűnek minősítve — néhány sort Benkő Loránd is szentel e jelenségnek (MNyjtört. 82).

2. Ha a Benkő és Berrár újabb nyelvjárás-történeti jellegű észrevételeit megelőző irodalom megállapításait nézzük, látni való, hogy Simonyi után — az első nyelvemlékes adalékok előkerüléséig — e ragscsoport történetének megítélésében a lényegét illetően nem jutott Simonyin túl a magyar nyelvjárás-kutatás.

a) A ragscsoportra vonatkozó nyelvföldrajzi tudnivalókat ugyanis — még jóval a magyar nyelvföldrajzi kutatások megindulása előtt — Simonyi már rögzítette akkor, mikor az itt érdeklődési körünkbe került ragscsoport földrajzi jelentkezésére nézve a magyar nyelvjárás-terület északi és keleti (székely) nyelvjárásaiból sorakoztatott fel adalékokat. *b)* A ragscsoportnak szűk körben használatos voltára is Simonyi tette ezt a — tömörségében — ma is valóban találó, helytálló észrevételt: „Rendesen . . . csak személynevekhez és személyt jelentő köznevekhez . . . járul” (MHat. 1: 356). *c)* Ugyancsak nála találjuk az első utalást a *-ni* és a *-nól, -nöl* rag esetleges ugor kapcsolataira vonatkozólag is (i. h. 357). *d)* Később sem mondhattak sokáig Simonyinál többet e ragscsoport nyelvemlékes jelentkezésére vonatkozólag annál a nyelvtörténeti jellegű megállapításnál, amelyet Simonyi így fogalmazott meg: „Legkülönösebb itt az a körülmény, hogy e ragokat régi irodalmunk nem ismeri. Ebből azonban korántsem következik, hogy újabb időben keletkeztek volna. Ezen föltevés mellett nem is lehetne őket megmagyarázni. Sőt épp ellenkezőleg:

¹ E ragscsoportra nézve Simonyi a következő művekben nyilatkozik: A magyar névragozás nyelvtörténeti alapon. Bp. 1887. 42—3. — A magyar határozók. Bp. 1888. 1: 8, 355—7. — Tüzetes magyar nyelvtan történeti alapon. Bp., 1895. 682—4.

az irodalmi nyelv keletkezésekor ezek a ragok már csak az illető dialektusokban éltek, s ott is csak az érintett szűkkörű jelentéssel. A köznyelvből ellenben a *-nál, -tól, -hoz* ragok rég kiszorították őket, s legföllebb még az *innét, onnét*-féle ablativusok régi *innél, onnal* mellékalakjaiban kereshetjük nyomukat” (i. m. 356–7). — Ez utóbbi megállapításokban minden különösebb magyarázgatás nélkül sem nehéz felfedezni azoknak a szempontoknak határozott körvonalait, amely szempontokhoz az újabb magyar történeti szemléletű nyelvjáráskutatás is igazodik.

3. Simonyinak e ragcsoport megítélésében előbb kiemelt jelentőségét egyáltalában nem csökkentti, sőt tudománytörténeti szempontból határozottan megnövteti az a tény, hogy az újabb magyar nyelvjáráskutatás mind a leíró, mind a történeti jellegű vizsgálódás tekintetében határozottan túljutott a viszonylag kevés nyelvföldrajzi adattal rendelkező századvég és saját századunk első fele nyelvjárásleíróinak összefoglalásaiban jelentkező, Simonyi és Balassa nyomán induló megállapításain.

a) A leíró nyelvjáráskutatás vonatkozásában egyre fokozódóbb mértékben, egyelőre azonban csak a keleti: a közép-erdélyi, a székely meg a csángó nyelvjárásokat illetően pontosabbá tették a képet a kolozsvári nyelvjáráskutatóknak több mint három évtizede folytatott nyelvjárási-nyelvföldrajzi kutatásai. Előbb egy szűkebb területet, Kalotaszeget, majd később az egész székely nyelvjáróterületet illetően Gálffy Mózes, Márton Gyula és munkatársai helyszíni gyűjtése tette lehetővé egy-egy kisebb-nagyobb tájegységre nézve a jelenségföldrajzi tájékozódást (l. erre: Gálffy Mózes, Márton Gyula és Szabó T. Attila: ErdMúz. 49: 461, ErdTudFüz. 181: 41 és XXI. térképlap. — Uók: Mutatványok a Magyar Nyelvatlasz próbagyűjtéséből. Szerk. Bárczi Géza. Bp., 1947. IX. Kalotaszeg és vidéke. 12. térk.). Noha részletezőbb kép alkotását a keleti magyar nyelvjárások vonatkozásában egyelőre lehetetlenné teszi a székely és a csángó tájatlász, az egész magyar nyelvjáróterületet illetően pedig a MNyJA. ide vonható anyagának kiadatlan volta, a romániai magyar nyelvjárások vonatkozásában e jelenség mai földrajzi elterjedését illetően Murádin László fáradozása nyomán már nagy vonásokban képet alkothatunk. Az ő nyelvjárási jelenségföldrajzi adatai alapján ma már legalább az erdélyi magyar nyelvjárások területén a hétfalusi és a moldvai csángó meg a székely nyelvjárások területétől kezdve a szamosháti és az ugocsai nyelvjárás vidékéig határozott kép rajzolódik elénk nemcsak e ragcsoport földrajzi jelentkezésére, hanem a körébe tartozó egyes ragok jelentés-, jelölés- és szerepköri, funkcióbeli viselkedésére nézve is (Murádin, A *-ni, -nít, -nul ~ -nül* határozóragcsoport funkciója és erdélyi elterjedése: NyÍrK. 10: 45: 66). A földrajzi és szerepköri tájékozódást a Muráditól bejárt területen felette megkönnyíti a gazdag adatanyag alapján készült, jól szemléltető térképlap (i. h. az 56. és 57. l. között).

b) A nyolc évtizeddel előbb nyelvtörténeti vonatkozású észrevételeket tevő Simonyi akkori, ilyen természetű megállapítását természetszerűen tovább vitték, de egyben a lényegét illetően meg is erősítették — legalább az erdélyi magyar nyelvjárások vonatkozásában — az újabb nyelvjárás-történeti kutatások. Az irodalmi nyelvi adathatalanságot illetően ma is érvényes Simonyinak az a megállapítása, hogy e ragokat régi irodalmunk nem ismeri, de hozzátehetjük: Gyarmathiig és az újabb nyelvjáráskutató irodalom megállapításainak megfogalmazásáig nincs nyoma e ragcsoportnak az újabb magyar

irodalomban sem. A magam kezdeményezése (MNy. 40: 76—7) nyomán elsőnek Cs. Bogáts Dénes hozott felszínre rendkívül gazdag nyelvjárás-történeti anyagot a háromszéki régiség írásbeliségéből (l. tőle: ErdTudFüz. 163. sz. *báránycímer, falca* és *guzsalyos* al.; uő.: A *-ni, -nit, -nul, -nül* rag a háromszéki régiségben. Dolgozatok a kolozsvári Bolyai Tudományegyetem Magyar Nyelvtudományi Intézetéből. 16. sz. Kvár, 1947.). A *-ni* ragra nézve már 1568-ból Sepsiszentgyörgyről, a *-nit*-re 1601-ből Alsócsernátonból, a *-nul, -nül*-re pedig 1645-ből Kézdivásárhelyről sorakoztatta fel Cs. Bogáts a legrégebbi adalékokat. Igazat kell tehát adnunk Simonyinak abban, hogy a régi irodalmi művekből kimutathatatlan ragesoport nyelvjárási szinten a XVI—XVII. században, de nyilván előtte is élhetett, utána meg korunkig kétségtelenül élt is. A magam folytatólagos levéltári kutatásai e ragesoport mindhárom ragja vonatkozásában nemcsak azzal az — egyébként várható — eredménnyel jártak, hogy Cs. Bogátsnak a XVI. századból 1568-ból és 1592-ből csak a *-ni* ragra vonatkozóan felsorakoztatott két háromszéki adaléka mellé több e századból való udvarhelyszéki adalékot lehetett csatlakoztatni, hanem azzal is, hogy a másik két ragra is előkerültek XVI. századi adalékok: a *-nit* ragra nézve 1589-ből Désről, a *-nul, -nül*-re pedig ugyancsak Udvarhelyszékről: 1589 tájától Székelyudvarhelyről, 1597-ből Székelyszentkirályról (l. erre MNyj. 6: 3—22).

4. Az elég gazdag levéltári adalékanyagra alapított fennebbi megállapításokat illetően további nyelvjárás-történeti bizonyító anyaghoz juttatták e sorok íróját egy erdélyi szótörténeti tár anyagának gyűjtésére vonatkozó, az utóbbi évtizedben is tovább folytatott levéltári kutatások. Az újabban előkerült összes adatok közlését más alkalomra hagyva a következőkben csak a legutóbbi összefoglaló tanulmány (l. MNyj.: i. h.) XVI. századi anyagát és az ezzel kapcsolatos nyelvjárás észrevételeket egészítem ki ezekkel az eddig ismeretlen előfordulásokkal:¹

a) A *-ni* r a g r a v o n a t k o z ó a d a t o k : K o l o z s v á r . 1569: „Catherina famula Petri keuel iur(ata) fassa est, hogy keuel *peternj* be ment volt More Janosne, es kerdj oth ez Cristina Azzjont, hogj voltale ma az en hazamba.” 1598: „Zabo Ferenczne al(ia)s vilagtalán Ersebet Azonj . . . vallja, Enjs oda mentem vala Damen *Peternj* borert” | „Kwn Iacob varos zolgaia wallia . . . hogi lata az Gellien vram lowazza hogi vizewjk az horwatot oda futat hat *Darabosnj* s hirre teotte az kochisoknak.” — U d v a r h e l y s z é k . 1595: „en teólle(m) kylde nagy Kelemen(n)e egj vendelt Agoston *Balinthni*.”

b) A *-nit* r a g r a v o n a t k o z ó a d a t o k : K o l o z s v á r . 1586: „Jlona Elek Janos zolgaloia Regheni, Hallottam ezt Pesti Ianostol, hogj Berekszazinet Nagj Nyelwwnek monda. Eztis monda vgyan Igjarto *Georgnit*, Kar hogj illie(n) zep orczat vissel Berekszazine, a bestie lelek Cwrwa.” 1590: „zomzedom . . . mutata egj chatlo kupaba Veres bort monda . . . hozu *Martonnit* fogjak arulni de mas pinczebeol hozzak” (Petrus Veres junior vallomásából). 1593: „Catalin Kalacswwteo ferenczne vallia, Szótet estwe Jeowe hozza(m) Janos deakne . . . sem gherezna sem palast Nem vala azkor rajta, Kerdem hol hadta az Ghereznat, s monda hogj fejer *Tamasnit* hadta volna”. 1598: „Balassj

¹ Az itt felsorakozó adalékok e sorok írójának szerkesztés alatt álló szótörténeti tárából valók. Helykímélés céljából nem látja szükségesnek az író e fejtegetéseket a levéltári források jelzésével terhelni.

Palne orsolja azzonj . . . vallja . . . ott voltunk vachjaran Borbelj *Ferencznenijt* enjs vrammal es zabo Miklos felesegesteol ott voltunk” | „Kadar Antalne Duruttja Azzonj . . . vallja . . . Ennek eleotte minth egy eztendeowel lakom vala Sarkeozj *Janosnit*.” 1600: „Zent Georgj Nap elot valo Zeredan veotte(m) Ferenczj *Jstumannit* Az szeginiek szamara buszat Negj keobleott” (Damakos Máté ispotálymester számadásából).

c) A *-nöl, -nul* rag adatai: Kolozsvár. 1583: „kaposta leuet az uagj cigert hordat uele andras kato lejanjauel es balasi *gergelnöl* felül hajgaltak meg ijel küuel” | monda peter kowach lichtarmat hoztak balassy *gergelynwl* („Az Gergeli kowachne zolgaloia Ersebet” vallomásából)

5. Ezekkel az újabb levéltári adalékokkal kapcsolatban rögtönös észrevételként kínálkozik nemcsak az a megállapítás, hogy most már a ragcsoport mindhárom tagjának egykori életére nézve rendelkezünk a XVI. század második feléből megerősítő nyelvemlékes bizonyítékokkal, hanem továbbmenően az is, hogy a székely nyelvjárásterületen kívüli pontról egyetlenként Désről ismert XVI. századi adalék mellé ezután már több, Erdélynek nem székely területéről származó nyelvemlékes adat sorakozik fel. Külön kiemelendő továbbmenően az, hogy ezek közül — az egyetlen 1595-i udvarhelyszéki adalékot kivéve — a többi mind városi környezetből, Kolozsvárról került elé. Minthogy az itt újonnan felsorakoztatott XVI. századi adalék mindenike szolgálók, szolgák, polgárasszonyok vallomásából, az egyik pedig kolozsvári ispotálymesteri számadásból került bele e közlésbe, kellő elhithető erővel állítható, hogy a XVI. századi kolozsvári köznapi nyelvet az itt tárgyalt ragcsoport olyan közkeletűen jellemezhetette, hogy a vallomásokat ránk hagyományozó városi nótáriusok szövegezésébe az ilyenféle nyelvi alakok mint közvetlenül értett, sőt — nem lehetetlen — tőlük is használt nyelvtani alakok mindenféle megjegyzés nélkül kerülhettek bele. Úgy látszik azonban, hogy Kolozsvár XVI. századi köznyelvében is a századvégén és a következő század elején is már olyan mértékig érvényesült az alakulató irodalmi nyelvi norma hatása, hogy a századvégi néhány itt idézett nyelvemlékes előfordulás után a XVII. század elején az ilyenféle alakok használatát olyan mértékig nyelvjárásiának, közönségesnek érezhették a kolozsvári nótáriusok, hogy a tőlem átvizsgált XVII. század eleji gazdag kolozsvári levéltári anyagban mindössze még három adalékot jegyezhettem ki. Az utolsót 1629-ből. Azon innen nem került elő, és aligha is kerülhet már elő e ragcsoport kolozsvári életére vonatkozólag újabb nyelvemlékes bizonyosság.

6. Az elmondottak után ma, hét-nyolc évtized múltán jóval határozottabban fogalmazva igazat kell tehát adnunk az egykor — pusztán elméleti belátás alapján — nyilatkozó Simonyinak abban, hogy a régi irodalmi művekből kimutathatatlan ragcsoport nyelvjárási, sőt > hozzátehetjük — nyelvjárási köznyelvi szinten is a XVI. század közepe táján legalábbis az erdélyi magyar nyelvjárások területén kétségtelenül élhetett. Ez tette lehetővé, hogy a ragcsoport egykori életét számunkra ma bizonyító előbb idézett vallomásrészletek *-ni, -nit, -nöl, -nul, -nül* adatai bekerüljenek a XVI. századi írásbeliség olyan emlékeibe is, mint amilyenek a kolozsvári törvénykezési jegyzőkönyvek. A háromszéki és az udvarhelyszéki régiségből már előbb előkerült rendkívüli bőségű bizonyító anyag az Erdély más területeiről jóval szórványosabban ismert többi nyelvemlékes előfordulással együtt eléggé valószínűsíti azt a fel-

tevést, hogy az itt vizsgált ragesoport a XVI–XVII. századi Erdélyben nyelvjárási, sőt a városi nyelv köznapi szintjén is meglehetősen általános elterjedtségű lehetett.

Semmiben sem avították hát el Simonyi megállapításait, sőt megerősítették és egyben tovább is vitték az újabb nyelvjárástörténeti kutatások. A tudomány természetszerű haladásával itt is csak az történt, ami a tudományok történetében általános észlelet: nagyobb kísérleti anyag ismeretében, kifinomultabb módszerek birtokában az elődöknél valamivel pontosabban, bizonyítottabban fogalmazhatunk, mint tehették a fenntartásos óvatosságra kényszerült elődök.

7. Simonyi tudománytörténeti jelentőségének¹ ilyen kiemelt hangsúlyozásakor nem árt két ezután elvégzendő feladatra felhívni egyrészt a finnugristák, másrészt meg a levéltári anyagban kutató nyelvtörténészek figyelmét.

a) Finnugor vonatkozásban újra megvizsgálandó e további érdeklődésünkre is számot tartó ragesoport ugor, esetleg finnugor eredetének kérdése. Már régebben rámutattam (MNyj. 6: 21–2) arra, hogy bizony Simonyi Zsigmond, Szinnyi József, Fokos Dávid, Mészöly Gedeon, Klemm Antal, Benkő Loránd és a magam állásfoglalása után is az egyetlen Beke Ödönnek legutóbb az ugor eredetet kétségbe vonó álláspontja láttán megint sort kellene keríteni e ragesoport ugor származtatásának körütekintő vizsgálatára. E vizsgálódás rendjén eldöntendő, hogy e ragesoport esetében valóban közös eredetről van-e szó, vagy elsődleges, ősi finnugor-ugor ragokból a magyar nyelv külön életében önállóan alakult ragesoportról. Akár amaz, akár emez a feltevés látszik majd elfogadhatóbbnak, a magyar ragrendszer jelentés-, jelölés- és szerepkörbeli általános alakulását figyelembe véve, már most nagy valószínűséggel állítható, hogy a ragesoport mindenik tagjának kizárólag csak személynevekkel és személyre vonatkozó közszókkal való használata a magyar nyelv külön életében fejlődhetett ki, hiszen a finnugor, illetőleg az ugor korban az ősi határozói ragrendszer jelentés- és szerepkörbeli vonatkozásban jóval elmosódottabb körvonalú volt, hogysem benne egy ilyen különleges szerepkörben használatos ragesoport meglétét feltételezhetnők.

b) A levéltári anyag nyelvtörténész kutatója számára nem könnyű, nem is gyors eredményekkel kecsegtető, de rendkívül fontos feladatként kínálkozik az itt tárgyalt ragesoport életének az erdélyi írásbeliségen kívüli levéltári anyagban való nyomon követése. Meglehetősen levéltári kutatói tapasztalat birtokában e sorok írója szinte lehetetlennek tartja, hogy például a palóc nyelvjárásterületen keletkezett helyi jellegű iratanyagban ne lappanganának e ragesoportra vonatkozó nyelvemlékes bizonyító adatok. Kerülhetnek azonban elő ilyenek az északkeleti nyelvjárásterület írásbeliségéből is, hiszen Bars megyétől Háromszékig, a hétfalusi és a moldvai csángók településéig jelöli meg a régebbi leíró jellegű nyelvjárási és az újabb nyelvföldrajzi vizsgálódás azt a területet, amelyen a ragesoport századvégi-századunkbeli életére nézve adatok kerültek elő. Mivel az északkeleti nyelvjárásterülethez tartozó Szilágy-

¹ A ragesoport megnevezésével kapcsolatban megemlítenédnek tartom, hogy Simonyinak a ragesoport szerepköre megjelölésére vonatkozó ma is helytálló észrevételét figyelembe véve, jóval megfelelőbbnek látszik a személyi határozórag-csoport megjelölés, mint az a Brassaitól javasolt családi helyragok műkifejés, amelyet pedig újabban például — még Berrár is használatra alkalmasnak ítél (l. előbb az i. h.).

ság írásbeliségéből a kutatás hozott felszínre történeti bizonyító anyagot, joggal várhatók újabb nyelvelméles adalékok a számomra megközelíthetetlen levéltári anyag gondos megváltatásától is.

A magyar nyelvtörténeti kutatások eredményei első múlt századi összefoglalójára gondolva, legalább egy kis kérdésben nemcsak a századvég óta elért eredmények számbavételével, hanem az elvégzendő feladatok felvázolásával is ajánlatos áldoznunk a félszázada halott mester emlékének.

Szabó T. Attila

„Nyelvédelem” és szótörténet

Az *Élet és Irodalom* 1968. május 4-i számának Véleményünk szerint rovatában egy kis cikk jelent meg Idegen szavak címmel, (lengyel) aláírással. A közlemény nyelvhelyességi állásfoglalása s ítéleteinek szempontjai hozzászólásra készítettek. Megjegyzéseimet eljuttattam a szerkesztőséghez, de írásbeli jelentkezésem visszhangtalan maradt. A Magyar Nemzet Tisztelt Szerkesztőség! rovata elvi okokra hivatkozva háritotta el írásom közreadását. Letettem a kísérletezésről, és — si licet parva componere magnis — Pais professzor esetével vigasztalódtam. A nyelvet a „nyelvvédők” ellen is védeni kell című cikkét ugyanis a mások beküldött írásait készségesen közlő napilap nem sietett megjelentetni, ezért cikkét visszakérte, s az a Magyar Nyelvőrben látott napvilágot. Pedig fontos nyelvi jelenségről rögzítette benne nézetét: Az alaptalan „nyelvvédő” hibáztatások ártalmasak, s a szóvá tett megnyilatkozás is „mindennél ékeesszólóbban bizonyítja, hogy nyelvédelem címen mennyire el lehet vetni a sulykot” (Nyr. 75 [1951]: 135). Hosszú hónapok múltán most én is megújítom észrevételeimet, kissé részletesebben érintve a kérdést. A közvetlen ösztönzést Lőrincze Lajos tanulmányának köszönöm. Nyelvművelésünk elveiről és egy új „nyelvművelő” kiadványról című cikkének tételei között ugyanis támogató érvekre találtam: 1. A múltban a nyelvművelés fogalmát leszűkítették. „A két háború közt a nyelvművelés (legalábbis a többség tudatában és gyakorlatában) legfőként a nyelvnek az idegen hatásoktól való megvédése, illetőleg megtisztítása volt. Ez egyrészt az idegen szavak elleni küzdelemben, azoknak üldözésében [én emeltem ki, Zs. J.], másrészt az idegenszerűségek, főként a germanizmusok irtogatásában nyilvánult meg” (Nyr. 92 [1968]: 366); 2. Nyelvtudományunknak szinte valamennyi ága közvetlenül vagy közvetve összefügg a nyelvműveléssel: „a nyelv történeti vizsgálata — ha áttételesen is — ugyancsak kapcsolatban van a mai nyelv jelenségeinek megítélésével” (uo. 369).

Az idézett Idegen szavak című „nyelvvédő” vélemény szerint az utóbbi években mértéktelenül elszaporodtak nyelvünkben az idegen kifejezések. Nem utolsósorban azért, mert némelyek pusztán stílusváltozatosság ürügyén szinonimaként használják. „Azokra az esetekre gondolok — írja a cikkíró —, amikor egy fogalmat kétszer kellene leírni vagy kimondani, s a magyar szó után másodsorra idegen szóval fejezik ki ugyanazt, nyilván stilisztikai találatnak érezve a megoldást. [...] Így születnek meg azok a mondatok, amelyekben történelmünk véres história, hazánk szép pátria és így tovább.” Ez a gondolat csak ellenvéleményre kötelezhet. Régen túl vagyunk már azon a merev

ortológus nyelvszemléleten, amely minden mérlegelés nélkül irtja az idegen szavakat akár szükségtelenek és henye nyelvi magatartás miatt szorítják ki a magyar megfelelőket, akár jelentésárnyalati többletet, tartalommodosító finomságot hoznak. Feltételezzük, hogy a cikkíró csak üvegházi, élettelen példáiban kifogásolja az érvként említett „idegen” szavakat, és nem hibáztatja általában a *historia* és a *patria* használatát mint — nézete szerint — latinus műveltségünk ma is élő csökevényét. Mert mind a két kifejezés nyelvünk elidegeníthetetlen tartozéka.

Aki régi irodalmunk szövegeit olvassa, lépten-nyomon találkozik a *historia*-val, legkorábbi lelőhelyein *istoria* alakban. Megvan már az 1450 körül keletkezett Bécsi kódexben. A XVI—XVII. század irodalmában pedig se szeri, se száma azoknak a bibliai, történeti és regényes verses elbeszéléseknek, amelyeknek címében a versszerző mintegy műfajjelölő kifejezésként használja szavunkat. Gondoljunk csak Tinódi Sebestyén Judit asszony *historiája* vagy Budai Ali basa *historiája* című művére; említsük meg Ilosvai Selymes Péter legismertebb munkáját, Az híres nevezetes Tholdi Miklósnak jeles cselekedeteiről és bajnokoskodásáról való *historia*-t, s idézzük Ráskai Gáspárnak Egy szép *historia* az vitéz Franciscorul és az ő feleségéről írt kalandos történetét. Példáinkat bárki könnyen szaporíthatja, ha előveszi Szabó Károly Régi Magyar Könyvtár című bibliográfiájának első kötetét. De nemcsak a címek kínálják a sűrű találkozást, hanem maguk a verses szövegek is. Bennük ilyen sorokra akadunk: „Abigail asszon *historiaját* | Halljuk meg az új bölcs-eszes voltát”; „Ez *historiát* szerzék ilyen rendben”; „Absalonnek mondom *historiáját*” stb. A Magyar Költők Tára korai kötetéből gazdag példatárat állíthatnánk össze. És hogy a XVI. századi próza területe se maradjon illetlen, megjegyezzük, hogy szavunkat többek között felleljük Melius Juhász Péter, Heltai Gáspár, Dávid Ferenc, Telegdi Miklós műveiben is. Ha pedig megnézzük a Magyar Nyelvtörténeti Szótár első kötetének *historia* címszavát, megtudjuk, hogy a XVII. században Zrínyi Miklós éppúgy használta a szót, mint Alvinczi Péter, a XVIII. században Faludi Ferenc csakúgy, mint Gvadányi József, s tegyük hozzá: mindkettőjüknél előbb Mikes Kelemen 37. levelében: „ha én régi dolgokkal akarom az időt tölteni, a nagy sandor *historiaját* olvasom” (ÖM. 1: 59).

Most pedig lépjünk át a messze múltból a XIX. és XX. századba. Itt A magyar nyelv értelmező szótára igazít útba. Négy fő pontban közli a *historia* jelentésváltozatait és alpontokban az árnyalati eltéréseket. Csak néhányat sorolunk fel: 'kellemetlen eset, ügy, történet; esemény; regényes történet; széphistoria; történelem'. Az egyes jelentésváltozatokat költők és írók műveiből vett idézetek szemléltetik. Köztük van Petőfi, Arany, Jókai, Sárosy Gyula, Vas Gereben, Mikszáth Kálmán, Herczeg Ferenc, Babits Mihály (ÉrtSz. 3: 267).

De nemcsak a mai irodalmi- és köznyelv eleme a *historia*, a paraszti szóhasználatban is előfordul. A múlt század közepétől kezdve kísérhetjük nyomon életét és változatait az ország egyes vidékein. A vásári énekesek, *istorias*-ok adták elő az *istoria*-kat, afféle bűnügyi „verses újság”-okat. De a szó a nyomtatásban megjelent két- vagy négylapos, vásáron, búcsún, hetipiacon, ponyván árult nyomtatványokat is jelentette. Móricz Zsigmond 'ponyvaárus' értelemében említi az *istoriasokat* (Takács Lajos: MNY. 50:176—9).

A *patria* meg éppenséggel nem azonosítható a 'haza' fogalmával olyan értelemben, miként azt (lengyel) „példamondata” feltünteteti. Értelmező Szó-

tárunk szerint ugyanis a szó elsődleges jelentése: *szülőföld, otthon*. Így használja Ady is Ilosvai Selymes Péter című költeményében: „Neki is ez volt *pátriája*: | Ez a szegény, cifra Szilágyság” (ÉrtSz. 5: 687). De jelent a szó működési-, tartózkodási- vagy lakóhelyet is, és csak távolabbi jelentésárnyalata: 'haza'. Itt sem „az az ország, ahol vki született, ahonnan származik s ahol ált. él, amelynek népéhez tartozik v. ahová tartozónak vallja magát” (ÉrtSz. 3: 178), hanem valakinek szűkebb hazája, *pátriája*. Ezt a haza fogalmában rejlő szülőföld tartalmat jól érzékeltetik Csokonai levélsorai: „Debrecen nekem szülőtte földem . . . , hazai városomon kívül csak 5 esztendőig laktam teljes életemben” (ÖM. 2: 676). Tanúként megidézhethetjük Jókait is: „Paraszt ember . . . *hazának* [nevezi] azt a falut, melyben született” (ÉrtSz. 3: 178). Ilyen szűkebb jelentésben használja a *patriá*-t Kaffka Margit is (ÉrtSz. 5: 687).

Az Idegen szavak című közleményben a méltatlanul kipellengérezett *história* és *patria* szóhoz egyéb hibáztatott, bár másfajta jelenség is kötődik. A cikkíró véleményének fentebb idézett szövegét közvetlenül így folytatja: „Aki leírta [ti. a mondvacsinált, félszegen ható példamondatokat], úgy véli, hogy itt valamit jól megoldott, mintha csak rokon értelmű szót talált volna a stílus színesítésére. Ugyanez az ember természetesen rossz tréfának érzi az olyan szókapcsolást, mint *pardon, bocsánat* vagy *boy-fiú*. Pedig alapjában ez a két dolog nem is áll távol egymástól”. Ha jól értjük, (lengyel) helyteleníti, hogy e kifejezéseket pusztán „rossz tréfa”-nak tekintsük, mert bennük valamilyen képpen az előbbiekhöz hasonló, fordított sorrendű szinonimaváltozattal van dolgunk, s ezt komolyan hibáztatnunk kell. Igaz, hogy itt egy-egy francia és angol szó és magyar megfelelője került egymás mellé, mégsem minősítőnk „rossz tréfa”-nak a két kifejezést, s nem is láthatunk benne *történelem* ~ *história*, *haza* ~ *patria*-féle feltételezett szinonimát. Sőt, semmiféle szinonimát. Mindkettő más-más nyelvtörténeti háttérből lép elénk.

A *pardon, bocsánat* szókapcsolat, ha talán ma már egy kissé megkövesedett, szószaporító udvariassági formulának tetszik is, régi nyelvi jelenség analógiás emlékéket őriz. Itt a magyar szó értelmező funkciót tölt be az egykor idegen, ma már jövevény *pardon* mellett. A francia szó magyar egyértékese, szótári vetülete: a 'bocsánat, bocsánatot kérek'. E mondatszó még az idő tájt tapadhatott az idegenből érkezett kifejezéshez, amikor az még magyarázatra, értelmezésre szorult. A XVIII. század második felében jelentkező franciás művelődési hatás nyomán tűnik fel a szó irodalmunkban a ma már elavult 'kegyelem' jelentésben. Gvadányi használja, midőn katonai hőstetteivel dicsekszik. Kergette, kaszabolta a kurucokat. „Ezek felől mongyák, hogy *pardont* nem adnak” (Pöstyéni förödés 1787. 8.). Csokonai Dorottya-jában az igaliakat vezérlő Ecse a legszebb amazonnal vívott harc veszedelmes pillanatait szeretné elhárítani: „Kiált Ecse: *Pardon!* s a kardját nyujtotta” (ÖM. 2: 595). E két példában katonai, harci mozzanatok kapcsán bukkan fel a kifejezés, s így megfelelő magyar jelentése a 'kegyelem'. Petőfinél már „polgári” környezetben jelentkezik, s ezzel a tartalma is szelídebbre enyhül, 'bocsánat' lesz belőle: „Nagy-Károlyból Erdődre jöttem, hol kedvesem lakik . . . hó, *pardon!* már megint ott vagyok, hol nem kellene lennem” (Úti levelek. ÖM. 5: 50). De a *pardon* más-más jelentésárnyalatban felbukkan Sárosy Gyula, Jókai, Ady, Móricz Zsigmond írásaiban, sőt a népköltészetben is (ÉrtSz. 5: 665).

A *pardon, bocsánat* gyakori együtt ejtése úgy alakulhatott ki, mint a XVI. században a *viperakigyó*, amelyben az összetétel utótagja csak értelmezője a latin *viperá*-nak. Amikor Sylvester János 1541-ben lefordítja az

újszövetséget, a Vulgata szövegében előforduló „progenies viperarum” szerkezetet (Máté 3, 7; 12, 34) így tolmácsolja magyarul: „*Vipera kijoknak fiai*”. Ez az értelmező jellegű mellérendelő összetétel aztán állandósul, tovább él nyelvünkben. Használja 1570-ben Heltai Gáspár (Háló 261), s alkalmazza Ilosvai Selymes Péter is 1574-ben (A nagy szent Pál apostol... RMKT. 4: 204). De a *bocsánat* jelenlétét a *pardon* tőszomszédságában más irányból is megközelíthetjük. A *pardon* 'kegyelem' latin megfelelője: *gratia*. A magyar *grácia* már a XVI. századból adatolható (TESz. 1: 1093), tehát jóval korábban került nyelvünkbe, mint a francia jövevényszó, s így a latin nyelv hazai elterjedtségénél fogva is alkalmas volt arra, hogy a francia *pardon*-t értelemközelítve hozza. Ezt az alkalmi nyelvi helyzetét szemlélteti Jókai mondata: „*Pardont! Gráciát kérünk! kiáltanak a labancok*” (ÉrtSz. 5: 655). Itt a latin eredetű *grácia* (ÉrtSz. 2: 1054) játssza a későbbi magyar *bocsánat* szerepét.

A *boy-fiú* kifejezésben az idegen elemnek más a rendeltetése. Minősít és bizonyos jelentésmódosító feladatot teljesít. Kialakulatlan alárendelő összetett szónak tekinthetjük, amelyben a főnévi jelzős előtag, az angol *boy* 'fiú' éppúgy az utótag minőségére mutat, mint a *diák* a *diáklány* vagy a *fiú* a *fiúgyermek* összetételben (MMNyR. 1: 449). Csakhogy léte eleve meghatározott. Addig él, amíg a fővárosban vagy az ország más városában *bojszolgálat* működik. Ez a vállalat (Boy Szolgálat. Budapest V., Bajcsy-Zsilinszky út 20.) mindennemű közvetítő megbízást elfogad: vált színház- és mozijegyet, kézbesít küldeményeket, házhoz szállít csomagot, eljuttat megadott címre virágot stb. Személyes érdeklődésemre közölték, hogy a *boy-fiú* kifejezést nemcsak a vállalat dolgozói használják, hanem a nagyközönség is. A telefonmegrendelések szinte kizárólagosan így hangzanak: „Kérek egy *boy-fiút*”. Az előtag tehát mintegy elkülöníti a vállalat sajátos munkakörben foglalkoztatott fiú alkalmazottját minden más fiútársától, s mintha ezzel a jelentéssel ruházná fel: *küldönc* (fiú). Természetesen ilyen páros kifejezés csak akkor jöhet létre, ha az idegen szóelem önállóan is él a nyelvben. A *boy* pedig előfordul nyelvünkben. A Rádió 1969. március 29-i reggeli krónikájában Hunyor Erzsébet jegyzete idézte a *bojszolgálatot*, s ennek kapcsán hangzott el ez a mondat: „Nem jelent meg a *boy*.”

Idegen szónak és magyar megfelelőjének összetételszerű alakulata s benne az idegen előtag jelentésmódosító funkciója nem új jelenség nyelvünkben. Már a XVI. század irodalmában megtaláljuk a *boy-fiú* nyelvi mintáját. Bornemisza Péter 1578-ban egy német és egy magyar szót szerkeszt össze: „Pekri Lajos az Plebanost iol tartotta, es meg hatta az vtán, hogy egez hetig alunni ne hadgyanac, *setzel szekbe* ültetuen es éyel nappal Darabontok fel raztac, mihent el alutt volna” (Ördögi kísértetek. 1955. 208). A német *Sessel* 'szék' és a magyar *szék* kapcsolata valami szokatlanabb jelentésszínezetet ad a fogalomnak. Eckhardt Sándor, a Bornemisza-szöveg sajtó alá rendezője szerint értelme: 'karosszék'. A szó nem szigetelődött el. Későbbi használatáról is tudunk. Előfordul egy 1631-ből való Inventarium tételei között: „Egy hárssal kötött *Seczel szék*” (TörtTár. 1878. 927), és ismerjük előfordulását 1662-ből is: Talpra állt „*Zetsel-székéből*, melyben hordoztatik” (uo. 1885. 541). Itt is önállóan élő nyelvelemek tapadtak egymáshoz. A német szó Ilosvai Selymes Péternek Nagy Sándorról 1548-ban írt históriás énekében színanimaként tűnik fel. Temetik Makedónia királyát: „aranyból egy *szeket* czinaltatanak”, ezt a koporsóba teszik, s „*Seczelbe* az Sandort be helyhőztetek” (Historia Alexandri Magni 1574. G5a).

De Arany János szókincséből is idézhetünk igazoló példát. A francia *bureau* 'hivatal, iroda' szót az idegen szavak szótárai még a XX. században is értelmezték. Elsőnek Gyarmathi Sámuel Vocabulariuma (1816.) vette számba. Használatának gyakoriságát reformkori összetételei szemléltetik: *vámbureau* (Hazai és Külf. Tud. 1834. 132), *bureauporos* (Életképek 1844. 2: 8), *bureau-rendezés*, *bureauelnök* (Jelenkor 1845. 18), *bureaufőnök* (Nemzeti Ujság 1847. 346). Arany magyar egyértékesével párosítja. A költő 1849. május 1-én Kossuth Lajoshoz folyamodik állásért: „ugy gondolám, hogy talán alsóbb hivatalok valamelyikének is megfelelhetnék”; utóbb „alárendelt irodai hivatal”-nak bélyegzi beosztását (Scheiber Sándor: ItK. 1955. 106). Arany valóban jelentéktelen ügyekkel foglalkozik a minisztériumban: beadványokat szerkeszt, kérvényekre adandó válaszokat fogalmaz (Danielisz Endre: ItK. 1963. 337). És amikor 1855-ben sorsának e szakaszára ismét visszapillant, ekképpen rögzíti életrajzi adatát: „1849 tavaszán *bureau-hivatalt* kértem s nyertem a magyar belügyminiszter alatt” (Hátrahagyott iratai és levelezése 1: XLVIII). Arany mintha a lélektelen, egyhangú munkakör tartalmát érzékelné a francia *bureau* 'hivatal' szóban, és alkotó munkaterületnek minősítené a magyar *hivatal-t*. Innen van, hogy az előtag jelentésének kisugárzása nyomán új árnyalatot kap a kifejezés. Talán ez volna az értelme: 'segédhivatal'.

Természetesen egy-két szótörténeti mozzanat nem jogosít fel utánzásra, de „enyhítő körülményt” mindenképpen biztosít olyan képződménynek, mint a nyelv élettani folyamatában kialakuló *boy-fiú*.

Az Idegen szavak cikkírójának igazsága van, ha helyteleníti, hogy a filmhíradóban látott termelészövetkezeti üvegházban „hővízből nyerik a szükséges *temperaturát*” nem pedig a *hőfokot* vagy *hőmérsékletet*, s helyeselnünk kell annak a gyakorlati szabálynak hangsúlyozott követelését is, hogy ismételjünk, ha valamely szót ismételnünk kell, és ne használjunk helyette idegen kifejezést. De hozzá kell tennünk: csak olyan idegen kifejezést, amely felesleges, s kizorít megfelelő jó magyar szót. Ámde a *história*, *pátria*, *ardon* már polgárjogot nyert nyelvünkben, jelenlétüket legjobb magyar íróink szóhasználata hitelesíti. Ha kitessékelnők őket, szegényebb lenne nyelvünk. Már pedig ilyen „nyelvédelem”-re aligha van szükségünk.

Zsoldos Jenő

Kölcsey: Elfojtódas

O sírni, sírni, sírni,
Mint nem sírt senki még
Az elsülyedt boldogság után,
Mint nem sírt senki még
Legfelső pontján fájdalmának,
Ki tud, ki tud?
Ah fájdalom —
Lángoló mint az enyém, csapongó s mély,
Nincsen több, nincs sehol!
S mért nem forr könyű szememben?
S mért, hogy szívem nem reped meg
Vérözönnel keblemen?

1. Sokszor értelmezett életmű — ritkán elemzett egyes művek. Kölcsey ama költőink közé tartozik, akiknek életművét viszonylag jól feldolgozták és részletesen megvilágították. Horváth János egyik legszebb, legkerekebb, igen tiszta tagolású, világos módszerű előadását róla tartotta 1935–36-ban (I. Tanulmányok. Bp., 1956. 154–207). S Révai Józsefnek is, úgy lehet, a legjobb tanulmánya róla szól. (1938-ban írta; I. Válogatott irodalmi tanulmányok. Bp. 5–52). A maiak közül pedig elég Szauder József tanulmányaira utalni, mindenekelőtt a Géniusz száll . . . című kiváló munkára (I. A romantika útján. Bp, 1961. 224–48). De említeni kell Toldy Ferenc igen mélyreható írását (I. Magyar nyelv és irodalom kézikönyve. Pest, 1855. c. művében) s Berzsenyinek — igazságtalansága ellenére — telitaláló megállapításokban gazdag, 1825-ben közzétett ellenbírálataát is. (Észrevételek Kölcsey recenziójára, I. Berzsenyi Dániel válogatott művei. Magyar Klasszikusok sorozat. Bp, 1961.)

Szólt ez a nagyfokú érdeklődés a költő emberi, erkölcsi egyéniségének, melyhez foghatóan nemes és tiszta kevés volt irodalmunkban. Szólt fejlődéstörténeti szerepének, hatásának, mely jóval szélesebb körű, többretű s nagyobb súlyú, mint költészetének önértéke. Szólt költői életműve viszonylag kis terjedelmének, mely ritka töménysége és sokrétűsége ellenére is jól áttekinthető. De szólt, s aligha utolsósorban, annak is, hogy a költői alkotás kérdései kevés életműben érhetők oly jól utol, mint az övében. Kísérletező természetű költő volt; Csokonai és Petőfi s Arany közt a legtudatosabb kísérletező. Kiterjedt levelezése s alapvető elméleti munkái mindenkor serkentették ezt az érdeklődést, s gazdag segédanyaggal látták el.

Egyes versei elemző értelmezésének száma mégis meglehetősen kicsi. Oka lehet ennek az, hogy a széleskörű közönségtől távolabb került költők csoportjába tartozik, kivált személyes, „privát” érdekű verseiben. De oka lehet az is, hogy az egészsből kiemelt részek nála oly mennyiségben tartalmazznak „avult” (neológias, szentimentális, klasszicizáló) elemeket, hogy velük — a közönség számára, a közönség tetszésére — az elemző nehezen s nem szívesen birkózott meg. Különösen, mert e nehézségért érdeklődést csigázó életrajzi háttér (nagy szerelem, nagy sorsfordulók, nagy ellenségeskedések stb.) sem kárpótolta a közönség előtt az elemzőt.

2. A föltételezett jelentés, a föltételezett alkotó elv. Ezt a versét, mely 1814-ben keletkezett, méltatói gyakran emlegetik: mint emberi egyéniségének s költői lélektanának fontos, önértelmező adalékát. Többen megrendítőnek mondják. Horváth János viszont, aki életművét mélyen ismerte, híres antológiájába, a Magyar versek könyvébe mégsem sorolta be, jóllehet viszonylag (más antológiákhoz képest) feltűnően sok versét vette föl. De tanulmányában sem említette valamely versfajta kiteljesült példajaként. Úgy lehet, esztétikai tekintetben nem tartotta hibátlannak, illetőleg a költő java színvonalához tartozónak.

Ha ez volt felfogása, úgy véljük, elemzésünk részben igazolhatja felfogását. A vers belső egysége nézetünk szerint nem csorba nélkül való. Alkotó elvét utolsó három sorában nem vitte keresztül az előzőkkel egyenlő szinten. Ha e három sort elhagyva olvassuk a verset, sugalma erőteljesebb, egyneműbb (és modernebb is). De így meg viszont nem teljes. A gondolat és indulat, illetőleg a versszervezet mozgása, dinamikája, mely a maga kiteljesedését, lezárulását óhajtja, megkívánja e három sort. Illetőleg azt, amit e három sorral kívánt kifejezni a költő, s amit felfogásunk szerint nem sikerült az előzőkkel azonos szinten kifejeznie. Míg az előzők Kölcsey legmagasabb pontjait érik el, e sorok jó átlagát sem haladják meg.

Mi tehát a vers alkotó elve, gondolata, jelentése?

A felelet előtt egy a módszert illető megjegyzést kell közbevetnünk. Ez a vers lehetőséget nyújt arra, hogy a versszervezetet az ún. beszédhelyzet, parole-szituáció segítségével ragadjuk meg. Egy köznapi, tipikus beszédhelyzet nyelvi-lélektani tényezőit, tulajdonságait, energiáit szűri, töményíti, fokozza föl ez a vers.

A vers beszédhelyzete a kiáltás, görcsös síró kiáltás, mely itt, ez alkalommal egy a vágyott állapotnak, a boldogságnak megsejtése s rögtöni s végleges elenyészése érzetében szakad föl. Ezt a kiáltást, ezt a sóhajtást szeretné a költő oly kiáltásra, oly sírásra fölfokozni, melyben a kimondással föloldódhat ez az életérzéssé lett érzet. Kiáltás tehát ez az igazi kiáltásért, sírás az igazi sírásért. Azért az ideális, abszolút értékű (s elérhetetlen) kiáltó sírásért, síró kiáltásért, amelyben minden összegeződhet, minden megnyilvánulhat, minden föloldódhat. Azaz e vágy kimondásával együtt az igazi kiáltás, az igazi sírás, az igazi, a teljes értékű érzelmi-művészi aktus és produktum, tett és mű lehetetlenségének is kimondása ez a vers.

Vagyis Kölcsey egyik legállandóbb költői lélekállapota van benne jelen. A tárgyatalan, a megfoghatatlan, a középpont — a mag — nélkül gomolygó fájdalom, mely a tárgyat, a keretet keresi, hogy benne testet ölthessen, a formát, hogy benne megnyilvánulhasson, az alkalmat, hogy általa beteljesülhessen. Azt az egyed fölötti eszményi tárgyat és formát, mely az egyedítől

az egyetemesbe, az esetlegesből az abszolútba emel. Méltatói megegyeztek abban, hogy ez a vágy, ez a keresés központi eleme költői magatartásának, forrása formai gazdagságának, de egyben érzelmi egyhangúságának is. A vágy és a valóság, az ideál és a realitás, a teljesség vágyának s a teljesülhetetlenségének ellentmondásai közé feszített romantikus költőnek a megnyilvánulása ez a vers. (Természetesen — mondanunk sem kellene, ha félreértéstől nem kellene tartanunk — nem azért érzi magát ez ellentmondás pólusai közé feszítve, mért romantikus költő, hanem azért romantikus költő, mert ily ellentmondás pólusai közé feszítve él. Oly ellentmondás pólusai közé, melynek társadalmi-történelmi forrásai az ő esetében, akit annyi csalódás ért közéleti pályáján, akit akkora magány vett körül, aki oly gyakran szinte fegyvertársak nélkül állt a harcban, nagyon is világosak, s ily rövid keretben magyarázatra nem szorulnak. Nem a stílusirányból magyarázzuk a lelkiállapotot s a magatartást, — a lelkiállapotból, a magatartásból magyarázzuk a stílusirányt.)

A következőkben megkíséreljük a mondottak alapján rendszerbe fogni a vers hatóeszközeit, s igazolni, hogy e rendszer a vers belső szerkezetét (strukturáját) foglalja magába, s hatását e szerkezeten át fejti ki.

3. A mű rétegei: a) mondatszerkesztése. A beszédhelyzetből való kiindulás megengedi, sőt megköveteli a mondatszerkezeti kiindulást.

A vers négy mondatból áll. Az első strófát foglalja magába az első, a másodikat a második, az utolsó versszak első sorát a harmadik, ugyane versszak második-harmadik sorát a negyedik. Az első kettő e mondatok közül körmondat. Oly összefoglaló típusú körmondat, melyet pindarizálónak szokás nevezni. A mondat kezdő és záró helyén, kezdő és záró sorában hangsúlyos mondatrész áll. A közbeeső mondatrészek, szószerkezetek, mondattagok, illetőleg sorok nemcsak bővítő szerepűek, hanem elválasztó, hátráltató jellegűek is. Várakozást, feszültséget, energiát teremtenek. A kiáltásra jellemző feszültséget, energiát. Amit különben a két mondat indulatszós hangütése már előlegez. Az *O* és *ah* indulatszó a fölkiáltó mondatok jellegzetes fölütése. A két mondat közül a második formális, grammatikai szempontból is felkiáltó. De lélektani-stilisztikai tekintetben az első is az. Oly szónoki kérdés, mely a felkiáltó mondat szerepét, a feladatcsere révén, fölfokozva tölti be. Kielező írásjelezés esetén így jelölnék: „Ki tud?! ki tud?!”

Mindezek a vonások a k i á l t á s nyelvi-lélektani helyzetéből fakadnak, s azt fokozzák föl. De ebből fakad s ezt fokozza föl két további mondat-szerkesztési elem is. Az egyik a szószerkezetek, illetőleg tagmondatok kapcsolódásának nyitott, több értelmű, több lehetőségű volta.

Lássuk előbb az első versszakot. A harmadik sor után vessző áll. Az első három sor fölfogható önálló mondatnak is, csonka főmondatnak (*O, sírni, sírni, sírni*). De ennél fontosabb, hogy a két hasonlító mellékmondat két szerkezetes határozója (szószerkezete) (*Az elsűlyedt boldogság után | Legfelső pontján fájdalmának*) kapcsolható a *Mint nem sirt senki még* sorhoz, mondat-hoz is, de a *Ki tud? ki tud?* s az *O sírni, sírni, sírni* mondathoz, ill. csonka mondat-hoz is. S a második versszakban hasonlóképp vannak kapcsolási vagylagosságok, nyitottságok. A felkiáltó körmondat áramkörében ezek a kétféle mutató, oszcilláló lehetőségek tovább fokozzák a feszültséget, a kiáltás feszültségét.

Hasonlóképp fokozzák a kiáltás feszültségét az ismétlések is. Mondatot, szó szerint is, s mondatformát s szószerkezetformát is ismétél többszörösen

az első két versszak. Az ismétlést azonban variációs elemmel társítja, fokozza. Legszebb példáját a két körmondatot lezáró két utolsó sor nyújtja ennek. Egymást is ismétlik, s önmagukat is e sorok. Mindkettő tagadás, de az egyik (*Ki tud? ki tud?*) indirekt módon, szónoki kérdéssel tagad, a másik közvetlenül, tagadó mondat. Az egyik két fele teljes ismétlés (*Ki tud? ki tud?*), a másiké csak variációs (*Nincsen több, nincs sehol!*).

A kiáltás beszédhelyzetének egy másik lélektani-nyelvi lehetőségét is kihasználja a vers. A kiáltást felidéző, a kiáltással kimondott tartalom totalizálása ez. Két eszközét említjük. A főnévi igenév — ideje, személye, száma, módja nem lévén — a cselekvést személytelenre és időtlenre egyetemesíti (*csak sírni, sírni, sírni!*). Kölcsey alighanem először él így e nagy jövőjű eszközzel. Aranyt (*Pihenni már! — Örök zsidó*), Vajdát (*Csak pihenni, csak pihenni! — „A vaali erdőben”*), Adyt (*Sírni, sírni, sírni*) említjük csak az utódok közül. A másik totalizáló eszköz a 3. személyű általános alany használata (*Ki tud? ki tud?*)

4. A mű rétegei: *b*) szókincs. A mondat szerkezetiek után a szótári-szótani vizsgálódások, statisztikák is arra mutatnak, hogy a nyelvi-stilisztikai energiák a kiáltás beszédhelyzetének jegyében összpontosulnak, rendeződnek s ragadhatók meg. Feltűnő, milyen nagy a viszony-, módosító- és határozószó-csoport aránya, s mily kicsi a fogalom- és minőségsszavaké az első két versszakban (21 : 15). Különösen akkor feltűnő ez, ha számba vesszük, hogy a 15 utóbbiból 6 ismételt elem, duplikáció, s így mindössze 9 fogalom- és minőségsszó fordul elő. Azaz a képzet- és fogalomkincs rendkívüli szűkítéséről (redukciójáról), a redundanciának különösen erős érvényesítéséről van itten szó, ami lélektanilag, nyelvlélektanilag nagyon is egybevág a kiáltás *egyetlen elemre*, mozzanatra összpontosító beszédhelyzetével. Akkor tapasztaljuk igazán, hogy valóban ily redukcióról van szó, ha látjuk, hogy a kulcsszót, a *sírni*-t ötszörösen ismétli meg a vers. S ha látjuk, hogy a többi fogalom- és minőségsszavak is — azonosság, rokonság vagy ellentét jegyében — e kulcsszó képzetköréhez kapcsolódnak (*fájdalom, boldogság, elsüllyedt, könny, lángoló*).

A kiáltás beszédhelyzetének feszültségét, energiáit jelentősen fokozza az is, hogy a fogalom- és minőségsszavak két ellentétpárba rendeződnek. Az egyik a *fájdalom—boldogság*, a másik a *mélyesség—magasság* ellentétpárja. Fontos e tekintetben az, hogy míg az ellentétpár pozitív fele, a boldogság és a magasság egyszer fordul elő (*Boldogság, legfelső pont*), addig a negatív oldal, a fájdalom és mélyesség képzetei többszörös variációban (*süllyedt, mély, sírni, lángoló, fájdalom*). Csatlakozik a negatív képzetek túlsúlyához — mind szótári, mind mondat szerkezeti tekintetben — a tagadás eszközeinek igen nagy aránya. Az egész versben 7 tagadó szó van. S funkció szerint voltaképpen valamennyi mondat tagadás is, bárha formája kérdő.

5. A mű rétegei: *c*) hanganya. De nem kevésbé tanulmányos a hanganya vizsgálata. A hangstatisztikai érvelés mindig igen sikamlós terület. Ez esetben azonban a beszédhelyzet s a hangarány összefüggése igen evidensnek látszik. A magyar hanganyaghoz képest szokatlanul nagy a magas hangok aránya. Az első két szakaszban 34 magással 27 mély áll szemben. S a magasak közül 17 *i* (13 *i*, 4 *í*). A magasaknak, kivált az *i*-nek ez a túlsúlya azonban az *s*-nek a mássalhangzók közötti uralmával nyeri el szerepét. Az öt első sor mindenképpen van *s* + zárt magas hang kapcsolat (*sírni, sirt, senki*,

sülyedt, sirt, senki, legfelső). A kiáltó sírás, a síró kiáltás hangemlékére kitűnően visszhangzik mindez.

A kiáltás beszédhelyzetébe, hangemlékébe hibátlanul illik bele a vers metrikája is. A sorok változó szótagszáma, a versszakok változó sorszámára éppúgy a nyugtalanság feszültségét, a feszültség energiáit kölcsönzi a versnek, mint a verselés ritmikájának változó jellege. Különösen fontos e tekintetben az, hogy a verselés uralkodó eleme jambikus, emelkedő, s e jambikus elem társul az említett *s + i, ü, e* hangkapcsolódással. Az első hat sorban, az első versszakban vezetésre jutott *s* bevésődött jambikus lejtés aztán újra meg újra fölbukkan, küzd jogáért, fokozza a kiáltás nyugtalan feszültségét.

6. Az utolsó szakasz kérdése: szintesés, törés. A harmadik szakasz, mint mondtuk, elengedhetetlen ahhoz, hogy a gondolat, az indulat, a versszervezet önelvű, a maga belső mozgásának, arányainak megfelelően kiteljesüljön.

A második szakasz áthangolja a személyragos birtokos névmással az első szakasz személytelenre egyetemesítő jellegét a személyesség irányába. A harmadik szakaszban ez a személyesség a teljesség felé törekszik. De eszközei nem alkalmasak a teljesség megteremtésére. A versszervezetben törés keletkezik, esés jön létre.

Fájdalma kimondásának lehetetlenségét, az igazi sírás, az igazi kiáltás lehetetlenségét indirekt módon, szónoki kérdéssel tagadja. Ezt használta az első szakasz is (*Ki tud? ki tud?*). A második szakasz direkt tagadással tovább fokozta s egyértelművé tette az első indirekt tagadását (*Nincsen több, nincs sehol!*). Itt viszont csak a mondatforma ismétléséről, nem pedig *fo-k o z á s á r ó l* van szó. Különösen gyengíti a mondatforma erejét, hogy ismétlése, a versszak második sora, nehézkes kettős kötőszóval üt fel (*S mért, hogy*). Ez a versszak az előzők egyedivé formált, hátráltatott, nagy lélektani feszültségű körmondatát a sablon retorika szintjére ejti vissza. Jellemző erre, hogy mindkét mondat egy-egy szokványos (s már akkor is) elhasznált és sem szórenddel, sem szócserevel, sem egyéb átformálással (deformálással) meg nem újított, egyedivé nem tett szóképet foglal magába (*forr könnyű szememben; szívem nem reped meg*). Az előző mondatok szórendje feszültséget teremtett, ezek határozós lezárása a hangmenetet bágyadtá s szétesővé teszi. A sablon-retorikával szerkesztett két mondatot gyengíti szóanyaga is. Az az erőteljes redukción, szűrés és szűkítés, mely oly hathatósan összpontosítottá tette az első szakaszokat, ebből a strófából hiányzik. Az arány a viszony- és módosító szókról a fogalom- és minőségyszók javára fordul át. De közülük egyik sem nyer központi jelentőséget, sem saját szótári jelentésénél erősebb értelmet, mint nyert előbb az ismétlés és a konsztextus hatására a *sírni*. Sőt, ellenkezőleg: a szavak, szóképek a mondatszerkesztés, a szókörnyezet hatására kevesebbet érnek szótári jelentésüknél. Példa lehet rá a *vérözön*, mely a toldalékyszerű határozós helyzetben s két elhasznált szóképp után maga is üresen puffanóvá lesz. S míg előbb az élet alapjelenségeihez s alapszókinéséhez tartozó szavakkal teremtett — a mondatszerkesztés segítségével — feszültséget, most szókinése modorosán költőies, s szókapcsolatai még inkább szokványos költői modorosságokká erőtlentik őket.

Lehet természetesen, hogy tévedünk. Mert lehet például úgy is fölfogni ez utolsó strófát, mint detensiót, mint feszültségföldoldót — a tehetetlenség rezignációja jegyében. A ritmika átváltozása trochaikusra, esőre éppúgy emel-

lett szólhat, mint a lazább szórend, a szokványosabb szóképek, a hagyományosabb retorika alkalmazása. Csakhogy akkor meg ezért nincsenek helyükön az említett szóképek, kivált a *könyű forr s a vérözön*. Detensióra, föloldódásra, föllazításra ezek semmiképp sem alkalmasak. A metrikai váltás is, a használt sorfaj keretében, inkább gyengíti, mint fokozza a vers kiteljesülését. Szauder József arra hívta fel a figyelmünket, hogy e váltás ama verseire emlékeztet, amelyekben próbálgatja már a szerepbe, többnyire balladás-románcos szerepbe való önbeillesztés gesztusát, az átképzeléses önkifejezés lehetőségét, mozdulatát. Később majd nagyszerű remekműveket hoz létre ezzel az eljárással, de egyelőre többnyire fél sikerrel alkalmazza.

*

Mi mindenesetre úgy látjuk, hogy míg az első két versszak Kölcsey kivételesen magas szintjén mozog, ez utolsó saját átlagánál nem áll följebb. Az első kettőben a romantikus líra egyik fő alkotáselvének megvalósítása sikerült. A mondatformát (a pindarizáló körmondatot) egyedivé hasonította át a mondatépítés és a lelki folyamat egybevágásának jegyében és érzetével, s így a „spontaneitásnak”, a „természetességnek”, az „őszinteségnek”, ezeknek a romantikára oly jellemző kategoriáknak, követelményeknek a jegyében és érzetével is. Az utolsóban viszont némileg maga hasonult a mondatformához, a retorikai-stilisztikai képlethez. Az első kettőben — az a benyomásunk — túllépett Berzsenyin Vörösmarty irányában, az utolsóban Berzsenyin is innen maradt.

Németh G. Béla

Összetett mondatok helyesírási célú elemzése

Deme László Szinteződés és tömbösödés az összetett mondatban című tanulmányában (Nyr. 90: 4) nyomatékkal hangoztatja, hogy az összetett mondat nem összetett, hanem széttagolt; hogy nem tagmondatokból rakódik össze, hanem tömbökre, majd rajtuk keresztül tagmondatokra bomlik. Ennek a szemléletnek gyakorlatban való érvényesítését példákon mutatta be. Az ilyenféle mondatelemzés célszerűségéről megjegyezte: „Ha a mondatelemzés arra való — amint ezt, kétségkívül helyesen, hangoztatni szoktuk —, hogy belehatoljunk a mondatban rejlő gondolatba, s ezen keresztül a gondolkodás törvényeibe; s ezen át végcélként a hasonlók produkálásának, azaz a helyes fogalmazásnak készségét is erősítsük; — akkor nem közömbös kérdés az, hogy mozaikszerűen látjuk-e az összetett mondatot, két-két szomszédos tagmondatának egymáshoz való viszonyára, illetőleg viszonyaira atomizálva; vagy pedig egészében, reális összefüggéseiben; azaz szinteződésével és tömbösödésével együtt!” (Uo.)

Kétségtelen, hogy Deme a nyelvoktatás egyik fontos feladatára utalt. De e feladat, a kifejezőképesség formálása mellé oda kell állítanunk a helyesírás fejlesztését is. Tágabb értelemben ez is a kifejezőképesség része; viszonylag mégis önálló. Dolgozatomban azt mutatom meg, milyen jellegű az önállósága; hogy mennyire kívánja a helyesírási elemzés is a mondatban rejlő gondolatba való belehatolást. Részletesen azt szemléltetem, hogy a bonyolultabb összetett mondatot záró írásjelet tudatosan megválasztani csak úgy lehetséges, ha a szinteződést és tömbösödést figyelembe vesszük. Itt említem, hogy a tömbök, szintek szerint végzett elemzésnek vannak előzményei. Számos példát idéhetnék a Rácz Endre által összeállított Nyelvtani elemzések III. című munkából. (Tankönyvkiadó, 1964.)

Helyesírási szabályok és értelmezésük

Az összetett mondatok záró írásjelének megválasztását az AkH. 336., 337., 343., 344., 345. és 346. pontja irányítja. Ezek szerint:

a) A mellérendelő összetett mondatot olyan írásjellel zárjuk, amilyen a mondat „értelme” szerint szükséges. Az „értelme” itt a beszélő szándékát takarja: kijelentés, felkiáltás, kérdés, óhajtás, felszólítás.

b) Az alárendelő összetett mondatot olyan írásjellel zárjuk, aminőt a főmondat „értelme” kíván.

A szabályzat elég egyértelműen rendelkezik az alárendelő összetételekről. A mellérendelő összetételekről szóló pontjai azonban túlságosan általánosak,

így többféle értelmezést is lehetővé tesznek. Szemere Gyula Hogy is írjuk? című könyvében úgy értelmezi az AkH. idevágó pontjait, hogy a mellérendelten összetett mondatot olyan írásjellel kell zárni, amilyent utolsó tagmondata után tennénk, ha egyszerű mondatként íránk le (156). Az AkH. és Szemere könyvének szabályait egybevetve kitetszik, hogy a mellérendelő összetételek „értelmének” meghatározásában legalábbis potenciális eltérés van.

Rácz Endre hívta föl a figyelmemet arra, hogy a Nyelvőr postájában F. G. már érintette a dolgot (Nyr. 81: 506). Az általa vizsgált példánál — *Jaj de fáj a fejem, pedig már sok port bevettem!* — alighanem meggyőzőbben érzékelteti a nehézségeket ez a mondat: *Miért nem hallgatsz rá, hiszen jót akar neked? ~ Miért nem hallgatsz rá, hiszen jót akar neked.* Hasonló esetekben (az utolsó tagmondat a mellérendelő összetételben magyarázó vagy következtető) csak vonakodva teszünk eleget annak a tanácsnak, hogy az utolsó tagmondathoz alkalmazkodjunk.

Jóllehet ez a kérdés még rendezetlen, most nem volna célszerű vele behatóbban foglalkoznom. Gyakorlati okokból a továbbiakban Szemere Gyulát követem a mellérendelő összetételek záró írásjelének megválasztásában.

Mellérendelés vagy alárendelés?

A szövevényesebb összetett mondatok záró írásjelét akkor lehet indokoltan kitenni, ha tömbök és szintek szerint is elemezzük őket. Vagyis tisztázandó: *a)* Hány tömbbe rendeződnek a tagmondatok? Milyen viszony érvényesül e tömbök között? *b)* Milyen „értelmű” a vizsgált összetett mondat? Kijelentő, felkiáltó, kérdő, óhajtó, felszólító?

Mivel a döntés viszonylag könnyű olyankor, ha a tagmondatok között csupán egyféle mondattani viszony áll fenn, ezzel a típussal most nem foglalkozom. Kirekesztem tehát az efféléket:

Csak mellérendelő viszony érvényesül:

Úlj fel, egyébbel ne törődj, csak jól fogóddz meg!

Mitől se tarts, add át a fegyveredet és fővegedet, s az enyémmel menj el a napos tisztához!

Csak alárendelő viszony érvényesül:

Minek tulajdonítható, hogy eleve ilyen határozottan döntött, mikor nem ismerte eléggé az ottani helyzetet?

Azt mondotta, alapvető kifogása a háború ellen az, hogy hatalmi eszközökkel próbálnak megoldani olyan problémát, amely másféle eszközöket és módszereket kíván.

Mielőtt ítélkezel, szeretném tudni, milyen szabály szerint határozod meg, melyikünk mit ér.

Tüzetesen csakis azt a fajtáját tárgyalom a többszörös összetételnek, amelyben mellérendelő és alárendelő mondattani viszony egyaránt fellelhető.

A fő viszony az alárendelés

Mindegyik példában az alárendelés lesz a fő viszony; az egyfajtajú mellékmondatok közt érvényesülő mellérendelés másodrendű, hiszen a főmondathoz képest mindegyik mellékmondat. Az egész összetétel jellegébe ezek a másodlagos (alacsonyabb szintű) mellérendelő viszonyok nem játszanak bele. Hogy milyen „értelmű” az összetett mondat, az a főmondat szintjén dől el.

1. *Orvosmeteorológustól kértünk fölvilágosítást milyen hatással volt az emberi szervezetre a múlt hét szeszélyes időjárása és mi a panaszok magyarázata*

A főmondathoz (1. tagmondat) két állandó határozói mellékmondat tartozik (2–3). Ezek egymással kapcsolatos mellérendelői viszonyt alkotnak. A záró írásjelet az 1. tagmondat határozza meg.

2. *Nyugtass meg felőle hogy meg ne érintsen újra a szomorúság és ne költözzön fájdalom a szívembe*

A főmondathoz (1.) két célhatározói mellékmondat tartozik (2–3). Ez utóbbiak közt kapcsolatos mellérendelés érvényesül, másodlagos (alacsonyabb szintű) mondattani viszonyként. A záró írásjelet az 1. tagmondat jellege szabja meg.

3. *Néha nem lehetett kikerülni hogy kezet fogjanak vagy pár szót vált-sanak*

A főmondathoz (1.) két tárgyi mellékmondat tartozik (2–3). A mellékmondatokat egymáshoz másodlagos mellérendelés fűzi, mégpedig választói mellérendelés. Írásjel az 1. tag szerint.

4. *Az a kérdés hogy hiszünk-e az emberi értelemben hiszünk-e abban hogy olyanok vagyunk akik belátással rendelkeznek*

A főmondathoz (1.) két alanyi mellékmondat kapcsolódik (2–3). Ezek közt másodlagos mellérendelés érvényesül (kapcsolatos vagy magyarázó viszony). Az utóbbi alanyi mellékmondathoz állandó határozói mellékmondat tartozik (4.), ehhez pedig állítmányi mellékmondat (5.). A másodlagos mellérendelés utolsó része tehát kiterelvényesedett. Az írásjelet az 1. tagmondat szerint tesszük ki.

5. *A már iskolát elhagyott szárnyára kelt ifjú rég óhajtott szabadságát abban képzelettel feltalálni hogy senkinek semmivel ne tartozzék hogy indulatai s vágyásai vezette cselekedeteit semmi kötelesség ne kösse meg*

Az 1. tagmondathoz (főmondat) két képes helyhatározói mellékmondat tartozik (2–3). Ezeket egymáshoz másodlagos mellérendelés köti (kapcsolatos vagy magyarázó).

6. *De jusson eszedbe a könyvek száma végtelen a te éveid pedig végesek s óráidat s napjaidat oly sok egyéb foglalatosság kívánja magának*

A főmondathoz (1.) három alanyi mellékmondat tartozik (2–4). Közülük a 2. és harmadik egymással ellentétes mellérendelő viszonyban áll, és együttesüket kapcsolatos viszony fűzi a 4. tagmondathoz. A mondatzáró írásjelet a főmondathoz igazítjuk.

7. *Ki messze messze vagy kinek hajója már A zúgó tengeren remélve küzdve jár Vagy a boldog világ előtt horgonyt vetett Egy-két szót jó barát hadd szóljak még veled*

A főmondathoz (4.) három minőségjelzői mellékmondat tartozik (1–3.). Az 1. és a 2–3. mellékmondat magyarázó mellérendelő viszonyán belül érvényesül a 2. és 3. között a választói mellérendelés. Mondatzáró írásjel a főmondat (4.) alapján.

8. *Klárának úgy tetszik álmában mintha valami alak felköltene őt hogy ne aludjék hanem menjen fel a toronyba*

A főmondathoz (1.) alanyi mellékmondat tartozik (2.), ehhez pedig két célhatározói mellékmondat. A célhatározói mellékmondatok egymással ellentétes mellérendelést alkotnak (3–4.).

9. *Izgatta azonban hogy annyi fáradsága kárba vész s Vili mégsem érti amit magyaráz*

A főmondathoz (1.) két alanyi mellékmondat tartozik (2–3.). A mellékmondatok közt mellérendelő viszony érvényesül (kapcsolatos). Az utóbbi alanyi mellékmondathoz tárgyi mellékmondat tartozik (4.). Mondatzárás a főmondat (1.) értelme szerint.

10. *Biztos volt benne hogy minden amit tudni akar itt bujkál ebben az emberben és csak rajta múlik hogy szólásra bírja*

A főmondathoz (1.) állandó határozói mellékmondatok tartoznak (2. és 4.). Az első állandó határozói mellékmondatba beleékelődik saját minőségjelzői mellékmondata (3.). A második határozói mellékmondathoz alanyi mellékmondat tartozik (5.). A tömbösödött két határozói mellékmondat egymással kapcsolatos (mellérendelő) viszonyban áll. Ez a mellérendelés természetesen másodlagos.

11. *Az új tantervnek az a törekvése hogy az anyag zsúfoltságát megszüntesse és módot adjon szilárdabb ismeretek és megbízhatóbban funkcionáló készségek kialakítására itt is érezhető*

A főmondatot (1.) kettészakítják a beleékelődő minőségjelzői mellékmondatok (2–3.). A mellékmondatokat egymáshoz másodlagos mellérendelői viszony (következtető) fűzi.

12. *Ronda aki tudta hogy a diákok a háta mögött ellenségei hogy becsapják és gyűlölik úgy bánt velük mint halálos ellenségeivel akik közül sohasem lehet eleget „elkapni” és megbuktatni a vizsgán*

A főmondatba (1.) beleékelődik a hozzá tartozó minőségjelzői mellékmondat (2.), valamint a jelzői mondathoz tartozó két tárgyi mellékmondat (3–4.). A főmondathoz közvetlenül kapcsolódik másik ágon a módhatározói mellékmondat (5.). Ehhez viszont minőségjelzői mellékmondat kötődik (6.). A tárgyi mellékmondatok közt másodlagos mellérendelés áll fenn: esetleg kötőszó nélküli következtetés.

13. *Bizony ha lelked fáj ha rajta seb vagyon Könnyebben begyógyul a honi hantokon*

A főmondatba (1.) beleékelődik két feltételes időhatározói mellékmondata (2–3.). Ez utóbbiakat alacsonyabb szintű kapcsolatos mellérendelés is összefűzi.

14. *A visszatért küldöttség pedig tudtul adá a lakosságnak hogy ki-ki menjen haza a maga lakásába s éjszakára tegyen gyertyát az ablakába s ami szegénységéből kitelik hordja össze hogy a labanc urakat kielégíthessék vele*

A főmondathoz (1.) három tárgyi mellékmondat kapcsolódik (2–4.). Az utolsó mellékmondathoz (4.) tárgyi mellékmondat tartozik (5.); ez beleékelődik viszonylagos főmondatába. A 4–5. mondathoz célhatározói mellékmondat illeszkedik (6.). A 2., 3., 4–6. mondatokat másodlagos mellérendelő viszony is összetartja (kapcsolatos).

15. *Sokszor megesik ha szokott útkon járnak hogy az anya mintha észre se venné hogy Bambi mögötte van és szépen rendesen követi*

A főmondathoz (1.) feltételes időhatározói mellékmondat tartozik (2.). Az 1–2. mondat együtteséhez alanyi mellékmondat tartozik, ehhez pedig két tárgyi mellékmondat kötődik (4–5.). A tárgyi mellékmondatok közt másodlagos kapcsolatos mellérendelés található. Az összetett mondat írásjelét a főmondathoz (1.) igazítjuk.

16. *Imre különösen igyekezett mivel biztassa mivel csábítsa el a gyereket*

A főmondathoz (1.) célhatározói mellékmondat tartoznak: *hogy kitálja* (2.). Ez azonban stiláris okokból elmaradt. Ehhez rendelődik két tárgyi

mellékmondat (3–4.). A tárgyi mellékmondatok közt másodlagos mellérendelés (kapcsolatos) érvényesül.

A fő viszony a mellérendelés

A tagmondatokat hol alárendelés, hol mellérendelés kapcsolja egymáshoz. De az összetett mondat tömbjei egymás mellé rendelődnek. Így az egész mondat „értelmét” a mellérendelés határozza meg. Az alárendelés tömbön belül, vagyis alacsonyabb szinten érvényesül.

17. *Ne légy szerfölött kíváncsi ne akard azt is megtudni ami nem tartozik rád*

Az 1. és a 2–3. tagmondat közt kapcsolatos (esetleg magyarázó) mellérendelés áll fenn. A mondatzárást a 2–3. tag alkotta tömb szerint végezzük. Minthogy ebben másodlagos alárendelést találunk, értelemszerűen a 2. tagmondat szerint döntünk, s nem szó szerint vesszük a szabályt, hogy a mellérendelő összetételben az utolsó tagmondat szabja meg az írásjelet.

18. *Vedd el azt a követ s a húst szalonnát rakd be a kútba hogy meg ne romoljék*

Az 1. és a 2–3. tagmondat együttese kapcsolatos mellérendelő viszonyban áll. A 2. tagmondathoz mint főmondathoz célhatározói mellékmondat tartozik (3.). Mondatzárás az értelemszerűen utolsó tag (2.) szerint.

19. *Most feküdjetek le reggel pedig mind a hárman mondjátok el mit álmodtatok*

Ennek az összetett mondatnak a fölépítése hasonlít az előbbihez. Eltérés a másodlagos alárendelés fajtájában mutatkozik: a 3. tag tárgyi mellékmondata a 2.-nak.

20. *Egyszer beállított egy gazdához és azt kérte fogadja fel valamilyen szolgálatra*

A 19. példához hasonló a megoldás. A tárgyi mellékmondatot esetleg határozói értékűnek lehet felfogni: *kérte valamire* — állandó határozó.

21. *Felelj teljes mondatokkal az alábbi kérdésekre és állapítsd meg milyen mondatrész szerepét tölti be a dőlt betűs szó*

Az 1. valamint a 2–3. tagmondat tömbje kapcsolatos mellérendelő viszonyú. A 3. tagmondat tárgyi mellékmondat.

22. *Az óriás rámutatott az egyik ágyra és azt mondta feküdjön bele és aludjék egy jót*

Az 1. és a 2–4. tagmondat tömbje közt találjuk a fő viszonyt, a mellérendelést. A második részben alacsonyabb szintű alárendelés (tárgyi): 2–3., 2–4. Ugyanitt alacsonyabb szintű mellérendelés is előfordul az azonos fajtájú mellékmondatok közt: 3–4. A záró írásjelet az elsőrendű mellérendelés 1. — (2–4.) alapján választjuk meg, vagyis a 2. tagmondat szerint.

23. *Először is megparancsolom fogjátok ki két lovat fogjátok a szegény ember két rossz gebéje elé elbírja négy ló is ezt a hintót*

Az 1. tagmondathoz mint főmondathoz két tárgyi mellékmondat tartozik (2–3.). Az 1–3. tömbhöz igen lazán kapcsolódik a 4. tag, föltehetőleg kötőszó nélküli magyarázó mellérendeléseként.

24. *Magyarázd el neki a fejőgép működését mutass meg neki mindent és mondd el azt is mivel takarmányozzák ezeket az állatokat*

A fő (mellérendelő) viszony az 1., a 2. és a 3–4. mondat, illetve tömb közt van meg: A 4. tagmondat a 3.-nak tárgyi mellékmondata. Ez az alárendelés azonban másodlagos mondatbeli viszony. Írásjel a 3. tag szerint.

25. *Szilaj módon és zuhogva szól de erdön által megcsappan bezzeg a hatalma mert azok a zsenge levelek annyira megszűrrik a hangját hogy a fennsíkra már csak úgy érkezik mintha dúsgazdag tavaszi pára zengene-zungana csupán*

Az összetett mondat két része áll mellérendelésként egymás után (ellentétesen): az 1. és a 2–5. tömbje. Ez utóbbi részben másodrendű alárendelések is előfordulnak: a 3. tag okhatározói mellékmondata a 2.-nak, a 4. fokhatározói mellékmondata a 3.-nak, az 5. állapothatározói mellékmondata a 4.-nek. Mondatzárás a 2. tagmondat szerint.

26. *Hisz én nem mondtam hogy te cselekedd azt én csak azt mondtam hogy könnyű volna megtenned*

Két arányos tömb rendelődik egymás mellé: az 1–2. és a 3–4. tagmondat együttese. A tömbökön belül alacsonyabb szintű alárendelés: tárgyi mellékmondat mindkét helyen.

27. *A festőnek nem azt kell festenie amit lát hanem azt a képet amelyet látni fognak*

A két tömb így alakul: 1–2. és 3–4. Köztük ellentétes mellérendelés. A tömbökön belül alacsonyabb szintű alárendelés: tárgyi mellékmondat (2.), illetve minőségjelzői mellékmondat (4.).

28. *Ne mondjátok azt hogy a királyé hanem azt hogy a Szőlősi Pálé ha megkérdik az urak akik hintón jönnek*

A tömbök (1–2., 3–6.) közt ellentétes mellérendelés a mondatbeli fő viszony. A tömbökön belül másodlagos alárendelések: tárgyi mellékmondat — tárgyi mellékmondat, feltételes időhatározói, minőségjelzői mellékmondat. A második tömbben így kapcsolódnak egymáshoz a tagmondatok: 3–4. tárgyi alárendelés, 3–5–6. időhatározói feltételes, illetve minőségjelzői mellékmondat. Esetleg: Az 5–6. együttesen az első tömbhöz is hasonlóképp értendő, mint a másodikhoz.

29. *Ne gondoldj te azzal csak vigy el odáig Hogy bemehetek-e vagy nem majd elválík*

Mellérendelő viszonyú az 1., a 2. és az 5. tagmondat. Másodlagos alárendelés az 5. (mint főmondat) és a 3., valamint a 4. tag között (alanyi). Az alanyi mellékmondatok közt választó, másodlagos mellérendelés.

30. *Nem vagyunk azok akikké lenni akarunk nem vagyunk azok akikké leszünk de azok sem vagyunk akik voltunk*

Kapcsolatos mellérendelés az 1–2. és a 3–4. tagmondat együttese közt. Ellentétes mellérendelés az 1–2., 3–4. együttese és az 5–6. tömbje között. A tömbökön belül alacsonyabb szintű alárendelések találhatóak: mindenütt állítmányi mellékmondatok.

31. *Azt akartam oda föl írni hogy hány próbás arany de nem tudom hányadik próbás a legjobb mert bizony már régen nem bajlódtam aranyokkal amiért tulajdonképp ne engem vádolj mert nem az én hibám*

Fő viszonyként mellérendelés van az 1–2., a 3–5. és a 6–7. tagmondat-tömb között: ellentétes, illetve kapcsolatos jellegű. A másodlagos alárendelések: tárgyi mellékmondat a 2. és a 4. — az 1., illetve a 3. taghoz képest. Okhatározói mellékmondat az 5. és a 7.

32. *Mondd a szót és mondd újra és mondd újra és mondd állandóan és ne szűnj meg mondani és mondd a gyermeknek és mondd a koldusnak és mondd*

a királynak és mondd a királyfinak és mondd a hóhérnak magának is és ne szűnj meg egy percre sem mondani a szót amely az igazság és a tisztesség jegyében született és annak a prófétája

Az 1–12. tagmondatot kapcsolatos mellérendelő viszony fűzi egymáshoz. A 12. tag tömbösödik: két minőségjelzői mellékmondat tartozik hozzá (13–14.). Az egész összetett mondat három tömbön át bomlik szét tagmondatokra: egybekapcsolódik az 1. és a 12–14.; ugyancsak egymást erősítik azonos szerkezetükkel is a 2–5.; a 6–10. is szerkezeti és stiláris egységet alkot. Mondat-zárás a 12. tagmondat, vagyis az utolsó tag főmondata szerint.

33. *Tetté ha nem válik a legjobb szándék is hasztalan a leghelyesb képzetek legjobb gondolatok ha cselekvényben nem létesülnek csak tűnő párák*

Az első tömböt (1–2.) kapcsolatos mellérendelés köti a másodikhoz (3–4.). A tömbökön belül alacsonyabb szintű alárendelés: feltételes időhatározói mellékmondatok (1., 4.). Az utóbbi mellékmondat beleékelődik főmondatába.

34. *Tégy érte mindent étedet Ha kell csekélybe vedd De a hazát könnyelműen Kockára ki ne tedd*

A mellérendelés mint fő viszony a következő egységeket tartja össze: 1. és 2–3. kapcsolatos — 1. és 2–3., valamint a 4. tagmondat közt ellentétesség. A másodlagos alárendelés feltételes időhatározói.

35. *Látta ezt az írást a szegény ember s mivel nem tudott olvasni megkérdezte a vándort mi van abban megírva*

Az összetett mondat tömbjei: 1. és a 2–5. Ezek egymás mellé kapcsolatosan rendelődnek. A tömbön belül másodlagos alárendelés is fennáll: a 2. taghoz mint főmondathoz közvetlenül kötődik egy okhatározói mellékmondat (3.), ugyancsak közvetlenül tartozik a 2.-hoz egy tárgyi mellékmondat (5.). A főmondatba (2.) beleékelődik okhatározói mellékmondata (3.).

36. *Szive mint a meleg kenyér szinte párolgott a mozduló száján de a betűk ahogy sorjában fölkeltek a zöld mezőből úgy megteltek az elevenesség erejével hogy hallható módon mint madarak úgy röppentek tova*

Két mellérendelt tömb alkotja példamondatunkat: az 1–2. és a 3–6. tagmondat együttese. A tömbökön belül másodrendű alárendelések találhatóak: a 2. tagmondat módhatározói hasonlító mellékmondat, beleékelődve főmondatába; a 4. tag időhatározói, beleékelődve főmondatába; a 3. taghoz mint főmondathoz következményes színezetű fokhatározói mellékmondat is tartozik (5.); ebbe mint viszonylagos főmondatba beleékelődik saját módhatározói, hasonlító mellékmondata (6.).

37. *Eredj asszony a kocsmába adjon a kocsmáros egy kancsó kadart majd megadom az árát mikor a többi kancsóét is megadom*

Az összetett mondatból egy tag hiányzik, de odaérthető. Az odaértendő tagmondat többféle megfogalmazású lehet: *üzenem*, adjon a kocsmáros...; *mondd meg*, adjon a kocsmáros...; *intézd el*, adjon a kocsmáros... Ha kijelentő tagmondatot értünk oda, akkor pont kell a mondat végére, ha felszólítót, felkiáltótjel.

Az elemzés menete

A tanítóképzős hallgatók középiskolai tanulmányaikból járatosak a mondattani elemzésben. Cél, hogy kellő gyakorlatra tegyenek szert a bonyolultabb összetett mondatok helyestrási elemzésében is. Ilyen tájékozottságuk

hozzásegíti őket, hogy írás közben tudatosan válasszák meg a mondatzáró írásjelet, hogy tudatosan és áttekinthetően tagolják az összetett mondatokat.

Kezdetől fogva olyan helyzetet teremtek, amilyenbe írás közben kerülünk. A hallgatónak értelmezniük kell a mondatot: az egésztől eljutni a részekhez, majd a részekről ismét az egészhez. Az értelmezésnek ezeket az útjait és irányait elkerülhetetlenné úgy teszem, hogy a vizsgálandó összetett mondatot mindenféle tagolás (írásjel) nélkül feladatlapokon rögzítem. Az elemzőnek az a dolga, hogy értelmezve a leírtakat, tegye ki a hiányzó vesszőket, pótolja a mondatzáró írásjelet. Megoldását részben írásban (majd később ismertető módon), részben szóban meg is indokolja. Itt jegyzem meg, hogy példatáramat is a feladatlapos módon közöltem. A hallgatók munkalapja tükrözi a feladatok megoldását. Íme a feladatlap az elemzés egyes mozzanataiban:

a) Utasítás és a feladat megjelölése.

Az elemzendő mondat:

Most feküdjetek le reggel pedig mind a hárman mondjátok el mit láttatok

b) A tagmondatok elhatárolása, kapcsolódásuk és tömbökbe rendeződésük:

Most feküdjetek le

*reggel pedig mind a hárman mondjátok el
mit láttatok*

c) A b) alattiakat, vagyis az elemzés eredményeit át kell vezetni a tagolatlanul közölt összetett mondatba:

Most feküdjetek le, reggel pedig mind a hárman mondjátok el, mit láttatok!

Tehát: a tagmondatok határait vesszőt, pontosvesszőt, esetleg kettőspontot kell tenni az a) alatt. Ki kell tenni a mondatzáró írásjelet, és ezt is, valamint azt a tagmondatot is aláhúzni, amely szerint megválasztották.

Az írásbeli munkát szóbeli kiegészítés követheti: ilyenkor a mondattani viszonyokat mindenütt és pontosan is meg kell nevezni: (Milyen fajtája a mellé- vagy alárendelésnek?) A szóbeli főként akkor szükséges, ha a feladat megoldása egészében vagy részleteiben nem szabatos. (Hogyha például nem azt a tagmondatot húzták alá, amely meghatározza az írásjelet; hogyha a tömböket nem sikerült elhatárolniuk; hogyha a tagmondatok elhatárolása pontatlan; stb.) Szükséges-e a b) mozzanat? Tapasztalataim szerint igen. Ez amolyan próbapad az elemző számára. Tévedhet, ronthat, újra kísérletezhet. A tanár számára is hasznos, ha láthatja és követheti a feladatlapra az elemzés menetét. A tévedések ráirányíthatják figyelmét a tipikus és az egyéni nehézségekre. Kivált jó hatású a b) mozzanat közbeékelődését is magába foglaló összetétel vizsgálatakor, mert rákényszeríti az elemzőt, hogy megkeresse és összeillesse az egybetartozó mondatdarabokat.

a) *Az új tantervnek az a törekvése hogy az anyag zsúfoltságát megszüntesse és módot adjon szilárdabb ismeretek és megbízhatóbban funkcionáló készségek kialakítására itt is érezhető*

b) *Az új tantervnek az a törekvése itt is érezhető*

*hogy az anyag zsúfoltságát megszüntesse
és módot adjon szilárdabb ismeretek és megbízhatóbban
funkcionáló készségek kialakítására*

e) *Az új tantervnek az a törekvése, hogy az anyag zsúfoltságát megszüntesse, és módot adjon szilárdabb ismeretek és megbízhatóbban funkcionáló készségek kialakítására, itt is érezhető.*

Talán nem fölösleges, ha röviden leírom, hogyan lehet elhelyezni a b) mozzanatban a tömböket alkotó tagmondatokat.

Az egyszintű tagmondatok általában egy vonalban kezdődnek. (Lásd előbbi példánk két mellékmondatát, valamint első példánk két azonos szintű, mellérendelő [fő]mondatát!)

Az egymással nem azonos szintű tagmondatok rögzítésekor a főmondat kijebbe, a mellékmondat beljebb kezdődik. A lépcsőzetes alárendelés viszonylagos főmondataira ugyanez érvényes. Így az elhelyezés szinte megjeleníti az alárendelés lépcsőzetes voltát.

Keresd meg

*s vidd hírül neki
milyen baj szakadt a fejemre
mikor elhagyott*

Ha egy főmondathoz többféle mellékmondat közvetlenül kapcsolódik, ezt az elhelyezést javaslom:

a) *Látta ezt az írást a szegény ember s mivel nem tudott olvasni megkérdezte a vándort mi van benne megírva*

b) *Látta ezt az írást a szegény ember*

*mivel nem tudott olvasni
s megkérdezte a vándort
mi van benne megírva*

Ha a következő mellékmondat az előző fő- és mellékmondat bokrához kapcsolódik, ezt úgy érzékeltetjük, hogy az utóbbi mellékmondatral visszalépünk az előző mellékmondat és a hozzá tartozó főmondat kezdése közé.

a) *A visszatért küldöttség pedig tudtul adá a lakosságnak hogy ki-ki menjen haza a maga lakásába s éjszakára tegyen gyertyát az ablakába s hordja össze ami szegénységéből kitelik hogy a labanc urakat kielégíthessék vele*

b) *A visszatért küldöttség pedig tudtul adá a lakosságnak*

*hogy ki-ki menjen haza a maga lakásába
s éjszakára tegyen gyertyát az ablakába
s hordja össze
ami szegénységéből kitelik
hogy a labanc urakat kielégíthessék vele*

A helyesírástól a sokoldalú elemzésig

A vizsgálandó mondatokat ajánlatos változatos témájú és stílusú művekből meríteni. Így is oszlatjuk az egyhangúságot. De másképpen is frissíthető ez a fajtája a helyesírási célzatú mondatelemzésnek. Egyfelől úgy, hogy nem érjük be a ridegen szabályos helyesírási megoldással, hanem valamiféle stílus-elemzést is megkísérlünk. Másfelől úgy, hogy beszédtechnikai (előadói) szempontokat is érvényesítünk.

Stilisztikai elemzés (A helyesírás stilisztikája)

Ha irodalmi példákkal élünk, előbb a szabályos, nyelvtanilag kifogástalan megoldást tisztázzuk. Utóbb kitérhetünk az egyéni változatra is. Vajon milyen az eredeti, alkotói helyesírás?

Ki messze, messze vagy, kinek hajója már A zúgó tengeren remélve, küzdve jár, Vagy a boldog világ előtt horgonyt vetett, Egy-két szót, jó barát, hadd szóljak még veled!

Eredetiben: . . . *Vagy a boldog világ előtt horgonyt vetett:
Egy-két szót, jó barát, hadd szóljak még veled!*

Hasonló célra megfelelnek a közmondások is. Sokszor lehetséges kétféle megoldás leírásukban. Vagy formálisan választjuk meg a mondatzáró írásjelet, vagy a közmondás funkciója szerint. Mivel a közmondás tanács, lehiggadt megállapítás, valamilyen tapasztalat foglalata, — véleményem szerint — a felszólító formájú közmondás is zárható ponttal.

Ha nincs, aki regulázzon, tartsunk mértéket magunk!

Ha nincs, aki regulázzon, tartsunk mértéket magunk.

(= Ajánlatos, hogy magunk tartsunk mértéket, ha nincs, aki regulázzon.)

A stiláris elemzés példáit és újabb eseteit nincs mód teljességükben bemutatni. Inkább csak utalni lehet egy másikfajta vizsgálódásra is, a beszédtechnikaira.

Példáinkat meg kell szólaltatnunk. Ha kétféle megoldás adódott a helyesírásban, a megszólaltatás mindkettőre értendő. Az előadások eltérései világossá teszik, hogy melyik helyesírási változat áll közelebb az élőszóhoz. Egyúttal az is nyilvánvaló lesz, hogy az írásjeleket az előadónak igen sokszor át kell értékelnie. Máskor a közbeékelődéses mondatok tolmácsolása jó alkalom beszédtechnikai képzésre. A közbeékelődő részeket — értelmi okokból is — el kell különíteni. Ezt többféleképp végezhetjük: a közbeiktatott részt szünetek közé fogjuk; lehet fokozni a tempót a kérdéses résznél; csökkenthetjük a hangerőt; módosíthatjuk a hangmagasságot: a közbevetett mondatnál leengedjük hangunkat (Fónagy—Magdics: A magyar beszéd dallama 139). Pl.: „Szíve, mint a meleg kenyér, szinte párologott a mozduló száján, de a betűk, ahogy sorjában fölkeltek a zöld mezőről, úgy megteltek az elevenség erejével, hogy hallható módon, mint madarak, úgy röppentek tova.”

Összehasonlító gyakorlatok

Szert téve kellő jártasságra, összehasonlító elemzéseket is végezhetnek a hallgatók. Megadott (tagolatlan) összetett mondatok közül ki kell válogatniuk az egyféle típusúakat. Például: a lépcsőzetes alárendeléseket; a tömbös

mellérendeléseket; azokat az alárendelő összetett mondatokat, melyekben a fő- és mellékmondat a beszélő szándéka szerint nem azonos; azokat a mellérendelő összetételeket, amelyeknek tömbjei eltérnek a beszélő szándékát tekintve; a közbeékelődéses összetett mondatokat; a szimmetrikus fölépítésű összetett mondatokat; az azonos fajtájú mellékmondatokat tartalmazókat; az azonos fajtájú és egyszintű tagmondatokat magukba foglalókat stb. stb.

Mondatsor a szimmetrikus fölépítésűek kiválasztásához

Amikor tizenkettőt ütött az óra suhogást hallott a levegőn át és a holdfényben látta hogy egy ragyogó aranytollú madár röppül oda

Ha adnak vedd el ha ütnek szaladj el

Ha még egyszer előről kezdehennék már mindnyájan tudnánk mit kellene másképp csinálni

Ne azt becsüljétek ami díszetekre hanem azt ami hasznatokra válik

Hosszú időnek kell eltelni ahhoz hogy jól tudjuk azt amit tanultunk

Ha nem esik nehezedre szedd össze őket és kérlek rendeld meg a lapot számomra is mert nagy szükségem van rá mióta technikumba járok

Az ilyenféle összehasonlító gyakorlatok a típuslátásra nevelhetnek.

Befejezésül az olvasó figyelmébe ajánlom elemzési eljárásom sokféle alkalmazási módját. Vizsgákon, felvételikén, szemináriumokon egyaránt hasznosítható. A helyes megoldásokat sokszorosíthatjuk, és az elemzési munka végeztével átadhatjuk a hallgatóknak. Saját megoldásukat így majd maguk javíthatják. Az önellenőrzés képességének alakításához közvetlen segítséget kapnak, így a gyakorlati órákon több időnk marad további feladatmegoldásokra.

Gyümölcsöző tevékenység a feladatlapos elemzést gyűjtéssel összekötni: hallgatóink a megjelölt típusúakhoz hasonlókat kutathatnak föl. A gyűjtés ellenőrzése is értékes elemzés.

A helyesírási elemzés önállósága — mint láttuk — viszonylagos. Benne, mint cseppben a tenger, jelen van a bonyolult nyelv. A helyesírási vizsgálódás tükröt tart a nyelvet beszélő ember elé is. Amikor a helyesírást tanulmányoztatjuk, akkor is az emberre vagyunk kíváncsiak.

Hernádi Sándor

Egy új módszertan*

A szerzők elsősorban a romániai magyar szakos tanároknak kívántak segítségükre lenni, de számos eredeti ötletük, újszerű megoldásuk szélesebb körben is gazdagíthatja az anyanyelvi oktatás gyakorlatát.

Kiindulópontjuk az, hogy a magyar nyelvtan tanítása is korszerűsítésre szorul mind tartalmában, mind módszereiben. A tartalmi korszerűsítés feltétele a modern nyelvszemlélet, az iskolai nyelvtannak a magyar nyelv tudományos rendszerezésére való ráépítése, valamint az ismeretanyagának a didaktikai követelményeknek megfelelő kiváló

* Kuszálék Piroska—Szabó Hajnal: Nyelvtanítás. A magyar nyelvtan tanításának módszertana az V—VIII. osztályban. Bukarest, 1968. 296 lap.

gatása, elrendezése az oktatás minden szintjén. A módszerek korszerűsítését a kibernetika, az információelmélet és a neveléslelektan legújabb eredményeinek a hasznosításához kapcsolják a szerzők. Ebből kiindulva sikerül aztán rámutatniok a korszerű nyelvtanítás sokféle lehetőségére.

A könyv első része a szakmódszertan főbb elméleti problémáit taglalja négy fejezetben. A második — terjedelmében is tekintélyesebb rész — az V–VIII. osztályban folyó nyelvtanítás metodikájának gyakorlati kérdéseit foglalja össze.

Az elméleti kérdések közül elsőként a nyelvtanítás célját és feladatait világítják meg a szerzők. A didaktikai feladatok között előtérbe helyezik a nyelvtanítás kiegészítő funkcióit: a helyes kiejtési és a helyesírási készség kialakítását. Behatóan vizsgálják az anyanyelv tanításában adódó nevelési lehetőségeket is. Feltárják, hogy milyen szerepet vállalhat magára a korszerű nyelvtanítás a tanulók logikus gondolkodásának fejlesztésében, valamint az esztétikai és erkölcsi nevelés céljának elérésében.

Nagy gondtal és alapos hozzáértéssel kidolgozott fejezet „A nyelvtanítás tartalma és fő szervezési formái”, ezen belül is különösen a nyelvtanóra típusairól szóló rész. Valamennyi órátípusra óratervmintát is összeállítottak a szerzők. Egyik sarkalatos tételük, hogy a nyelvtanórákat az ismeretek közötti összefüggésnek megfelelően, tematikus egységben, úgynevezett órarendszerben kell megszervezni. Ez nemcsak magasfokú módszertani tudatosságot feltételez, hanem lehetővé teszi a tanári kezdeményezés, az alkotó módszertani munka hatékony érvényesítését is.

Ugyanebben a fejezetben vizsgálják a szerzők azt is, hogy miként lehet a nyelvtanórán a tanulók csoportos foglalkoztatását a gyakorlás, a készségfejlesztés vagy az ismeretellenőrzés didaktikai feladatának megfelelően megszervezni. Arra a megállapításra jutnak, hogy a csoportos foglalkoztatásnak rendkívüli jelentősége van nemcsak a tanulók öntevékenységében, megfigyelő és rendszerező képességének fejlesztésében, hanem nevelési szempontból is, hiszen a közösen végzett munka a felelősségtudatot, a közösségi szellemet kötő erősíti.

A harmadik fejezetet a nyelvtanításban alkalmazott módszereknek és eljárásoknak szentelik. Az „információ eljárásai” közül a szemléltetés és a szóbeli közlés módszerei kerülnek bemutatásra, majd behatóan foglalkoznak a nyelvtanítás formatív módszereivel (a gyakorlás eljárásaival, a tanulók önálló munkájával és a nyelvi nyelvtani elemzéssel), valamint a programozott nyelvtanítás lehetőségeivel. Igen nagy jelentőséget tulajdonítanak az oktatás jelenlegi fázisában a munkafüzetek és programozott feladatlapok alkalmazásának, hiszen mindez a segédeszköz mintegy átmenet a hagyományos tanítástól a programozás felé. A gyakorlati részben sok olyan feladatlap van, amely az elsajátított ismeretek rögzítésére, alkalmazására vagy ellenőrzésére szolgáló feladatsort tartalmaz. Joggal hiányolhatjuk viszont a kötetből az egy-egy új nyelvtani fogalom kialakítását célzó vagy új helyesírási szabály tudatosítását szolgáló programozott feladatlapokat, hiszen ezek ösztönzőek lehetnek volna a gyakorlati munkában való további kísérletezésre, egyéni kezdeményezésre.

Az elméleti fejtegetéseket záró fejezet a tanár személyiségével és felkészültségével foglalkozik, s az önképzésnek a távolabbi és a közvetlen feladatait jelöli ki.

A magyar nyelvtan tanításának gyakorlati kérdéseit a nyelvi rendszernek megfelelően a következő négy fejezetben tárgyalják a szerzők: I. A hangtan tanítása; II. A szótan tanítása; III. Az alaktan tanítása; IV. A mondattan tanítása. Mivel a Románia Szocialista Köztársaságban érvényben levő tantervek szerint a nyelvtani ismereteket főként koncentrikus és csak igen kis mértékben lineáris rendszerben sajátítják el a tanulók, az egyes nyelvtani ismeretek tanításához fűződő módszertani kérdések bemutatásában a fő rendező elv az osztályok szerinti tagolás. A szerteágazó kérdéseknek ez a csoportosítása lehetővé teszi nemcsak a kötetben való könnyű eligazodást, hanem annak nyomán

követését is, hogy egy-egy nyelvtani fogalom tartalma hogyan bővül és mélyül el osztályról osztályra.

A szerzők érdeme, hogy a nyelvtani ismeretek megtanítását mindvégig a tartalom és a módszerek összefüggésében vizsgálják: kiemelik azokat a sajátos tartalmi jegyeket, amelyek a módszer alkalmazását indokolják. Nagy gondot fordítanak az ismeretanyag gyakorlati alkalmazására is. Következétesen rámutatnak az egyes nyelvtani ismeretek helyes kiejtési, helyesírási és nyelvhelyességi vetületére, sohasem tévesztve szem elől a nyelvtanítás központi célját: az anyanyelv helyes és tudatos használatát szóban és írásban. Ezt a célt szolgálják a sok nyelvi leleménnyel összeállított, érdeklődést keltő feladatok, helyesírási fogalmazások, a szórakoztató nyelvtani játékok és rejtvények is.

A fogalom kialakításában rendkívül nagy jelentőséget tulajdonítanak a szemléltetésnek. Álljon itt példaként a cselekvő, a visszaható és a műveltető ige fogalmának módszeres kialakítását megkönnyítő szemléletes eljárás:

A tanár rövid történetet mondhat el az év eleji ellenőrző orvosi vizsgálatról, amelyet flanelgráffal vagy rajzzal is szemléltet:

Orvosi mérlegen álló kislány; Az *iskolanővér* alakja a mérleg A *nővér* a mérlegen
mellette az *iskolanővér* mellett, egy másik kislány méri
a tanulót

MÉR

MÉRET

MÉRETKEZIK

Ki a cselekvő alany? Mindig az *iskolanővér*. Ő a cselekvő alany, a cselekvés okozója, elindítója, de mindig másképpen folyik le a cselekvés. Ugyanazt a cselekvést háromféle igével fejezzük ki:

Ő MÉR — az alany végzi a cselekvést CSELEKVŐ

Ő MÉRET — az alany mással végezteti a cselekvést MŰVELTETŐ

Ő MÉRETKEZIK — az alany önmagán végzi a cselekvést VISSZAHATÓ IGE

A Nyelvtanítás szerzői következetesen kutatják a hagyományos eljárások tökéletesítésének és megújításának lehetőségeit is. Ebben a vonatkozásban megemlítjük a mondatrészek szerkezeti összefüggésének újszerű, koncentrikus körök segítségével történő ábrázolását, amely eredményesen alkalmazható a hagyományos ágszerű szemléltetés kiegészítőjeként. Előnye az alany—állítmány viszonyának a mondat magjaként való szemléltetése (a fő mondatrészek a legbelső körben kapnak helyet), valamint az a tény, hogy az ábráról azonnal leolvasható, hogy az alanynak, illetve az állítmánynak hányadrendű bővítményéről van szó, mivel az elsőrendű bővítmények a központi körtől számított első kör, a másodrendűek a második kör kerületén helyezkednek el és így tovább.

A gyakorlati útmutatóban több nyelvtanórát is leírnak, ámde a szerzők nyomatékosan hangsúlyozzák, hogy a könyvükben szereplő óratervek a lehetséges eljárások gazdag skálájának csak egyik változatát képviselik, amely adott körülmények között eredményes eljárásnak bizonyult ugyan, de a szaktanár módosíthat rajtuk, és válogathat a gyakorlati példák közül. Ilyen módon nem válik a könyv kánonná, hanem ellenkezésképpen éppen a további alkotó munkára sarkalló tényezővé.

A kötetnek különös értéke, hogy bármiről szólnak is a szerzők, soraik mögött ott érezzük a több évtizedes gazdag pedagógiai tapasztalatot és az anyanyelv tanításának szenvedélyes szeretetét. Ők maguk is tudják, hogy a magyar nyelvet eredményesen és a tárgyhoz méltó módon tanítani nem könnyű feladat. Épp ebben jelent hathatós segítséget a most bemutatott módszertani kézikönyv.

P. Dombi Erzsébet

Gépi eredményeink felhasználása szótárírásunkban

Jubilálunk. E sorok írásakor már terjesztik azt a folyóiratszámot, melyben a huszonötödik közlemény jelenik meg az ÉrtSz. gépi feldolgozásáról. (Ezt nem jószántamból, hanem bizonyos bürokratikus okból kellett megszámlolnom; most az önmagában értelmetlen szám, íme, mégis hasznomra vált.) E közlemények nagy része még nem is önálló feldolgozás volt, hanem csupán bemutatta azokat az irányokat, lehetőségeket, amelyeket a gépi feldolgozás elének tár (vö. Nyr. 90: 346, lapalji jegyzet). Mire meg ezek a sorok napvilágot látnak, éppen megjelent vagy egészen rövidesen megjelenik feldolgozásunk egy testesebb eredménye — a magyar nyelv szóvégmutato szótára. Így azután talán érthető, hogy mind e sorok írója, mind az egyes folyóiratok szerkesztői meg az Akadémiai Kiadó esténként — ha ugyan szükség volt e nyugtatóra — azzal a nyugodt érzéssel hajthatta álomra a fejét, hogy mindent megtettünk e kis területen elért eredmények ismeretetésére, sokoldalú bemutatására. Most mégis kiderült, hogy legalább egy irányban, melyet pedig a legfontosabbak egyikének tartunk, nem tettünk eleget: nem mutatuk be, hogy a jelen lexikográfiai gyakorlata hogyan hasznosíthatná már most egyes gépi feldolgozásaink eredményeit. Az alábbiakban erre szeretnénk néhány példát felhozni. Természetes talán, hogy ezek csak kiragadott példák lesznek.

Bevezetőül még a következőt. Egy csendes ebéd utáni beszélgetés során, terveinkről szólva, akkor még kevesebb konkrét eredményünkből valamit mutatva neki, Ország László így szólt: „Mióta szótárt szerkesztek, mindig valami ilyenféléről álmodtam. Csak nem tudtam, hogy ezt így meg is lehet valósítani.” Szeretném remélni, hogy az alábbiak más szótárszerkesztőkben is hasonló gondolatokat ébresztenek.

I. A címszó helyesírása látszólag igen könnyű feladat. Hozunk fel mégis két konkrét példát arra, hogy még itt sem egészen egyszerű a szótárszerkesztő dolga, de segíthet rajta gépi feldolgozásunk (annak éppen legnépszerűbb és legkönnyebben hozzáférhető része: a már említett szóvégmutato szótár).

Az ÉrtSz. többféle *-bőjt* utótagú összetételt tartalmaz — ne áruljuk el itt, hányfélét és melyeket, tessék kinyitni a VégSz. -t a megfelelő helyen: ezek benne természetesen mind egymást követik, a *-t* végűek (ezen belül: a *-jt*, az *-őjt* stb. végűek) között. A gép becsülettel egymás alá rakta ezeket az elemeket, majd legvégül a következőt hozta: *KÁNTORBÓJT* (így, hosszú *ö*-vel; ezért is került ez a *-bőjt* utótagú szó a többi *-bőjt* utótagú *u t á n*). Ezt az apró helyesírási következtelenséget azonnal kijavítottuk — és ki lehetett volna kerülni természetesen az ÉrtSz.-ban is, ha a szerkesztő rendelkezésére áll már akkor egy egészen egyszerű szóvégmutato lista. Ám legyen úgy, hogy valamely más, készülő szótárunk, jellegének megfelelően, kevesebb fajta „*bőjt*”-öt sorol fel, és azok mind jól vannak írva — de talán kár is külön mondanunk, hogy ilyen következtelenségek nemcsak éppen a *-bőjt* utótagúak esetén merülhetnek fel, hanem általában minden összetétel esetében.

A másik példa ismeretesebb, annak idején elég nagy port is vert fel: ez a *vajas kenyér* és a *zsiroskenyér* „problémája”: a H Szab. 10. kiadásának első levonata szerint ugyanis az itt jelzett módon kell írni ezt a két kifejezést, az elsőt külön, a másodikat egybe. Pais tanár úr a Kruzsokban nemrég elmondta e következetlenség létrejöttének igaz történetét, majd azt befejezve, hozzám fordult: „Remélem, ezt [ti. e következetlenségforrás kiküszöbölését] maga nem akarja gépesíteni!” Akkor másfelé fordult a beszélgetés vidám patakja, így most válaszolok tisztelettel Pais tanár úrnak: de igen, „ezt” is gépesíteni akarom, sőt már gépesítettem is, legalábbis az ÉrtSz. címszókincse tekintetében; könnyen belátható, hogy ha nagyobb vagy részben más szókincset dolgozunk fel ugyanígy (például a H Sz. szójegyzékét), akkor „ez” ott, azon az anyagon is „gépesítve van”. A helyzet itt is ugyanaz, mint az előbbi példában: a legegyszerűbb szóvégmutato listán közvetlenül egymás alá kerülnek az azonos utótagú elemek, így azután könnyen ellenőrizhető, vajon valóban egyöntetűen alkalmaztuk-e az egybeírás, különírás, kötőjeles írás elveit. Már az idézett Kruzsok-beli beszélgetés során felvetette valaki (talán Kázmér Miklós), hogy olykor oka lehet a hasonló szerkezetek egybe- vagy különírásának: elképzelhető például, hogy a *zsiroskenyér*, mint népi étel, egyetlen szóvá olvadt, a ritkább *vajas kenyér* meg, mondjuk, megmaradt jelzős alakulatként, vagy éppen megfordítva. Világos azonban, hogy előbb együtt kell látnunk például valamennyi *kenyér*, *-kenyér* stb. utótagú, címszóként felvétellere ítélt, alakulatot ahhoz, hogy az egészet egyben látva esetenként a legmegfelelőbb írásmódot ajánlhassuk; megint egészen világos, hogy ez nem csupán a *kenyér* utótagúak egyedi problémája.

Mind a *-bőjt*, mind a *-kenyér* esetén azt mondhatná például egy másik szótár szerkesztője, hogy igen: de az ő szótáruk címszóanyaga egészen más lesz, mint az ÉrtSz.-é. Persze aligha lesz e g é s z e n más; másrészt pedig a lehetséges veszélyekre, a kidolgozandó elvekre rámutathat az ÉrtSz. részben más szóanyaga. Ez a megjegyzés érvényes az alábbi pontokra is, melyek sorrendjét egyébként hozzávetőlegesen a szokásos lexikográfiai fej elemei sorrendjéhez szabtam.

2. Ezért szólok másodikként a homonímia kérdéséről, hiszen ezt a jelentéget általánosan ismert módon rögtön a címszó után elhelyezett kis emelt számmal (az ÉrtSz.-ban álhomonímia esetén: zárójelbe tett emelt számmal) jelöljük. Nekünk az ÉrtSz. homonimáiról többféle külön listánk van, ábécérendben, szóvégmutato rendben, szófaj szerint csoportosítva stb. (Sőt, bevallom: a homonimák annyira megtetszettek nekem, hogy ebben az évben még jó egynéhány rendezést – kombinációt – kértem belőlük a vállalatától: pénz híján lehet, épp ezek a táblák sem fognak elkészülni még az idén.) Nyilván nem árt egy új szótár szerkesztőjének, ha átlapozgathatja, együtt láthatja ezeket a listákat. Nem tudom, jelölni fogja-e például a Kéziszótár is a homonimiát-álhomonimiát, ez utóbbit megkülönböztetve az előbbitől. (Célszerű lenne, hogy jelölje ezt a különbséget.) Az ÉrtSz. feldolgozása során kiderült, hogy bár az alapelvek a kétfajta homonímia megkülönböztetésére igen alaposan ki voltak dolgozva (vö. ÉrtSz. 1: XVII–XVIII), már bajok mutatkoztak ezen alapelvek konkrét érvényesítése során. Így például a szerkesztők a Bevezetés XVIII. lapján a homonímia típuspéldájaként hozzák fel egyik esetben az *akkord*¹ fn 'zenei hangok egyidejű hangzása' és az *akkord*² fn 'bérrendszer' szópárt. A szótár megfelelő helyének felütésekor azonban (l. 1: 86, 87) meglepetéssel tapasztaljuk, hogy ott ugyanezt a két szót már álhomonimákként kezelték, a jelölés: *akkord*⁽¹⁾ és *akkord*⁽²⁾.

3. A címszó és annak esetleges homonímajelölése után a lexikográfiai fejben a szófaji minősítés szokott következni. E téren azután valóban igen sok (több tucat) különféle kombinációjú rendezés áll polcaimon, hadd hozzak fel ezekből csak egy-két egyszerűbb példát.

a) Nulla szófajú szavaknak neveztük feltételesen a szótárnak azokat az elemeit, ahol nem sajtóhiba folytán, hanem a dolog természetéből aklódóan, az ÉrtSz. szerkesztői a címszónak nem adtak semmiféle szófaj-meghatározást.¹ Ismételjük: ez nem valami selejt a lexikográfus részéről — pusztán arról van szó, hogy tíz és tízezer egyed átnézése után, úgy látszik szükségszerűen, fenn kell maradnia néhány tucat olyannak, amivel „nehéz mit kezdeni” e szempontból. (A mi feldolgozásunkéhoz hasonlóan eddig csak két nagy orosz szótárt dolgoztak fel gépeken [Detroitban]: abban a két szótárban is fennmaradt néhány tucat „nulla szófajú” elem.) Ugyanakkor a szótár egésze szempontjából ezek az elemek rontják a szótár „szépségét”, következetességét: a felhasználó joggal követeli a szótárírótól, hogy az ebben a vonatkozásban mindig mondjon neki valamit. A lapalji jegyzetben közölt lista — mely természetesen ismét nem esik egészen egybe egy más szótár hasonló listájával, de az elvek kimunkálása szemszögéből ez mit sem jelent — többféle megoldási javaslatot sugallhat. Egyes elemeket talán mégis lehet minősíteni standard módon mint ígéket (melyek mellett egy még nem egészen állandósult, tehát nem egészen ígékötővé vált határozó áll), mint igeneveket, mellékneveket stb., esetleg valamely kiegészítő megszorítással élve velük kapcsolatosan, vagy éppen anélkül is. Más esetekben, ha erőltetés nélkül akarunk eljárni, talán becsülettel ki kell mondanunk a szótárban: „szófaja nehezen határozható meg” vagy éppenséggel „nem határozható meg” és ezt az információt valamely standard, rövidített formában közöljük is (például: „szf. n.”, „szf. meghtlan” stb.). Vagy, végül: maradhatunk minden ilyen esetben vagy azok némelyikében az eddigi gyakorlat mellett, hogy tehát semmit sem írunk a címszó után e vonatkozásban — de akkor legalább tudja előre a szótáríró, hozzávetőleg mely egyedek száradnak ilyen módon a lelkén; a bevezetésnek szófajról szóló része ez esetben külön utalást tehet ezekre az elemekre. Ezeket az egyedeket esetleg a törpe szófajok kategóriájába is be lehet sorolni, erről l. itt a következő bekezdést.

b) A nulla szófajúságúakkal szoros rokonságot mutat fel ugyanis a nálunk 999-cel jelzett szófajúak kategóriája. Ezek a szavak nem standard szófaji minősítést kaptak, vagyis nem azon szófaji elnevezések valamelyikét (illetve azok valamely kombinációját), amelyeket a szótárírók mint szófajokat felsorolnak, amelyek legtöbb esetben megfelelő rövidítést is kaptak stb. Például az *ad*² szófajmegjelölése az ÉrtSz.-ban: „latinosan szerkesztett határozó viszonyító szava, a ragtalan szó előtt”. (Nem egészen biztos, hogy az ÉrtSz. szerkesztői e megállapításukat szófaji minősítésnek tekintették, de a lexikográfiai fejeben a szófajmegjelölés helyén áll, a szófajmegjelöléshez hasonló álló betűtípussal szedve, bár zárójelben.) Több példát az ilyen törpe szófajokra már közöltem folyóiratunkban (l. Nyr. 90: 405), így itt megelégedhetünk ezzel az egyetlen esettel. Ilyen és ehhez hasonló egyedek nyilván megint csak szükségszerűen lépnek fel minden szótárban (vannak ilyenek az elemzett két orosz szótárban is). Jó őket együtt látni és az *a*) alatt említett módszerek valamelyikét alkalmazni rájuk értelem-szerűen; külön kitérni rájuk a bevezetés szófajról szóló részében. — Az ÉrtSz.-beli 999-esek egyébként elég egységes arculatot mutatnak: többségük önálló lexikográfiai kezelést igénylő képző (-*beli*, -*fajta*, -*féle* stb., l. Nyr. i. h.), illetve határozórag (-*szám*,

¹ Íme e címszavak (talán még nem egészen teljes) listája: *beleártja magát / elbizza magát / elrikantja magát / elszikoltja magát / elszámítja magát / elszégyelli magát / hányd el, vesd el, / illegeti billegeti magát / kapa-kasza kerülő / kasza kapa kerülő / kifarsangolja magát / kigyönyörködői magát / kimulatja magát / kipanaszkodja magát / kordában tart / közkezen forog / közzsájon forog / kutya-macska barátság / la⁴ / lobbót vet / megbicsakolja magát / megmakacsolja magát / megszégyelli magát / nekidurálja magát / pórul jár / pro / ragadtatja magát / szabadlábra helyez / szegről végre / szemügyre vesz / tejjel mézzel / teleírsza magát / telezabálja magát / tudtul ad / tűzön-vízen / ungon berken / -való [A címszó után a fejeben ez áll: „mn és fn utótagjaként”, ha ezt szófajminősítésnek tekintjük, akkor ez nem nullás, hanem 999-es szófajú, l. alább, b).] / vérszemet kap.*

-számba⁽¹⁾ stb., l. uo.). A bevezetésben tehát ilyenekként el lehet például könyvelni őket, felhíva a figyelmet arra, hogy ilyen törpe szófaj a grammatikákban nincs, de szótári kezelésük szükségének mutatkozott. Lehet természetesen számos más megoldást is keresni és találni, egészen addig, hogy például ezeket az elemeket önálló szócikkkel ellátott címszóként nem vesszük fel egy kisebb szótárba. Akárhogy álljon is a dolog — nyilván nem érdektelen bármely lexikográfus számára az, hogy az ÉrtSz. e bajos elemeit együtt láthatja, azokat a saját anyagának hasonló elemeivel összevetheti stb.

c) A több szófajiságú szavak kérdéséről ugyancsak az idézett helyen írtam; ugyanott valamennyi két és három szófajiságú ÉrtSz.-címszavunkat felsorolom, a nagyon tömeges főnév-melléknévek és melléknév-főnevek kivételével. Bármilyen szótárt írjunk is, ebbe a kérdésbe a magyar nyelv esetén óhatatlanul beleütközünk.

A tömeges főnév-melléknévek és melléknév-főnevek és főnevek esetén egyrészt épp tömegességük, másrészt meg az zavarja a lexikográfust, hogy nemegyszer ugyancsak nehéz eldönteni a fontossági sorrendet és határozottan állítani például, hogy valamely e kategóriába tartozó szónak a főnévi vagy éppen a melléknévi használata az elsődleges. Tessék megnézni erre vonatkozó listáinkat: szótáríróink örömmel tapasztalhatják majd, hogy az ÉrtSz. szerkesztői e téren is igen szép, következetes és koherens munkát végeztek. Épp e szép, egyenletes alapból kiugranak bizonyos következtetések — ezeket immár könnyű összeállítani, a gép által létrehozott listákat forgatva; ezzel egy újabb szótárunkban ezeket a buktatókat már elkerülhetjük, a sorrend meghatározására pontosabb alapelveket dolgozhatunk ki, bármilyen legyen is az új szótár tartalmazta újabb szóanyag. A listák láttán felvetődik az a gondolat is, nem kellene-e legalább ebben az esetben egy harmadik csoportot létrehozni, amelyben a szótáríró eleve felhívja a használó figyelmét, hogy a fn-mn vagy mn-fn sorrend nem lényeges (megállapíthatatlan stb.). Jelölni lehetne ezt igen könnyen: például úgy, hogy ahol a sorrend lényeges, ott így írjuk: „fn és mn” vagy „mn és fn”, ahol pedig megállapíthatatlan, ott így: „fn-mn”; ezt egyetlen mondattal vagy félmondattal a bevezetés megmagyarázhatná. De például azt is el tudom képzelni, hogy listáink tüzetesebb tanulmányozása után lexikográfusaink azt mondják: ők az ő szótárunkban elvszerűen nem (vagy csak egészen kivételesen) fogják lényegesnek tekinteni a sorrendet; a szócikkben ennek megfelelően mindig (vagy majdnem mindig) a hagyományos sorrend szerint előbb következő szófajhoz tartozó jelentéseket fogják felsorolni (tehát konkrétan: általában csak fn-mn-ek lesznek, és csak egészen kivételesen, vagy egyáltalán nem — mn-fn-ek). Akárhogy álljon is a dolog: a jó döntéshez érdemes együtt látni e kétes elemeket.

Egy másik példa, melynek illusztrálásához nem is kellene speciális rendezéseink, elég a nyomtatásban megjelent szóvégmutato lista. Vizsgáljuk meg fosztóképzős szavaink szófaji eloszlását az ÉrtSz. szerint, tehát ússük fel a VégSz.-t a *-atlan*, *-etlen* stb. végzódések alatt. Nálunk megtette ezt jól sikerült szakdolgozatában Aradi Mária (most miskolci tanár) és a következőket találta. Hétszáz-egynéhány fosztóképzős végű szavunk kilenc szófaj, illetőleg szófajkombináció valamelyikéhez tartozhat: lehet melléknév, főnév, határozószó, melléknév és határozószó, határozószó és melléknév, melléknév és főnév; melléknév, határozószó és főnév; melléknév, főnév és határozószó; számnév, melléknév és határozószó. Nyilvánvaló, hogy az egyes fosztóképzős szavak között lényeges különbségek vannak, így egyesek közülük (nagy többségük) a szótár tanúsága szerint mindig csak melléknévi használatúak; szép számmal vannak köztük olyanok, amelyekről valóban eléggé egyértelműen megállapítható, hogy elsődlegesen melléknévi használatúak ugyan, de sokszor felléphetnek ugyanilyen alakjukban határozószóként is (ilyen e szavaknak mintegy 13%-a). A „gleichsaltolás” kedvéért a világért sem szabad erőszakot tennünk a nyelvi tényeken, cédulaanyagunk tanúságán. Ám ahol kevés a cédulaanyag, ahol ingadozunk a sorrend megállapításában — nyilván nem érdektelen

együtt látni a száz meg száz hasonló grammatikai felépítettségű elemet, legalábbis azokat, amelyek ilyen képzővel az ÉrtSz.-ba belekerültek.

Hasonló módon segítségünkre lehet a gépi rendezés a bonyolultabb három szó-fajiságú meg a négy szófajiságú elemek szófaji minősítése során (ezekről l. Nyr. i. h., valamint Nyr. 90: 185).

4. A címszavak nyelv-tani szerelése dolgában is segítségünkre lehetnek az egyes gépi rendezések; ezen belül természetesen teljesen mindegy, hogy a nyelv-tani szerelést az eddig szokásosabb módon, egyes kritikus alakok toldalékainak a felsorolásával vagy bizonyos számkódok segítségével kívánjuk készülő szótárunkban megoldani. Csak két példát erre.

Több ízben szóltam-írtam már az egyes szám harmadik személyű birtokos személyragos alak *-j-s* vagy anélküli képzéséről (*üvege ~ üvegje*). Közismert az e téren bizonyos szóvégek esetén tapasztalható ingadozás; közismert az az ebből fakadó körülmény, hogy maga a rendelkezésünkre álló cédulaanyag is ellentmondásos. Különösen a ritkább szavak esetén ilyenkor bajban van a lexikográfus: legfeljebb egy-két adat áll a rendelkezésére — vajon megbízhat-e bennük a *-j-* tekintetében, vajon ezen egy-két adat alapján nyugodt lélekkel írhatja-e be a címszó után, hogy ez a szó ebben az alakjában *j-t* kap, nem kap *-j-t*, ingadozik. Még azt is tudjuk, hogy a szócikkíró ilyenkor néha kétségbeesetten kiszalad az intézet folyósójára és az ott meg az egyes szobákban tartózkodókat interjúvolja meg, mit éreznek helyesnek. Mindez elég kevésbé megbízható — ámde mi mást lehet tenni? Természetesen a mi gépi feldolgozásunk sem panacea magna, mely minden esetben segít, de egy támpontot nyújthat még a legegyszerűbb, szóvégmutato rendezése is. Nevezetesen: üssük fel a VégSz.-t annál a végződésnél, amilyen végződése az éppen feldolgozandó szónak van, és nézzük meg, vajon az ÉrtSz. a hasonló szóvégek esetén milyen alakú, *j-s* vagy a nélküli formát javasolt-e? (Főnevek esetén ez az alak mindig a VégSz. F oszlopában található, ha az ott talált szám 1 vagy 4 — az illető szó *-j-* nélkül, ha 2 vagy 5 — *-j-*vel képzi ezt az alakját.) Íme, néhány példa: 199 *-um* végű szavunk nagy többsége *-j-* nélkül képezi ezt az alakját, 7,5 százaléka azonban vagy ingadozik, vagy *-j-*vel alkotja. Így az ÉrtSz. szerint ez van például: *tedeumja, báriumja, szcenáriumja* stb. Természetesen az ÉrtSz. sem szentírás: ám vizsgálja meg a lexikográfus a „kisebbségben” maradt egyedeket, vajon valóban indokolt-e esetükben a *-j-*, vagyis valóban elég egyértelműen erről tanúskodik-e cédulaanyaguk? Ha nem és amely szavak esetén nem — valószínűleg helyesebben járnak el, ha az *-a/-e-s* alakot veszik fel (ilyen ragozási típusba sorolják az illető szót). Egy másik példa: az ÉrtSz. szerint 84 *-in* végű szavunk közül melléknév, ragozhatatlan stb. mintegy 5 százalék; *-ja-t* kap 57%, *-je-t* 29%, tehát *-j-t* összesen mintegy 86%; a többi ingadozik: *-e/-je: kűin; -je/-e: fibrin, benzín; -je/-ja: kodein, protein, aszpirin; -ja/-je: vazelin; -e/-je/-ja: vatin.* Világosan kitapintható, hogy míg az *-um* végűek esetében a *-j-* nélküli, itt a *-j-s* alak az uralkodó: ám vessük külön, tüzetesebb vizsgálat alá az ingadozókat, az ettől eltérőket; terjesszünk rájuk vonatkozóan szelesebb körben kérdőívet — isten őrizz betenni őket a többség skatulyájába, ha attól valóban eltérnek. De vajon valóban eltérnek-e? (És vajon valóban csak ők térnek-e el: az összes *-um, -in, -or* stb. végű szó együttes szemlélése olykor nyilván kételyeket ébreszthet a ma lexikográfusában ott is, ahol látszólag minden rendben van, és az ÉrtSz. szerkesztői egyéges képet nyújtanak.)¹

¹ Ilyen módszerrel látszólag circulus vitiosusba kerülünk: az egyes szavak esetén csupán bizonytalanul (kevés anyag alapján stb.) tudtuk megállapítani a *-j-* meglétét vagy hiányát, most ugyanezt akarjuk megállapítani az ugyane szavak alkotta listából. Ám az egyenként esetleg kevésbé dokumentált azonos végű szavak a maguk

Egy másik példa: az igék erős vonzata (tárgyas ige, tárgyas és eszközhatározós ige, részeshatározós ige stb.). Mindenki, aki csak egy kevésbé foglalkozott is ezzel a kérdéssel, tudja, milyen ingatag talajon áll itt a lexikográfus, milyen nehéz — ha egyáltalán lehetséges — megállapítani, mi az erős vonzata valamely igének valamely jelentésében és mi csak véletlen, járulékos elem mellette. Vonzatlistáinkon — egy-egy ilyen listán az azonos eset(ek)et vonzó igék szerepelnek, különféle kombinációkban — inkább tanulságos következtelenségekre fog bukkanni a lexikográfus, mint végleges megoldásokra. Ám akár e következtelenségeink, akár szerencsésebb megoldásaink ismét csak arra adnak lehetőséget, hogy e fogas kérdés alapelveit jobban tisztázzuk.

5. Ha valahol hathatósan segíthetnek gépi listáink — azt hiszem, a stílus-minősítések területe valóban az. Hiszen e téren a lexikográfusnak egységesen kell eljárnia, végeredményképpen e szemszögből rokon szavakat kell egyformán jellemeznie — ám honnan tudja, melyek minősültek eddig „e szempontból rokon” szavaknak, még milyen szavakat kell majd ugyanilyen — argó, bizalmas, durva stb. stb. — minősítéssel ellátnia? A mi listáinkon, ismét többféle kombinációban, együtt szerepelnek az ÉrtSz.-ban azonos stílusminősítést kapott szavak. Ezek többszöri olvasgatása alapján szinte átíthatja magát a szótáríró az egyes stílusrétegek egységes hangulatával; felriadhat egy-egy olykori következtelenségre; amikor egy-egy szó esetén ingadozik két vagy több stílusminősítés között, felütheti az ÉrtSz. megfelelő, vagy ehhez legközelebb álló stílusminősítéseit, és ott megtalálhatja a kérdéses szó összes feltételezett stílustestvérét stb.

6. Nemrég felsoroltam folyóiratunk hasábjain az ÉrtSz. 25 vagy annál több jelentéssel elkönyvelt címszavait (Nyr. 93: 94–97). Ott utaltam arra, hogy e sokjelentésű szavak szócikkeinek tanulmányozása nyilván tanulságos lehet a bonyolultabb szócikkek felépítése számára. Erre a körülményre itt ezért csak újból fel kell hívnom a figyelmet a teljesség kedvéért.

7. Tompa József a szónak bizonyos szoros értelmében is atyai jó barátom, így azután sokszor felkeresem Pesten jártamban. Ha bevezetőül Országh László szavait idéztem, akkor most Tompa Józsefét kell idéznem. Ő egy ízben — már nem tudom, tulajdonképpen miért is kerestem fel, a főnévi-melléknévi kötőhangzók (tővéghangzók) ügyében-e, a magyar esetek kérdésében-e vagy másban — szintén meglegedését fejezte ki gépi munkáink eredményei (vagy akkor még: várható eredményei) iránt. Világos, hogy nem tudott nem örülni az ő grammatikus szíve, amikor látta, milyen gazdag, rugalmas, sokoldalú grammatikai példatár bomlik ki a gépek keze között az ÉrtSz. oly színes anyaga alapján. Amikor ezt az örömét kifejezte — az atyai jó barát jogán, az évtizedekkel többet átélt, tapasztalt ember jogán —, kis szünet után, befejezésül hozzáfűzte: „Aztán majd látni fogod, mennyire nem használják föl az emberek az eredményeiteket.” Az szemmel tudom, hogy Tompa Józsefnek ebben is, mint annyi másban, amit nekem s másnak mondott, igaza van, igaza lesz. De annyira szeretném, ha csak most az egyszer, ebben az egyben — tévedett volna.

Papp Ferenc

összességében már valamely határozott irányba mutathatnak, mint azt fenti példapárunk is tanúsíthatta; matematikailag bebizonyítható, de józan ésszel még könnyebben belátható: kicsi a valószínűsége annak, hogy az *-um* végűek többsége (a szó matematikai értelmében) véletlenül nem *-j-s*, az *-in* végűek többsége meg *-j-s*.

A -si képző a Hortobágyon

Sokan felfigyeltek a *tanyasi* melléknévre, amely a rádióban, televízióban még városiak ajkán is sokszor elhangzik (vö. Nyelvművelő levelek. 1964. 148). Minthogy a *tanyasi*, *falusi*, *idevalósi*-féle -si képzős származékok a Hortobágyon igen gyakoriak, talán érdemes lesz néhány szót ejteni róluk.

Nyelvjárásgyűjtő munkám során azt tapasztaltam, hogy a Hortobágyon -si képzővel képeznek melléknevet a nagyobb területegységet jelölő, magánhangzón végződő földrajzi nevekből, valamint az *utca* utótagú tulajdonnevekből.

A következő nevek -si képzős alakját jegyeztem fel:

Cuca — *cucasi* — *Tavaj outa a cucasi iskolába járok.*

Dankó — *dankósi* — *A dankósi rízsekeg halastavat csináltak.*

Faluvégfalma — *faluvégési, faluvégthalmosi* — *A faluvégési nyígyémű kút volt a legszebb kút a Hortobágyon.*

Karinkó — *karinkósi* — *Nem számosok a karinkósiak, azok minden icipaca othg hálnak.*

Kónya — *kónyási* — *A kónyási halastóba az ide jöi fogás volt.*

Margita — *margitási* — *A margitásiak rigé mind a káptalannak dougosztak.*

Máta — *mátási* — *Bonnárékú világületübe mátási emberek voltak.*

Szálka — *szálkási* — *Ety szálkási ember járt itt tennap.*

Villongó — *villongósi* — *Egy villongósi juhással itam eggyütt a Meggyezsbe.*

Vókonya — *vókonyási* — *Húsz esztendejig voltam vókonyási csikóis.*

utca — *uccasi* — *A Csapou uccasi villanyosq jártam Fülöp János komámho, amig megnem houtt.*

Boldogfalva utca — *boldokfalvasi* — *Sok Balog nevü gazda lakott Debrecembe, a Hatvan uccasi Balog, a Mester uccasi Balog, a boldokfalvasi Balog, meg még a többi.*

A Hortobágy magánhangzón végződő területnevei közül csak a -háza utótagúakhoz, mint pl. *Angyaltháza*, *Papegyháza*, valamint a *Daraksa* névhez nem járulhat -si képző, ezeknek a szokásos -i képzős melléknévi származékai használatosak. A *daraksasi* melléknév bizonyára rossz hangzása miatt nem terjedt el.

A *Cuca*, *Dankó*, *Kónya*, *Margita*, *Villongó* és *Vókonya* helynevekből csak -si képzővel képeznek melléknevet. Az egyetemet, főiskolát végzett értelmiségiek éppúgy *dankósi*-t, *kónyási*-t, *vókonyási*-t mondanak, mint az egyszerű pásztor emberek, nem érzik a -si képzős mellékneveket nyelvjárási változatoknak. A *Karinkó*, *Máta*, *Szálka* neveknek *karinkósi*, *mátási*, *szálkási* melléknévi alakjai mellett a *karinkái*, *mátái* és *máti*, valamint a *szálkái* formák is gyakoriak. (A *szálkási* hosszú á-ja bizonyára a *szálkás* melléknév analógiás hatásának a következménye.) A *Faluvégfalma* földrajzi névnek négy melléknévi származéka ismert: a *faluvégi*, *faluvégési*, *faluvégthalmi* és a ritkábban előforduló *faluvégthalmosi*. Az *utca* utótagú földrajzi nevekből képzett -si végű melléknevek kevésbé elterjedtek, csak a köznyelvet nem beszélők körében használatosak.

Mivel számos köznévből, köznévi utótagú földrajzi névből képzett -si végű melléknév él a Hortobágyon, pl. *tanyasi*, *megyesi* stb., azt várná az ember, hogy itt a *pusztai*-t

is *pusztasi*-nak mondják. Azonban a *puszta* szó sem köznévként, sem földrajzinév-utótagként nem használatos a pusztán, csak melléknévként, rendszerint a *föld* és a *telek* jelzőjeként fordul elő. Beépítetlen belső telket vagy telepítetlen kertparcellát jelent. Pl. *A kert nagyobb része szőlőű, a többi puszta fűű.*

A -si képző kiterjedt használata feltehetően újabb keletű. A földrajzi névből -si képzővel képzett melléknévre Ecsedi Istvánnak „A Hortobágy puszta és élete” című, 1914-ben Debrecenben kiadott művében találtam a legkorábbi írott példát: *Faluvég-halmosi járás* (127). Az állandó vagy régóta meglevő alakulatokat jelölő, megkövesült földrajzi nevekben csak -i képzős melléknévi előtagok szerepelnek: pl. *Mátai laponyag, Mátai kaszáló, Szálkai útkaparóház, Faluvég-halmi járás, Faluvégi csikóskút* stb. Még az 1880-as években telepített *Mátai-, Szálkai- és Faluvég-halmi erdők* neve is -i melléknévképzős alakot őriz. Azok a földrajzi nevek, amelyeknek előtagja -si képzős melléknév, mind új létesítményekhez tartoznak, pl. *Könyasi halastó, Vókönyasi híd* (a Keleti-főcsatorna egyik ágának hídja). A *Mátai út* nem azonos a *Mátasi bekötőút*-tal; az előbbi évszázadok óta megvan, az utóbbi 1945 után készült. A *mátai* és *mátasi* alakok között tehát bizonyos fokú jelentésmegosztás ment végbe.

A -si képző elterjedt használata nem korlátozódik a Hortobágy területére. Például a közeli Hajdúhadházon a Józsára való embert *józsásinak*, a Józsáról származó Varga családot *Józsási Varga* családnak mondják. A *józsási* melléknév hosszú *á*-ja feltehetően a szomszédos *Téglás* község nevéből képzett *téglási* mintájára alakult. Hajdúhadházat a Hajdúböszörményhez tartozó Boda nevű erdőtől és szőlőskerttől a *Bodasi-árok* választja el. A falunak a Cigányteleppel szomszédos utcáját *Cigányzug*-nak, az ott lakókat pedig *cigányzugosi*-aknak nevezik.

Jakab Lászlónak „Penészek földrajzi nevei” című tanulmányában (Magyar Nyelv-járások 14: 79) is előfordulnak -si képzőt tartalmazó földrajzi nevek: *Ráta ~ Rátasi düllőű ~ Rátasi-Péjcsesi ~ Rátasi-Péjcsesi düllőű; Ráta tanya ~ Rátasi tanya; Rátasi ~ temetőű.*

A valahová tartozót, valahonnan származót jelentő -si képző eredetét Simonyi Zsigmond és Zolnai Gyula hasonlóképpen magyarázta. Szerintük a képző kialakulásának a *váras* főnév *váras* ~ *városi* melléknévképzős származéka volt a kiindulópontja. Ennek mintájára jött létre a *falusi*, majd pedig a *városi* és *falusi* melléknévek együttes hatására a *hegyesi, völgyesi, tanyasi, idevalósi* stb. (Vö. NyK. 24: 137; Nyr. 29: 422; Értekezések a Nyelv- és Széptudományok Köréből 23: 10.) Kázmér Miklós bebizonyította, hogy a -si képző keletkezésében a *városi* alak mellett az -s végű helynevek -i képzős alakjának analógiás hatása is közrejátszott (MNy. 63: 345).

Valóban, Zolnai és Simonyi tételével aligha lehetne megmagyarázni a képző gyakoriságát, hiszen a *városi, falusi* szavakat rendkívül ritkán használják a Hortobágyon. Ha a hortobágyi ember azt akarja megmondani valakiről, hogy hová való, akkor megnevezi a várost vagy falut, ahonnan származik. Nem *városi*, hanem *debrecenyi* gazdák legeltettek a Hortobágyon, nem *falusi*, hanem *csegeji* vagy *nagyiványi* legények szegődtek el bojtárnak. A *város ~ városi* szavak csak a *Balmazújváros*, közönségesen *Újváros* helynév és az *újvárosi* melléknév elemeként fordulnak elő gyakrabban.

Kázmér Miklós magyarázata alapján inkább érthető a -si képző gyakorisága. A Hortobágyon igen nagy az -s-re végződő, főként -s képzős földrajzi nevek száma, pl. *Borsós, Ludas, Borzas, Hulás, Szelencés, Szettyinyes, Völgyes, Nyárjas, Százköblös, Kun-rókás, Pótrás* stb. és a számtalan -*lapos* utótagú név. Közülük igen soknak az -i képzős származéka maga is földrajzinév-elótaggá vált, és így állandósult, pl. *Vesztettállási halastó, Szomjúlaposi halastó, Parajosi járás, Mérgesi híd, Hármasi erdő, Szettyinyesi juhhodály, Nagyborsósi kút* stb. Ezeknek a neveknek az analógiás hatása eredményezhette a -si képző elterjedését.

É. Kiss Katalin

Kishegyesi tájszavak

Kishegyes (Mali Idjoš) Jugoszláviában Bácska középső részén húzódik meg a Teleskai-dombok aljában. Szabadkától (Subotica) délre, Újvidéktől (Novi Sad) északra a nemzetközi út két oldalára telepedtek lakosai. Magyar település, mintegy 6500 lakossal. A magyarok mellett alig akad néhány szerb vagy más nemzetiségű család a községben, így megőrizhették anyanyelvüket.

Legtöbben földműveléssel foglalkoznak. Jó munkalehetőséget biztosít a szövetség, s a Boris Kidrič Kendergyárban is elég sokan dolgoznak. Jónéhány kishegyesit alkalmazott a Kossuth Lajos Téglagyár. Többen eljárnak vidékre is (Vrbas, Bačka Topola, Novi Sad, Subotica) állandó vagy ideny munkára.

A falu nyelvvel még részletesen nem foglalkoztak. Csupán Penavin Olga közöl hangtani példákat a kishegyesiek beszédéből¹, sok példát említ a faluból a birtokviszony kifejezésére² és a határozóragok használatára.³

Még 1963-ban kezdtem gyűjtögetni a falubeliek kifejezéseit. Az itt összegyűjtött tájszavakat ismerik, ma is használják. A fiatalok által kevésbé ismert kifejezéseket is lejegyeztem, de ezekre utalok a zárójelben. A szavakat, a példamondatokat fonetikusán jelölöm. Feltüntettem a hasonulást, összeolvadást és a hangkivetést. Jelölöm a középzárt *ē* hangot, ennek félhosszú változatát *ĕ* (ez leginkább hangsúlyos helyzetben jelentkezik), az *l*, *r* kiesésével létrejött *ā* és *ē* hangokat. (Az *l*, *r* kiesésekor a nyúlás a hosszú magánhangzóknál is bekövetkezhet, de ez egyéneknél jelentkezik, a falu nyelvére általában nem jellemző.)

<i>agnormális</i>	mn 'bolond' — <i>Ott űl az a bēteg agnormális gyerēk az udvaron.</i>
<i>baba</i>	fn (- <i>āt</i> , - <i>āk</i> , - <i>āja</i>) 'megsértett, ronggyal bekötött ujj' — <i>Tām babād van nēkēd is?</i>
<i>bābakakas</i>	fn (- <i>t</i> , - <i>ok</i> , - <i>sa</i>) 'tenyésztésre nem alkalmas kakas' (nem is párizik) — <i>Vót nēkēm ēgy bābakakasom.</i>
<i>babírka</i>	fn (- <i>āt</i> , - <i>āk</i> , - <i>āja</i>) 'apró szemű kukorica' — <i>Dobd ē aszt a babírkát!</i>
<i>bandázik</i>	tn i (- <i>ó</i> , - <i>tá</i> , - <i>mák</i> , - <i>zá</i>) ⁴ 'átmegy a szomszédba, és beszélget vagy kártyázik' — <i>Nem gyüssz bandázni?</i>
<i>banya</i>	fn (- <i>āt</i> , - <i>āk</i> , - <i>āja</i>) 'Kerek formájú, régi kemencefajta' — <i>Nem dop-tátok mē ki a banyát?</i>
<i>bēkaszit</i>	tn i (- <i>assz</i> , - <i>ottá</i> , - <i>anák</i> , <i>akazz bē!</i>) 'berüg' — <i>Jó bēkaszítottá az este.</i>
<i>bēdurant</i>	tn i (- <i>assz</i> , - <i>ottá</i> , - <i>anák</i> , <i>durrandzs bē!</i>) 1. 'nagyon betüzel a kályhába' — <i>Jaj, de bēdurantottá.</i> 2. 'berüg'.
<i>bēfityókáz ik</i>	tn i (- <i>ó</i> , - <i>tá</i> , - <i>nák</i> , <i>filyókáz bē!</i>) 'berüg' (Fityók = hosszú nyakú üveg, evvel mérik a pálinkát) — <i>De hama bēfityókásztok.</i>

¹ Olga Penavin: Die phonetischen Eigenschaften der Sprache der ungarischen Bevölkerung der Batschka — Zbornik za filologiju i lingvistiku. Matica srpska, Novi Sad 1960. 92, 94, 97, 102.

² Olga Penavin: Označavanje posesivnog odnosa u dijalektima madjarskog jezika — Godišnjak Filozofskog fakulteta u Novom Sadu. Knjiga VII, Novi Sad 1962—1963.

³ Olga Penavin: Mogućnost izražavanja adverbijalnih oznaka u dijalektima madjarskog jezika u Jugoslaviji — Godišnjak Filozofskog fakulteta u Novom Sadu. Knjiga X, Novi Sad 1967 — 4, 7, 8, 9, 11, 13, 16.

⁴ Az igéknél zárójelben a következő alakoknál figyeltem az eltéréseket, s ha jelentkezik, fel is tüntetem őket: 1. Jelentő mód jelen idő, egyes szám második személy, 2. Jelentő mód, múlt idő, egyes szám második személy, 3. Feltételes mód jelen idő egyes szám első személy, 4. Felszólító mód, jelen idő egyes szám második személy.

- bëgyez|ik tn i (-ő, -té, -zé) 'a mellét kifeszítve jár' — *Bëgyezik, mind a nagy-
anyya.*
- bëpityizál tn i (-ász, -tá, -nák, pityizáj bë!) 'berüg' — *Könnyebb a lelkinék, ha
bëpityizáhat.*
- bëtaszajt tn i (-assz, -ottá, -anák, taszajdzs bë!) 'berüg' — *A Béci má mégin
bëtaszajtott.*
- bice mn 'sánta' — *Nem jáccott az sosë velünk, mer bice vót.*
- bordó 1. fn (-t, -k, -ja) 'a felmagozott hagyma szára' — *Nem kő nekëm az,
sok rajta a bordó.*
2. fn (-t, -, -) 'a savanyú káposzta felületén keletkezett penész' —
Szëd má lé a bordóját!
- borzaskodik tn i 'felborzolja a tollát (a pulyka)' 2. 'Mérgelődik' — *Egisz délután
csak borzaskocc, de nem tom mié.*
- botló fn (-t, -k, -ja) 'a két kapuszárny közötti karó' — *Mëgütte a kislába-
úját a botlóba.*
- botos fn (-t, -ok, -sa) 'kőcből, vastag posztóból készült papucs' — *Dop ki
má a botosomat, hogy ne kõjön azé is bëmënnyi.*
- brëkecsöl ts i (-ősz, -öté, -, -őj) 'sokat beszél' — *Në brëkecsőj má annyit!*
- buckos mn 'kövér' — *Buckos, mind a Feri*
- burgying fn (-ot, -ok, -ja) 'kis domb, kiemelkedés, amelyen gaz nő' — *A bur-
gyingba tanáták mëg.*
- burika fn (-át, -ák, -ája) 'kisliba' — *Zavard haza a burikákat!*
- cine-bona hsz 'így-ügy' — *Hát oszt ëre-ära, cine-bana, nem fizetët sëmmit.*
- csajhos mn 'vizes, sáros (a ruhája)' — *Nem még bë, ojan csajhos vagyok.*
- csavargódz|ik tn i (-ó, -tá, -nák, -á) 'körülvesz, átfon valamit' — *Nem birod eszt
lëvënnyi, úgy rácsavargódzott.*
- csërgás (régí) mn 'sovány' — *Ez is ojan csërgás fajta.*
- csërmál ts i (-sz, -tá, -nák) 'sokat beszél' — *Në csërmáj má annyit!*
- csëple (régí) mn 'fejletlen' (kukoricára mondják) — *Në tëdd a kosárba aszt a
csëple kukoricát!*
- csík fn (-ot, -ok, -ja) 'hosszú rúdra tekert sár és szalma. Régen ebből rak-
ták a kemenecét'. — *Apámmá, szögínnye, csinátuk a csíkot.*
- csipasz fn (-t, -ok, -sza) 'verëbfióka' — *Tám má mégin csipaszt szëtetëk?*
- csíra fn (-át, -, -ája) 'búza, amely aratás után a földben maradt, és ki-
hajt' — *Kihajtotta a birkákat a csírara. Szëggyë csírat!*
- csirkáz ts i (-ó, -tá, -nák, -zá) 'megtisztítja a krumplit a hajtásoktól' —
Gyere, csirkász të is ëty pirikét!
- csocsoj 'ferdén néző' — *Csocsoj ez is, akár a nagyobbik.*
- csolész fn (-t, -ok, -sza) 'az az ember, akinek ferdén áll a szeme' — *Mit akar
itt ez a csolész?*
- csömbök fn (-öt, -ök, -je) 1. 'fejletlen szőlőfürt' — *Aggy ëty csömbököt nekëm
is! 2. 'fejletlen kukoricacső' — Në is hoszd a csömbököket a földrű!*
- csuta fn (-át, -ák, -ája) 'szárvágás után a földben maradt kukoricatő' —
Mëkszürtam a lábom csutává.
- dallikáz|ik ts i (-ó, -tá, -nák, -zá) 'dalol' — *Kërtem, hogy dallikázzon má ëty kicsit.*
- dëblék mn 'kövér' — *Jaj, de dëblék, alig döncörög.*
- díló mn 'bolondos' — *Tán avvá a dílóssá mënnyek végig a Nagyuccán?*
- domó fn (-t, -k, -ja) 'megbarnult, megégett kukoricaszemek, amelyek nem
pattogtak ki pattogtatás közben.' — *Nem ësző ëty kis domót?*
- döncörög tn i (-sz, -té, -, -jé) 'nehezen mozog, nehezen jár' — *Má alig döncörög.*

<i>ĕkammog</i>	ts i (-, -tá, -nák, -) 'nehezen rág el valamit' — <i>Majcsak ĕkammogom valahogy.</i>
<i>ĕkapicol</i>	ts i (-ós, -tá, -nák, -) 'elnyú' (főleg a ruhára mondják) — <i>Hama ĕkapicólad eszt a szép kabátot.</i>
<i>ĕlősköd ik</i>	tn i (-öcc, -tté, -, -) 'éldégl' — <i>Ott ĕlősködött két gyermekivē abba a nagy erdőbe.</i>
<i>ényál</i>	fn (-at, -, -ja) 'éjjel összegyűlt nyál a szájban' — <i>Kennye mēg ényállá, maj ĕmüllik.</i>
<i>ĕputyol</i>	ts i (.'. sz, .'. tá, .'. nálak, putyódd ē!) 'megver' — <i>Eputyollak, ha nem mész ē.</i>
<i>ĕragad</i>	tn i (-cc, -ttá, -nák, ragaggy ē!) 'Sokáig marad valahol' — <i>Hun vam má anyád, úgy ĕragatt.</i>
<i>essőkukac</i>	fn (-ot, -ok, -ca) 'eső után a föld felszínén kúszó giliszta' — <i>Essőkukaccá ijesztette mēg a Mártát.</i>
<i>főbordódzik</i>	tn i (-, -, -, -) 'virágzik a hagyma' — <i>Nem jó az a hajma, má főbordódzott.</i>
<i>főlont</i>	tn i (-esz, -ötté, -enek, öncs jó!) 'berúg' — <i>Má korán réggē főlöntött.</i>
<i>főlöstökömöl</i>	ts i (-. ". sz, . ". té, -, - . ". j) 'reggelizik' — <i>Ēppen főlöstökömötünk, mikó mēggyütt a Tērus.</i>
<i>gázol</i>	ts i (-ós, -tá, -nók, -ój) 'párizik (a kakas)' — <i>Ez má nem gázót, oszt lēvāktam.</i>
<i>gēbeszkēd ik</i>	tn i (-ĕc, -té, -, -) 'igyekszik, törekszik' — <i>Gēbeszkēdik, nem akar buta marannyi.</i>
<i>gērbic</i>	mn 'sovány' — <i>Fĕlek, hogy ijen gērbic, maj valami baja lēssz.</i>
<i>gērcsás</i>	mn 'sovány, beteges' — <i>Az a kis gērcsás gyerek ütte mēg?</i>
<i>gērgál</i>	ts i (-sz, -tá, -nák, -já) 'piszkál, babrál valakit' — <i>Mé gērgálad mindég a Matyót?</i>
<i>górac</i>	fn (-ot, -ok, -ca) 'a szomszéd falvakba telepített Crna Gora-i lakosok' (újabbban kel. szó. Er.: szerbhorvát <i>Crnogorac</i>)
<i>gölődiny (régí)</i>	fn (-t, -ĕk, -nye) 'gombóc' — <i>Nem szereti a mama a gölődinyt.</i>
<i>görcs</i>	fn (-öt, -ök, -e) 'disztárgy, melyet aratás után fonnak szalmából (orsóra hasonlít)' — <i>Má bĕlepte a por a görcsöt.</i>
<i>görincs</i>	fn (-ĕt, -ĕk, -e) 'összecsomósodott sár' — <i>Mĕkhajigáta görincse a Gēr-gĕlt.</i>
<i>gügye</i>	mn 'bolondos' — <i>Mit akar itt ez a gügye lány?</i>
<i>gyime-gyoma</i>	fn (.'. t, .'. k, .'. ja) 'lim-lom, fölösleges holmi' — <i>Rĕngeteg ĕjárt, mire összeszĕtte aszt a sok gyime-gyomát.</i>
<i>há</i>	msz 'igen' — <i>Vótá a vásárba? Há.</i>
<i>habódz ik</i>	tn i (-ó, -tá, -nák, -dzá) 'tétovázik' — <i>Indúj má, nē habódz!</i>
<i>hadricska</i>	mn 'böbeszédű, hadaró' — <i>Á nem, amaz a lányom hadricskább.</i>
<i>hájszēn</i>	msz 'igen' — <i>Láttad jó? Ū vót? Hájszēn, ū vót.</i>
<i>hejdebojdi</i>	mn 'szeles' — <i>Nē lēgyé má ojan hejdebojdi!</i>
<i>hĕlle-hĕlle</i>	hsz 'itt-ott' — <i>Ott má csak hĕlle-hĕlle vannak házak.</i>
<i>hĕrcchurcáz</i>	ts i (-ó, -tá, -nák, -za) 'szid, korhol (valakit)' — <i>Össze is hercchurcászta az annyát.</i>
<i>hĕrnyús</i>	mn 'penészes' (a káposzta, a bor) — <i>Mozs mēg má a káposztát, nagyon hĕrnyús.</i>
<i>herőce</i>	fn .'. t, .'. k, .'. je) 'zsírban sült, forgácshoz hasonló édes tészta, sülés közben hajtogatják' — <i>Herőcēt süttem, oszt kicsapott a zsír.</i>
<i>hĕtykepĕtyke</i>	mn 'rátarti' — <i>Rá sē nézz, ojan hĕtykepĕtyke.</i>

- hidas* fn (-t, -ak, -sa) 'a disznóakol felemelhető keskeny része, ezen öntik be a moslékot a vályúba' — *Nyis csa ki a hidast!*
- himihumi* fn (-t, -k, -ja) 'lim-lom, fölösleges holmi' — *Vidd eszt a himihumit a pallásra!*
- hürküle* mn 'bolondos' — *Nem lehet vele mennyi, röngeteg hürküle.*
- kacsili* fn (-t, -k, -ja) 'kiskacsa' — *Jaj, mennyi itt a kacsili!*
- kacsóka* fn (..'.t, ..'.k, ..'.ja) 'kiskacsa' — *Gyűnnek má a kacsókájim.*
- kajbál* ts i 'kiabál' — *Kajbál apád, nem hallod!*
- karatyol* ts i (..'.sz, ..'.tá, ..'.nák, ..'.j) 'feleslegesen sokat beszél' — *Né karatyój má annyit!*
- kerepöl* tn i (..'.sz, ..'.té, ..'.j) 'értelmetlenül hadar, beszél' — *Osinnádd amüt montam, në kerepój annyit!*
- kintelenkéd|ik* tn i (-éc, -té, -nék, -gy) 'tehetetlenkedik, nem tud határozni' — *Né kintelenkéggý má itt nëkém!*
- kípócikol* ts i (..'.sz, ..'.tá, ..'.nák, pócikódd ki!) 'alátámaszt valamit' — *Kípócikóták a lábát, biztos fáj neki.*
- kolész* fn (-t, -ok, -sza) 'kétkerekű hintó' — *Űt a kolészon, mellelte még a két kutya.*
- kólikás* mn 'bolondos' — *Ű is ojan kólikás, akár a szomszéggya.*
- koncért* fn (-ot, -, -tya) 'sűrített, tömény állati elodel, korpa, liszt és egyéb tápszerek keveréke' (Újabb kel. szó, Er.: szerbhorvát koncentrat) — *Várjuk a koncértot, egisz sor van itt ijenkó.*
- kornyicsál* ts i (-sz, -tá, -nák, -áj) 'helytelenül dalol valamit' — *Mit kornyicsász, mé nem danósz rëndössen?*
- kotlongyol* tn i (..'.sz, ..'.tá, ..'.ná, ..'.j) 'rimánkodik' — *Az csak kotlongyol, nem való sém mire.*
- ködöl* tn i (-, -, -, -) 'nagyon apró szemű eső esik' — *Csak ködöl, még ettű lehet hordanyi.*
- krédli* fn (-t, -k, -je) 'törpe tyúk' — *Átszát a krédli a szomszédba.*
- krumpla* fn (..'.t, ..'.k, ..'.ja) 'facipő' — *Mėgmostam a krumplámat.*
- kufërta* fn (..'.t, ..'.k, ..'.ja) 'boríték' — *Kérėk egy nagyop kufერთát!*
- kupércol* tn i (..'.sz, ..'.tá, ..'.nák, ..'.j) 'szökik' — *Űty kupercótak minnyájan a zuccára.*
- lajhároq* tn i (-, -, -, -) 'csendesesen esik az eső' — *Esik? Nem. Csak lajhároq.*
- macskaméz* fn (-et, -ek, -ze) 'mėzga' — *Mi csinátá a kezeddē, tá macskamėzet szettē?*
- masina (régi)* fn (..'.t, ..'.k, ..'.ja) 'gyufa' — *Kér csak ē apattű a masinát!*
- mėkposzog* tn i (-, -, -, -) 'felforr az állott étel' — *Mėkposzogott a paprikás.*
- morócos* mn 'dacos' — *Mindég ojam morócos vót.*
- műnyászkod|ik* tn i (-c, -tá, -nák, -gy) 'sokáig készít valamit, vagy maga is sokáig készül fel' — *De soká műnyászkocc avvá a kocsiwá. Mit műnyászkocc annyit?*
- nálog* fn (-ot, -ok, -ja) 'felhatalmazás' — *Gyűjjon, odaadom a nálogot, osz maj mėn a traktorista szántani.* (Újabb kel. szó. Er. szerbhorvát nalog)
- nyakli* mn 'yenge, beteges' (gyermek) — *Szėginy, de nyakli!*
- őbölög* tn i (-, -té, -, -) 'Céltalanul járkál' — *Sē tanul, sē dógozik, csak őbölög a faluba.*
- ördöglıpe* fn (..'.t, ..'.k, ..'.je) 'Saturnia piri (nagy, barna lepke)' — *Nem foptátok mėg aszt a nagy őrdöglıpét?*

- összedögl|ik tn i (. . . sz, . . . té, -, döggj össze!) 'megszakad, elpusztul (az állat a nehéz teher alatt)' — *Nem bírná ki, összedöggöne. Ráraktunk a kiskocsira mindent, oszt alig mēnt ēty pirikét, a Mackó összedöglött.*
- összetrímbol ts i (. . . sz, . . . tá, trimbój össze!) 'tönkretesz, széttép valamit' — *Űgy összetrímbóta azt a pici egeret, rossz vót nézni.*
- páka fn (. . . t, . . . k, . . . ja) 'a nád termése (hosszúkas, barna)' — *Száríccsák a pákát, maj füstönék vele.*
- pampuskás mn 'pufók (arc)' — *Nem láttad, mījen pampuskás?*
- pandal fn (-t, -ok, -ja) 'a mennyezet és a tető közötti keskeny rész a padláson' — *Béázott a pandal.*
- pērotál ts i (-sz, -tá, -nák, -j) 'zsémbeskedik' — *Nē pērotáj má annyit!*
- pētics fn (-ēt, -, -e) 'apró kiütéses bőrbetegség' (a gyermekek kapják meg) — *Pētidzsbe van a Miki.*
- pislanec (régí) fn (-ot, -ok, -a) 'zsírmécs' — *Mēgvert anyám, mer lēlűktem a pislanecot.*
- pityókás mn 'részeg' — *Ē nē mēnny oda, mikó pityókás vagy.*
- pityurka fn (. . . t, . . . k, . . . ja) 'kispulyka' — *Tán vettē pityurkákat?*
- polozsa fn (. . . t, . . . k, . . . ja) 'tojás, melyet a fészekben hagynak, hogy a tyúkok odatojjanak' — *Vít ki eszt, jó lész polozsának.*
- potvorda fn (. . . t, . . . k, . . . ja) 'elismervény, bizonylat' — *Majd ad ēty potvordát, hogy itt jártam. (Űjabb kel. szó. Er.: szerbhorvát potvrda)*
- pötyölke fn (. . . t, . . . k, . . . je) 'kisbögře' — *Igyá ēty pötyölke vizet!*
- pozív fn (-ot, -ok, -ja) 'meghívó, behívó' — *Hosztak nēki pozívot. (Űjabb kel. szó. Er.: szerbhorvát pozív)*
- pupujka fn (-át, -ák, -ja) 'kispulyka' — *Fok csak mēg azt a pupujkát!*
- puruttya mn (régí) 'elsikerült' (főleg a ruhára mondják) — *Ja, ez a szoknyád még puruttayább, mind amaz.*
- puzsa fn (. . . t, . . . k, . . . ja) 'kispulyka' — *Attam túrút a puzsáknak.*
- putyika fn (. . . t, . . . k, . . . ja) 'kispulyka' — *Aggyá ēnni a putyikáknak!*
- raráz|ik ts i (-ó, -tá, -nák, -zá) 'hangosan dalol' — *Kihallaccik a Nagyuccára is, mikó rarázik.*
- rēguta fn (-át, -ák, -ája) 'újone' (a katonaságnál) — *Rēguta má a Jóska is.*
- rēsēnyē fn (-t, -k, -je) 'végzés, határozat' — *Kihoszták a rēsēnyēt, musszaj harcókonní. (Űjabb kel. szó. Er. szerbhorvát rēsēnje)*
- rētērát (régí) fn (-ot, -ok, -ja) 'WC' — *Csug bē a rētērátot!*
- ruskós mn 'zavaros, szemetes' (főleg a vízre mondják) — *Nē idd mēg, nagyon ruskós ez a víz!*
- rühell ts i (-, -, -, -) 'restell, szégyell valamit' — *Hát nagyon rühelli a dōgot.*
- sarogja fn (. . . t, . . . k, . . . ja) 'kisajtó' (az első és a hátulsó udvart elválasztó kerítés kisajtaja) — *Csug bē a sarogját, mer bēgyünnek a tyúkok.*
- siglanc fn (-ot, -ok, -ca) 'kamasz' — *Ojan siglanc forma lēhetēt má ajis.*
- strumpándlí fn (-t, -k, -ja) 'harisnyakötő' — *Ēszakatt a strumpándlím.*
- susnya fn (. . . t, . . . k, . . . ja) 'a kukorica borító levele' — *Szēttem én is — Mít? — Susnyát.*
- szēmērēg tn i (-, -, -, -) 'esik (nagyon apró szemű eső)' — *Nē is indúj ē, ha szēmērēg.*
- szetyepótyál ts i (-sz, -tá, -nák, -j) 'píszmog, bíbelődik valamivel' — *Szetyepótyál avvá a maggá, nem szól sēnkihó.*

<i>szoka</i>	fn (.'.t, .'.k, .'.ja) 'vastag harisnya' (Kócból készült. A gyárban kötött, nagyon vastag harisnya az 'öntött szoka') — <i>Maj kimosom én a szokákat.</i>
<i>tene-tuna</i>	hsz 'addig-addig' — <i>Ēre-āra, tene-tuna, aszt így sikerūt neki bējutni.</i>
<i>trattyog</i>	tn i (-sz, -tá, -nák, -j) 'lépked' (a papucsban)' — <i>Nem teccēt neki, hoty trattyogok.</i>
<i>truttyog</i>	tn i (-sz, -tá, -nák, -j) 'mérgeződik' — <i>Truttyog itt egész nap.</i>
<i>ubony</i>	fn (-ok, -t, -ja) 'női ruha' (egybeszabott, elől gombos) — <i>Elég ez, két ubony is kigyünne belüle.</i>
<i>üstök</i>	fn (-öt, -ök, -e) 'a kukorica virága' — <i>Hánnya má az üstököt a mi kukoricánk is.</i>
<i>zabi</i> (gyerék)	fn -t, -k, -ja, (-ét, -ék, -e) 'fattyú' (házasságon kívül született gyermek) — <i>Zabi vót, de jó embēr vót.</i>

Matijevics Lajos

Szó- és szólásmagyarázatok

Komfort. I. Ezen a szón nálunk manapság a mindennapi életben a vízöblítéses vécét és a hideg-meleg folyóvízes fürdőszobát értik, mint a *komfortos* lakás lényegbeli tartozékait. Némelyek esetleg még hozzáveszik a központi fűtést is meg néhány olyan kényelmi tényezőt, melyek a korszerű városi lakást megkülönböztetik a század eleji munkás- és parasztházakban szokásos életkörülményektől (mint pl. villany, gáz, hűtőszekrény, párnázott ülőbútorok stb.). Mást jelentett azonban ez a szó a múlt század elején, amikor nyelvünkben legelőször megjelent, és ismét mást azokban a jóval régebbi évszázadokban, amikor még csak egyes nyugati nyelvekben élt. Érdekes egy pillantással szemügyre venni a jelentésfejlődés vándorútját, már csak azért is, mert fényt vet elmúlt korszakok civilizációs értékrendjének változásaira is.

1. A *komfort* szó őse a késői latinságban jelent meg először, mint a *con-* igekötő és a *fortis* (= erős) melléknévből létrejött összetétel s *confortare* alakban kezdetben 'megerősít, biztonságot nyújt' igei jelentésben élt. A szó egyik származéka János evangéliumában (XIV. 16.) a görög *paraklitosz* egyenértékeseként szerepelt mint a Szentlélek egyik jelzője, 'vigasztaló, közbenjáró' értelemben. A korai neolatin nyelvekben a szónak igoi és főnévi szófajokban élő s e bekezdésben említett jelentései voltak a meghatározói. Az ófranciából az angolba jövevényszóként átkerülve a XIII. században is a lelki, erkölcsi, később fizikai 'szükségben szenvedőnek nyújtott vigasz, bátorítás, támogatás, segítség' volt a *comfort* (illetve franciában *confort*) szó alapjelentése évszázadokon át. A szónak a n g o l nyelvbeli jelentéstörténete azért kíván hangsúlyozást, mivel elsőnek ebben a nyelvben nyilvánult meg az a lényegbevágó jelentésváltozás, mely a *comfort* szót új tartalommal töltve meg Európa minden nyelvének egy új fogalmat s vele egy új szót ajándékozott a XIX. század elején.

2. Az Oxford English Dictionary tanúsága szerint az angol nyelvben a *comfort* főnévnek középkor végi elvont és teológiai színezetű 'lelki vigasz' jelentése fokozatosan elvilágiasodott s egyben tárgyiasodott is, konkrétabbá vált. A reneszánsz korára a jellemző angol nyelvi jelentés: ami megnyugvást, megelégedést kelt. (Figyelemre méltó azonban, hogy Shakespeare, aki műveiben a főnevet 93 esetben alkalmazta, két kivétellel még 'vigasz, bátorítás, segítség' és 'öröm' jelentésben használta. A két kivétel 'könnyebbség' jelentést tartalmaz, amelyet Vörösmarty *kényelem*, Arany *kéjelem* szóval fordított.)

A szónak a mai *komfort* értelmét megközelítő jelentése az angolban a XVII. és XVIII. század fordulóján alakult ki, mégpedig más nemzeteket és nyelveket időben megelőzve. 'Ami megelégedettséget kelt'-ből jelentésszűküléssel 'a fizikai kellemetlenségektől való mentességből, a szükségletek kielégítettségéből eredő jóérzés' alakult ki. Ezzel az angolban teljessé vált a nyelvi hypostasis: egy a jelenségvilágból eleddig körülírásban nem részesült jelenség kiemelődött, önálló fogalommal vált, s más jelenségfogal-

maktól elszigetelődve nevet nyert. Az angol *comfort* szó jelentéstörténete ezután, a XVIII. és XIX. század fordulóján már nem egyéb, mint a fogalom tárgyi részletekbe menő tisztázása, de a nyelvi tények jellegéből következően véglegesnek sohasem mondható, mégis pontosabb, árnyaltabb leírása.

3. A fogalom tisztázódása egy időben folyt nyelvi és művelődéstörténeti (ha akarjuk: civilizációs) síkon. Nyelvileg a *comfort* szó az angolban egy fogalmi triáznak középső tagjává vált, elválasztva az egyik oldalon az alapvető, nélkülözhetetlen szükségletektől (mint ennyivaló, ruházat, fedél az ember feje fölött stb.), a másik oldalon elhatárolva mindattól, ami fényűzésnek tekinthető, luxusnak nevezhető. Civilizációs szempontból nézve nyilvánvaló, hogy e triász minden tagja nemcsak egymáshoz viszonyítva, hanem önmagában véve is relatív. Ami nélkülözhetetlen létszükséglet egy fejlettebb társadalmi vagy földrajzi-történelmi helyzetben, az esetleg már komforttényező lehet egy másikban, egy jóval kevésbé fejletlenben.

Egyes angol ajkú társadalombölcselek, mint William James és Bertrand Russell — ha nem használták is a *comfort* szót — az emberiség történelmét azzal a törekvéssel jellemezték (mely szerintük az embert az állattól megkülönböztető egyik lényeges vonás), hogy olyan dolgok megszerzésére, olyan állapotok megteremtésére törekszik, melyek a faj fennmaradása szempontjából nem nélkülözhetetlenek, sőt fölöslegesek. Egy adott szinten megteremtett kényelmi állapot csakhamar létszükségletté válik, s még nagyobb kényelem (komfort) elérésére ösztökél, és így tovább. A gyertya komfort volt a méceshez, a petróleumlámpa komfort volt a gyertyához képest, s a villany az a petróleumlámpához mérve.

4. A komfort fogalmának viszonylagossága nemcsak az idő síkján áll fenn, hanem a társadalmi rétegződésén is. A komfort a nem komforthoz képest olyan többlet, mely anyagi értéket termelő erőfeszítéssel kapcsolatos, azaz pénzbe kerül. Elérhetőségi foka tehát keresőjének osztályhelyzetétől függ, s ezért meghatározó jegyeiben a tőkés társadalomban számottevő különbségeket mutatkozhatnak. Nem véletlen, hogy a *comfort* szó jelentésalakulása — értve ez alatt az elsőnek angol földön a XVII—XVIII. századfordulón bekövetkezett szűkülést — éppen abban az országban folyt le, amely a XIX. századra Európa vezető nagyhatalma lett. Az angol polgárságnak minden más országénál nagyobb tömegei emelkedtek a polgári forradalom, az ipari forradalom és a kezdődő gyarmatosítás eredményeként az anyagi jólét magas fokára. Életszínvonaluk növekedése egyebek között a komfortot illető igényességben, fejlett lakáskultúrában is megnyilatkozott. A XVIII. század második felében az uralkodó osztályok körében Nyugat- és Közép-Európa-szerte mutatkozó angломánia egyik tünete az angol nagypolgári életmód külsőségeinek utánzása volt. E jelenségről egyebek között gr. Széchényi Ferenc festett szemléletes képet sajnos mindmáig kiadatlan angliai útínaplójában. Ez volt az a korszak, melyben a nyugat-európai nyelvek sorra fogadták be az angol jövevényszavakat. Ekkor, Bloch és von Wartburg etimológiai szótára szerint 1816-ban jelent meg a franciában jövevényszóként az angol *comfort* szó, többé-kevésbé a mai 'komfort' értelemben, élesen elválva a 'segítség, támogatás' jelentésű sok évszázados francia *confort* szótól. (A *confort anglo-saxon* szókapcsolat 'angol komfort' értelemben már 1786-ból kimutatható francia szövegből.) A németben Schulz és Basler idegenszó-történeti szótára szerint 1801-től található meg, s itt is, miként más nyelvekben, a kényelmet fokozó eszköz, dolog, anyagi jelenség jelentésben.

5. Az angol szó nemcsak azért lett nemzetközi vándorszóvá 160—180 évvel ezelőtt, mivel akkor egy fejlett civilizáció létformáinak utánzása divat volt, hanem azért is, mivel

o szót, a nyelvi hypostasis megtestesítőjét hézagpótlónak érezte minden használója. Ezzel egy időben kitágult a jelentésköre is. A XIX. században már Európa-szerte különbséget kezdtek tenni *magánkomfort* és *közkomfort* között. Az egyéni, a magánkomfort jelentésben általában az otthonnal, a lakással kapcsolatos mozzanatok szerepeltek: az egy családra eső lakószobák száma — s ebből folyóan a *privacy*, a lakáson belüli egyéni elkülönülés lehetősége —, a padló- és falburkolat minősége, a szőnyegek, a fűtés és szellőztetés mikéntje (napjainkban az óceánon túl már a légkondicionálás), az ún. angol vécé, a melegvíz-szolgáltatás, a háztartási gépek, többemeletes házakban a lift (vö. Nyr. 92: 108) és más hasonlók váltak a komfort fokának és értékének mérőjévé.

A gyakorlatiasságáról ismert angolszász világ nyelvében ezeknél lényegesen szerényebb dolgok és tárgyak is besoroztattak a komfort fogalma alá. Nagy angol értelmező szótárak tanúsága szerint a *comfort* szó vagy annak különféle névszói származékai (*comforter*, *comfortable*) egyik vagy másik jelentésváltozatukban jelölték az életet kényelmesebbé, kellemesebbé tevő ilyen tárgyakat is, persze néha kissé tréfás ízzel, mint: vattapaplan, sál, érmelegítő, pléd, sőt cucli vagy cumi is. (Ez utóbbi esetében a *comfort* szónak őseredetű 'vigasztal' jelentése is alighanem belejátszott a megnevezésbe.)

(A 'kényelmes' jelentésű *comfortable* szó a mi nyelvünkbe is behatolt, bécsi német közvetítéssel, *komfortáblis* alakban, 'konflis' jelentésben. E. B. Stiven az első német nyelvi szótári adatot 1909-re teszi. A szó azonban az osztrák-németben ennél jóval régebb lehet, hiszen minálunk Babos Kálmán már két évtizeddel előbb szótározta 'egyfogatú bérkocsi' egyenértékessel.)

6. A *konflis* szóval jelölt intézmény átvezet a magánkomforttól a *közkomfort* különféle formáihoz. Az utóbbiak általában olyasmik, amiket ma már egy nyelv sem jelöl a *komfort* szóval. Egy vagy másfél évszázaddal ezelőtt azonban még a *komfort* szó jelentéskörébe tartoztak efféle tények, éspedig nemcsak külföldön, hanem hazánkban is. Fel-sorolunk néhányat belőlük: a szervezett és gyors közlekedés sokféle lehetősége, utca-kövezés, közvilágítás, vízvezeték, csatornázás, idővel az áram- és gázellátás is, a rendszeres hírközlés, postaszolgálat, sőt még a szervezett és egyenletes áruellátás is; tehát olyan kommunális szolgáltatások és intézmények, melyeket — hogy e cikkben korábban említett angol fogalmi triászra visszautaljunk — ma már nemcsak hogy komfortnak nem nevezünk (még sokkal kevésbé luxusnak, legalábbis „békeidőben”), hanem másnak már nem is vagyunk hajlandók tekinteni, mint létszükségletnek. (Jelentékeny részüket ma a szaknyelv *közművesítés* gyűjtőnévvel jelöli.) Ezekkel komfortilag az történt, ami az általános európai és amerikai életszínvonal-emelkedés folyamányaképp ma nálunk az angol vécével történik. A folyóvíz-öblítésű illemhely hetven-nyolcvan éve még jóformán luxusszámba ment Magyarországon, városon is. Ma már csak komforttényező, de városon már az se sokáig, hanem inkább előbb, mint utóbb létszükséglet. Falun azonban ma is még — s jó ideig — szinte „osztályon felüli” komfortnak eleme, a tanyavilágban pedig fényűzés.

II. 1. Mind a *komfort* fogalmának megismertetése és népszerűsítése Magyarországon, mind magának a szónak elterjesztése lényegében gróf Széchenyi István és köre agitációjának eredménye, akárcsak annyi más, ma már létszükségletté vált civilizációs jelenség hazánkban. Széchenyi mint nagybirtokos arisztokrata olyan körülmények között nevelkedett, melyben a komfortnak minden akkori tényezője az otthoni környezet természetes eleme volt a család kastélyaiban. Polgári szinten azonban a fogalmat testet öltve csak számos angliai utazása során láthatta. Tanúskodik erről barátjának és 1822-es angliai útítársának, báró Wesselényi Miklósnak útinaplója. Ez olvasható benne 1822. május 12-én: „Wilson . . . lakása igen jóízű s *comfortable* épületjében semmi archi-

tectura, de annál több commoditás s csinosság vagyon.” (Az 1925-i kolozsvári kiadásban a 112. lapon.)

2. Széchenyi jól tudta, hogy a komfort intézményeinek, eszközeinek meghonosításához mindenekelőtt arra lesz szükség, hogy a magyar közönségben vágyat ébresszen a komfortbeli hiányosságok megszüntetésére. Ennek viszont az az alapfeltétele, hogy megmutassa, milyen nagymértékben komforttalanul élünk, mennyire kényelmesebb is lehetne nálunk az élet folyása. Agitációjában tehát a negatívumokból indult ki. A komfort fogalmát azonban nem korlátozta a magánlakás kényelmi tényezőire. Számára a komfort korántsem pusztán az egyéni jól érzés kérdése volt, hanem közügy. A tárgynak egy önálló kötetet szánt, a sokatmondó „Pesti por és sár” címmel, melyet 1837 és 1840 között javarészt meg is írt. A mű a szerző életében kiadatlan maradt, csak Széchenyi halála után öt évvel tette közzé Török János. Ez az előszóban elmondotta, hogy a szerzőnek művével célja volt „honfitársainkat . . . a comfort azon szükségégeinek megszerzésére ösztönözni s utmutatást nyújtani, melyek falun kényelem s izlés tekintetéből a családi otthonosságot kedveltté és kellemessé tenni képesek”.

A mű 38. lapján ezt írta Széchenyi: „Az angolnak van egy szava, 'comfort', mihez a német 'Behaglichkeit' közelít, s mit magyarul tán 'jól-esés' által lehetne valamiképp s némelykor visszaadni. Más kitételünk e képzetre nincs, valamint a 'bequem' kifejezésre is csak nem rég támadt szónk a »kényelmes«, és mintha a magyar soha nem érzette volna még 'comfortable' s 'behaglich' magát, s azelőtt soha nem lett volna 'bequem' helyzetben, mivel ilyes kitételekre s szavakra nem szorult . . .” Az előszóban maga Széchenyi elmondta, hogy írásának „célja . . . a honban lakási kellem nevelhetéséről gerjeszteni némi új s tulzástalan gondolatokat” (4). A továbbiakban három vidéki magyar földesúri lakot mint típust leírva kimutatta, hogy mindegyik fajtájú épületből „ezen kellem, ezen alkalom, jól-esés, szóval 'comfort' hiányzik egészen s függetlenül lakosítul” (38). Szerinte a „lakási kellem” alapelemei, hogy a falak szárazak legyenek, a lakás télen egyenletesen fűthető s nyáron könnyen szellőztethető és mindenkor por- és bűzmentes legyen. Az építető jól válassza meg az árnyékszékek helyét, s a lakás ne szállodára emlékeztető, hosszú folyosóra nyíló szobasorból álljon, ahogy az oly sok vidéki udvarházban látható.

3. A magáncomfort e követelményei mellett Széchenyi könyvében teret szentelt a közcomfort intézményeinek is. Időről időre emlékeztetve angliai tapasztalataira, finom gúnnal írt a mai pesti Kerepesi és Rákóczi út nyári por- és téli sártengeréről, a mai pesti Belváros utcáinak kövezetlen, világítatlan, csatornázatlan, mondhatni falusias állapotáról. Befejezetlenül maradt kéziratához a könyvben a pest-budai Lánchíd előkészületeiről szóló feljegyzések csatlakoznak, írások arról a közcomfort-intézményről, mely a két kisvárost korszerű európai nagyvárossá emelni hivatott.

4. A comfort mibenlétéről azonban Széchenyinek már a „Pesti por és sár” keletkezését megelőző írásaiban is szó esett. Ezek egyúttal annak is tanúi, hogyan próbálta ő e fogalmat körülírni, jelentését megismertetni tájékozatlan honfitársaival. E törekvésében küzdenie kellett azzal a primitív-provinciális előítélettel is, mely a kényelem tárgyait az ősi erkölcsöket megrontó luxusnak tekinti. A Világban (1831.) arról az általa név szerint meg nem nevezett „országos ember”-ről írt szelíd gúnnal, aki a szőnyegek lassú terjedését a polgári házakban *o tempora! o mores!* jajszavával kárhoztatta (437). „Még az állatok is keresik az enyhelyet, 's tehetségig kerülük az idő sanyarit; miért ne tenné ezt az ember?” — írta e könyvének helyenként rapszodikussá hevülő lapjain. — „Nem képzeljük egyeztethetőnek az erényt 's férfiaságot a' kellemmel 's honossággal — *comfort* — ?” Majd a reál jellemző gyakorlatiassággal ezt írta: „. . . a kellem utáni józan vágy, melyet

nem kell az irányon túlsapongó luxussal vagyis pazarfénnyel összezavarni . . . a nemzeti szorgalomnak [itt kb. = ipar] egyik legerősb rugója” (438). S mint a comfort megtestesítésének a „physikai és moralis kellem” egyesítésének egy korai példáját a pesti Nemzeti Casinót említi, az első hazai angol mintájú klubot vagy társaskört (vö. Nyr. 92: 456).

5. A múlt század harmincas-egyvenes éveitől egyre gyakrabban találkozhatunk a *comfort* vagy *komfort* szóval, melyet a magyar szerzők különféle egyenértékességekkel igyekeztek pótolni. A magyar megnevezés megtalálásában Széchenyi, a fogalom népszerűsítője járt elől. Számára ugyanis nem az angol *s z ó* meghonosítása volt a fő feladat. Igényessége ennél magasabb rendű volt, ő az angol *i n t é z m é n y e k e t*, Európa legcivilizáltabb országának anyagi, társadalmi vívmányait kívánta magyar talajba átültetni és annak terjedését magyar név adásával megkönnyíteni. Amit ő *lakási kellemnek*, *életkellem* és *commoditás*-nak, máskor *jólesés*-nek magyarított, azt Szemere Bertalan 1840-ben *kéjelem* szóval ültette át. Forstinger 1853-i Idegen szavak magyarázó kézikönyvében *kellemérzet*, *kényéledelet*, *kényélv*, *kényélvezet* szavakkal, az 1846-i, Heckenast kiadta Idegenszótár pedig pusztán *kényelem*-mel pótolta. Teljes értékű magyar szóval való pótlása vagy éppen nyelvünkbeli való kiszorítása nem sikerült. A *kényelem* szó tárgyi és hangulati alkatánál fogva csak részben fedi a *komfort* jelentéstartalmát.

6. A fogalom népszerűsítése a XIX. század közepén is folytatódott. Némileg szemrehányó hangon tette ezt Angol-skóthoni naplójában Térey Pál 1859-ben: „A farmház első felszerelése nincs fényűzésre számítva, de azért . . . fényesebbnek fog feltűnni előttünk mint némelyik középrendű ház hazánkban, még a városi lakásokat is beleértve. A komfortot, mely azokban honos — nálunk hiába keresnők” (155—6). Széchenyi István fia, Széchenyi Béla az eladdig nálunk csak Angliából ismert komfortnak az angol nyelvterület másik nagy államában való meglétét tartotta figyelemre méltónak „Amerikai utam” című könyvében (1863.). „Amerika anyagi fejlődését . . . s az élet komfortjairól való szüntelen gondoskodását említeném — mik apróságoknak látszhatnak bár, de az életet bizonyosan kellemessé . . . tehetik s teszik” (58). A felfedezők lelkes hangján szólt az amerikai komfortnak egy a fogalom körét kiegészítő újításáról a hetvenes évek jeles újságírója, Kecskeméthy Aurél, Széchenyi István hajdani körének tagja, „Éjszaka-Amerika 1876-ban” című nagy úti beszámolójában (1877.): „A Pacific-vonalon . . . étkezőkocsi (Hotel Car) volt a vonathoz csatolva. A kocsi a Pullman-Carokhoz hasonlóan van építve; ügyesen rendezett kis konyhája foglalja el az egyik végét; a többi csinos étterem, a waggon két oldalán terített s 3—4 személyre számított asztalkákkal. Az ellátás elég tisztességes s jutányos volt. Már ez azután vasuton a komfortnak netovábbja!” (214). Még tágabb köre a fogalomnak olvasható Térey említett útikönyvében, ahol a rutlandi herceg kopófalkájának „minden komforttal rendezett” kutyaoisorozatát írta le részletesen (348). A *komfort* szó nálunk a múlt század közepén tehát némileg lazább körvonalú, tágabb jelentéstartalmú volt, mint ma.

7. Nem szabad azonban azt hinni, hogy hazánkban vagy Európa-szerte a *komfort* szóval jelölt fogalom osztatlanul lelkes fogadtatásban részesült. A. J. Storfer *Wörter und ihre Schicksale* (1935.) című könyvének 154. lapján dátum nélkül idézi Francisque Sarcy-nek (1827—1899.), a neves francia színbírálnak csipős szavait. „A *komfort* egy önző nép szava, mely eszményét az étvágya és testi szükségletei kielégítésében látja” — írta, s némi hazafias önelégültséggel tette hozzá, hogy „a francia kifejezés erre *bien-être*”. Más hangszerelessel és angolellenes él nélkül kapott hangot egy hasonló nézet Horváth Döme kecskeméti ügyvéd és műfordító egy az abszolutizmus idején, 1862-ben tartott előadásában, melyben attól kívánta óvni nemzetét, hogy császárvakokra hallgatva feladja

nemzeti sajtáságait és önbecsét, s „magát *comfort* al s anyagi kényelemmel bután vigasztaló népfaj” váljék belőle (Részvét lapjai. 1865. 1: 143).

A komfortellenesség hangja nem volt új jelenség a XIX. században. A haladást elutasító maradiság, mely a „náj módi” minden formájában a fennálló rendszer veszélyeztetését gyanította, a megszokott primitív életkörülményekhez való csökönys ragaszkodás, a „ha az öregapámnak jó volt így, akkor nekem is jó lesz” elv hagyományai abból a távolabbi múltból táplálkoztak, amelyben még szibaritizmusnak számított a fejpárna használata vagy az, hogy férfie emberek is rendszeresen fürödjenek. A technikai haladástól való elzárkózás nem volt ritka jelenség Kelet-Európában, „kivált olly honban, mint Magyarország, hol minden ujtól rettegnek” (Széchenyi I.: Selyemrül. 1840. 13).

8. A *comfort* szó hazai megjelenésének legkorábbi szakaszában, már a negyven-ötvenes években felbukkantak a szónak jelzős kapcsolatai is, így előbb az *angol comfort*, majd a *modern comfort* szókapcsolat, melyek elárulják hogy a velük jelölt állapot idegenesen újszerű volt Magyarországon. Az angol szók kontinentális kirajzásának amerikai tanulmányozója, Logan Pearsall Smith The English Element in Foreign Languages című tanulmányában (megjelent 1919-ben az English c. folyóiratban, könyv alakban a Words and Idioms c. kötetben 1925-ben) lehetségesnek tartotta, hogy a szó nyugat-európai terjesztésében szerep jutott a XIX. században egyre nagyobb számban világot járó brit turistáknak is, akik Európa vendégfogadóiban egyre határozottabban követelték a kényelemnek azon tényezőit, melyeket szigethazájukban már megszoktak. (Magyarországon a brit turisztika nyelvi hatásáról alighanem csak a század végétől kezdetünk beszélni, a legszembetűnőbbben akkor is csak egyes szállodáinknak adott nevek alakjában, mint *Bristol, Palace, Westend, Carlton, Angol királynő, London, Britannia, Astoria* stb.)

Hasonló megállapításokat tett a holland, német, francia és olasz nyelv vonatkozásában Ullmann István is, Europe's Debt to the English Language című úttörő jelentőségű, 1940 táján Londonban és Budapesten megjelent könyvében is.

III. Az előfordulási adatok e látszólagos bősége nem téveszthet meg bennünket az iránt, hogy mind a fogalomnak, mind a szónak meggyökerezése lassú folyamat volt nálunk a XIX. században. Műveltség szó maradt a századfordulóig, a felső társadalmi rétegek és az igényesebb irodalmi művek szava. Ahogy Jósika Miklós már 1844-ben megállapította, e jelenség a felsőbb körök életének volt lényegi eleme (Ifjabb Békési Ferenc kalandjai. 1: 197), — a lakosság túlnyomó része számára távoli és ismeretlen valami volt egy zömében paraszti országban.

A szó meggyökerezéséről csak attól az időtől fogva beszélhetünk, amikor a szókezdő mássalhangzót *k* betűvel kezdtük írni, szórványosan a 70-es, 80-as évektől fogva.

A XX. század elején még mindig műveltség szó, s jó ideig jelentésében meglehetősen beszűkülve a lakásépítészeti és lakberendező ipar műszava. Szélesebb körben akkor kezdett terjedni — elsősorban a fővárosban —, amikor Bárczy István polgármestersége idején, az első világháborút megelőző évtizedben a székesfőváros tulajdonában levő hatalmas lakótelepek épültek városszerte, melyek a csak szerényebb anyagi eszközökkel bíró polgári rétegeknek is hozzáférhetővé tették a komfort számos vívmányát. Még szélesebb körökben terjedt a fogalom s vele a szó is az első világháború utáni évtizedekben, amikor beépült az Újlipótváros, a Rózsadomb, Buda villanegyedei s egyes vidéki városaink polgári lakónegyedei. Országos méretekben valójában csak a XX. század közepére állandósult nyelvünkben a *comfort* szó, s lett angol ízű idegenszerűségből magyar köznyelvi elem.

A társadalmi szerepnek e változása azzal a következással járt, hogy a szó és származékainak jelentése a hivatalos nyelvben pontosabban körülhatárolódott. *Komfortos* lakás-

gazdálkodási szempontból ma az a lakás, melyben fürdőszoba és vécé van. (Budapesten 1968-ban a lakások 42 százaléka, többi városainkban 18, falvainkban két százalék.) Ahol e kellékek egyike hiányzik, az a lakás hivatalosan *félkomfortos*-nak minősül. Nem hivatalos, de nagyon gyakran használt terminus az *összkomfort*, illetőleg inkább az *összkomfortos*, ami lényegében pusztán komfortost jelent, de a helyi körülményektől függő többlet lehetőségeivel, mint például melegvíz-szolgáltatás vagy a fűtésnek korszerűbb formái stb. Lényegesen ritkább származékok a *komforttalan* és a *komfortosítás*, melyek csak a közelmúltban, a hatvanas évek második felében kerültek forgalomba nyelvünkben.

Láttuk: a *komfort* fogalma, jelentéstartalma egyre változik. Nem e kis cikk feladata megjósolni, mit fognak rajta érteni ötven vagy száz év múlva. De ha a nálunk technikailag fejlettebb nyugati országok e vonatkozásban némiképp a jövőendő példaképeül tekinthetők, akkor — hogy divatos szóval éljünk — a futurológia tudásai alighanem a közlekedés, a kommunikáció, az időjárás szeszélyeivel való megküzdés és a háztartás területén fogják a komfort továbbfejlődését várni. Ebbe az irányba látszik mutatni az angolszász világ jellemző új szava, a fizikai komfortot fokozó legkülönfélébb kis automatikus készülékek, szerkezetek nevéként megalkotott *gadget* szó.

Ország. László

Huj, huj — seregély. 1. Pais Dezső „Haj-huj-kaját” című tanulmányában egy ősi rokonságban levő hangkifejező szócsoporthoz tárgyal. Szerepel a szócsoporthoz egyebek közt a *hej, haj, huj* indulatszó, amelyik Pais véleménye szerint is, miként Erdődi József megvilágításában, eredetileg a mindennapi életben használt indulatszó, illetőleg indulatkifejező hangutánzó volt, és mint ilyen vált vallásos jellegű indulatszóvá, az ugor kori sámánosság istenídéző felkiáltásává, majd ebből a *huj* alak csatakiáltássá, ami napjainkban is él a *huj, huj, hajrá* lelkesítő formában.

Nem szerepel azonban az említett tanulmányban a *huj* állatúzó szó, sem hovátartozásának kérdése. — A MTsz. sem vette fel elmszavai közé. Nagyszalontáról közölt *huj-ki-haj-be* adata azonban ebbe az irányba mutat: az állatúzó szóval a megvetést fejezték ki a csupán ételért-italért dolgozó szegényekkel szemben. Például: „Mit akar az a *hujki-hajbe* nép; hiszen száz embere sem ér egyet!” Az újabb regionális szótárak szerint ismeretes a *huj* állatúzó szó az Ormánságban és a Szamosháton: *huj be, huj ki* állatterelő szó (disznó stb.) (OrmSz.), *hujj* isz. sertéshajtó szó. *Hujj el!* (SzamSz.) — A NySz. a hitviták korából, a XVII. századból idéz rá adatokat: „*Huj* által már innen más nyomba” (Matkó: B. Csák. 216); „*Huj* ki disznó” (uo. 221).

Egyáltalán nem ismerik aztán szótáraink meg az írott művek a *huj*-nak seregélyűző szóként való használatát. Tapasztalatom szerint Badaacsonyan és a Szentgyörgyhegyen a kereplők, csattogatók, berregők és madárijesztők alkalmazása mellett szokásos a seregélyeknek elnyújtott, vijjogó dallamú *huj* : *húj* kiáltással való elriasztása.

Véleményem szerint a *huj* állatúzó szó is összefügg a *huj* indulatszóval, mégpedig a sámáni fölűvöltéssel, illetőleg az ellenséget az istenségnek fölajánló csatakiáltással. A *huj, huj* csatakiáltással kapcsolatos volt az ellenség űzőbe vétele, innen maradhatott fenn az indulatszó állatúzó jellege.

Gondolhatunk arra is, különösen a *huj* seregélyűző szónál, hogy hangutánzó mozzanatok is belejártak az indulatszónak állatúzóvá való válásába. Chernel István „Magyarország madarai” című könyvében azt írja a ragadozó madarak közé tartozó, hazánkban nagyon közönséges erdei fülesbagolyról, hogy *húi, húi, húi* hangon vagy pedig *huúg, huhug* formán „huhog” (441). A kerecsensólyomnak meg, őseink vadászó sólymának, amelyik télen néha itt marad erdőket, sziklákat lakva, Brehm szerint „olyan a hangja, mint a többi nemes sólyomé: *gaj-gaj-gaj*” (Az állatok világa 6:283).

Hogy a *huj* indulatszónak seregélyűzővé válásába a ragadozók hangjának utánzása is belejátszhatik, azt érdekes adat sejteti. Fényes Elek írja 1836-ban statisztikai jellegű földrajzi leírásában a Somlóhegyről: „Említést érdemel végre, hogy a' somlai hegyen pusztító madarak, ú. m. seregély 's a't. nincsenek, mellyek más szőlőhegyeknek, kivált a' szekszárdinak olly nagy csapásul szolgálnak.” Okát azonban ennek a kivételes helyzetnek Fényes nem tudja adni. Mikszáth realizmusára jellemző, hogy a Somló-hegyet is szerepeltető regényében, a „Noszty-fiú . . .”-ban ennek a kérdésnek is utána-járt. Íme a regény idevágó részlete:

„Hirtelen felemelte [Noszty F.] puskáját, rálőtt, de a két madár sértetlenül szállt tova.

— Jó szerencse, vadász úr, hogy nem talált, szólalt meg a béres, ki érdeklődve állt meg a lövés hallatára —, nagy baj lett volna, ha meglövi a szent madarat:

— Miért? — tudakolta a vadász.

— Mert ezek eszik meg a seregélyeket és a mindenféle szőlőpusztító madarakat és talán agyon is vernék az olyan embert a népek, aki egy sólymot elpusztítana.

— És sok van?

— Lehet vagy húsz pár a sziklák között. Az egész Dunántúl nincs egyebütt . . . Elég az hozzá, hogy a nagy urak elpusztultak, de valahogy itt maradt egy pár sólyom madaruk” (1: 273).

2. *Seregély* szavunk eredetének kérdésére térünk. A SzófSz. szerint eredete ismeretlen, török és szláv származtatása nem fogadható el.

A *seregély* madárnév az OklSz. adataiban a következőképpen fordul elő: 1356/1359: *Seregel*, 1463: *seregel*fogo, 1485: *Seregel*fiat, 1692: *Seregel*yszörű; a *seregélyös* származék pedig: 1323: *Seregelus*, 1342: *Seregylus*, 1385: *Seregeles*, 1424: *Seregelius*; SchlSzj. 1782: „trudela: *zeregel*”, 1786: *feregel*. — Ezek szerint a régi nyelvi adatok szerint a madárnév olvasása a következő lehet: *seregél*, *seregél*, *seregély*, *seregély*, illetőleg *seregül* stb. — A népnyelvből az utolsó száz év folyamán, azonkívül, hogy a *seregély*: *seregél* el van terjedve, ilyen változatok kerültek feljegyzésre: *serege* (serége, serege) alak Baranya megyéből, Ceglédről, Kiskunhalasról, Csongrádról, Szilágy megyéből, Székelyföldről; *seregi*, *seregi-madár* Orosházáról, Máramaros megyéből, Tiszaróffról; *seregje* (sereglye) változat Torontál megyéből, Bajáról, Szatmár megyéből és a Bodrogeközéből. (A MTsz. adatai.) CzF.-nál *seregél* címszó alatt *sereglye* változatot találunk a Bodrogeközéből és *serege* alakot a székelyektől. Chernel István „Magyarország madarai” című művében a *seregély* népies neveiként a következőket közli: *serege* (Fejér m.); *seregé* vagy *seregül* (Vas m.); *seregje* (Alföld); *seregény* (Somogy m.).

A régi nyelvi *seregél*: *seregél*: *seregély* stb. török eredetű *sereg* szavunk kicsinyítőképzős származéka lehet. D. Bartha Katalin összefoglaló munkájában, A magyar szóképzés történetében ezt a képzőt *-l*, *-ly* (*-ály*, *-ély*) alakban tartja számon. Ez az uráli *-l-rc* visszavezethető képzőnk — mint írja — a magyarban többnyire palatalizálódott *-ly* változatban használatos, előfordul hozzátapadt megnyúlt nyíltabb véghangzós *-ály*, *-ély* (*-ál*, *-él*) alakban is. „Fő funkciója kétségtelenül a kicsinyítés-becézés, bár a rokon nyelvi adatok és néhány magyar adat alapján egyéb jelentésárnyalatok is föltehetőek, valószínű, hogy jelenthetett valamivel ellátottat, s talán volt 'féléle, -szerű' jelentése is” (i. h. 113).

Ez a képző egy-két pontban találkozik a denominális *-s* névszóképzővel, amelyeknek a kicsinyítésen-becézésen kívül szintén van egyebek között valamivel való ellátottságot kifejező és 'féléle, -szerű' jelentése. A *seregély* stb. értelme tehát ez lehet: 'seregszerű, sereges'.

Ami az újabb népnyelvi alakváltozatokat illeti, a *seregé*, *serege* olyan pótlónyújtásos alakulás, majd rövidülés, mint például a madárnevek közt a *sordély* mellett a *surdé*, amit Simon Györgyi szerintem helyesen török eredetű *sár* 'sárga' szavunk alakváltozatának *-d*, és *-ély* kicsinyítőképzős (P. D. szerint helyesebben *-l*, *-ly* kicsinyítőképzős) alakulatának magyaráz (MNy. 46: 182). Vagy például, mint a *keselyű*-vel összefüggő *kesej* mellett a *kese*. A somogyi *seregény* nyilván *-ély*-ből lett, mint például a *sármály* madárnévből a *sármány*. A *sereglye*, *seregje* változatokban a *-l* (*-ly*) kicsinyítő *-lya*, *-lye* (*-ja*, *-je*, *-la*, *-le*) alakban van meg. Erről a képzőváltozatról Gombocz Zoltán közöl összeállítást „A *-ly* denominális képzőről” írtában (NyK. 45: 9–12). A *seregi* változat egy régi *seregil*-ből rövidült, de létrejöttében közrejátszhatott a hovátartozást jelentő *-i* képző is: vagyis az újabb nyelvérek egyres helyeken 'seregehez tartozó' értelemben fogta fel madárnevüket, mint a *seregimadár* megjelölés mutatja. Ugyanígy a nyelvérek számára későbbben módosult alakot látok a *serege* változatban, amelyiknek első zárt *é*-je a *sereg* 'forog' (MTsz.) ige hatására módosulhatott.

Seregély madárnevünket a *sereg* főnévvel többen is kapcsolatba hozták. Révai az *Elaboratio grammatica* III. kötetében az *-ly* képzőről írva, példái közt említi szavunkat is: „*seregély* 'sturnus, proprie ad catervam pertinens' < *sereg* 'agmen, caterva' ”; idézi Gombocz (i. h. 4), aki mindjárt meg is jegyzi, hogy „a *seregély* sem a *sereg* 'agmen' származéka, de azért nem tartom lehetetlennek, hogy *-ély* végzete kicsinyítő képző . . .” A másik szerző, CzF. a *seregel* igével hozza kapcsolatba madárnevünket. Szerinte a madár „nevét onnan kapta, mert seregesen jár, s végelemzésben am. *seregaló*”

Amint láttuk, alaktanilag és a képző funkcióját tekintve a *seregély* kifogástalanul magyarázható a *sereg* főnévből. Nem kevésbé határozott azonban a jelentéstani megfelelés sem. Madaraink közül ugyanis a seregélyeknek valóban kirívó tulajdonságuk a seregszerűség. Nemesak olyan értelemben, hogy mindig csapatosan járnak, hanem azért is, mert a levegőben felhőként gomolyogva, játékosan hol feljebb vágódnak, hol meg alább csapnak, mint valami száguldó sereg. — Egyébként a seregélyek leghasznosabb rovarirtó madaraink közé tartoznak. Az újabb madártani megfigyelések szerint szüret táján északibb országokból oly tömegesen érkeznek seregélyrajok hazánkba, hogy nem találván elegendő rovarot, nekiesnek a szőlőnek. Újságjaink évről évre beszámolnak erről. A Népszava 1964. aug. 25-i számában például ezt olvashatjuk: „A tavalyinál valamivel később, de ismét csak megjelentek az ezres csoportokban repülő seregélyek a balatoni szőlők felett. Ahol leereszkednek, ha csupán egyetlen percre hagyják háborítatlanul őket, akkor is több mázsás kárt okoznak . . .”

Cherneltől idézek a seregély jellemző csapatos viselkedésének további megvilágítására: „. . . mivel bohókás, eleven, mindig víg lényének legfőbb jellemvonása a rendkívüli társaságszeretet, ritkán láthatjuk egymagában, hanem mindig kis, többnyire azonban igen nagy csapatokban” (i. h. 581). Mintha a magyarok régi harcmodorának leírását olvasnánk a következő részletben: „. . . hol tömött foltokban, hol lazábban, de rendszeren egyik a másiktól egyforma távolságban — mérik a levegőt. Szabályos reptökben néha hirtelen irányt változtatnak, felkapnak a magasba, egy-kettőt »felhőzve« gomolyognak, leszállnak s ismét keveregnek, míg végre végképpen leereszkednek a földre” (i. h. 582). Egész hadseregre emlékeztet, amit Chernel jegyzetben közöl egyik megfigyeléséről (i. h. 583): „1897 szept. 22-én este láttam a Fertő nádasaiba vonuló roppant sereget, mely becslésem szerint 1 kilométer hosszú volt, szélessége pedig akkora, hogy legalább 100 seregély repült egymás mellett. Nem túlzás, ha számukat százezreire becsültem.”

Nyelvefeldolgozás és dokumentáció (Tanulmányok). Budapest, 1967 [1968]. Országos Műszaki Könyvtár és Dokumentációs Központ. A Tudományos Tájékoztató Elmélete és Gyakorlata című sorozat 11. száma. 226 lap. Ára: 40,— Ft. (Angol, orosz és német nyelvű összefoglalókkal.) Szelezsán Irén közreműködésével szerkesztette Szépe György.

Elismerés illeti azt a figyelmet és törődést, amellyel az Országos Műszaki Könyvtár és Dokumentációs Központ a dokumentációt is érdeklő modern nyelvészeti kutatások és eredmények közzétételére lehetőséget biztosít. Ez már a hatodik nyelvészeti vonatkozású kiadványuk. Sajnos, ezeknek a jelentős könyveknek a terjesztése még nincs megoldva, ezért nem is nagyon ismeri őket a hazai nyelvész közönség.

Ebben a kötetben dokumentalisták és nyelvészek tájékoztatják egymást — és mindkét szakterület olvasóját — saját munkájukról. A nyelvészetet elsősorban a nyelvstatisztika, valamint a gépi fordítás előkészítéséből kinőtt gépi nyelvelemzés képviseli. A nyelvész szerzők általában utalnak is arra, hogy mennyiben és miért érzik fontosnak az adott kérdés dokumentációs vonatkozásait. A dokumentalista kutatók, sajnos, éppen csak jelzik, hogy milyen pontokon várják a nyelvészet segítségét.

Szépe György szerkesztői bevezetésében az egész problémakör szerkezetét megvilágítja, s így az olvasó a bevezetés ismeretében az egyes tanulmányokat egy egységes koncepció szerves részeként tudja értékelni. A bevezető szól a gépi és az emberi alkalmazott nyelvészetről, a homolingvális (vagyis egy nyelven belüli) és a heterolingvális (vagyis a két — esetleg több — nyelv közötti) feladatokról, a dokumentációs nyelvészet néhány alapkérdéséről, valamint a magyar nyelvnek a dokumentálásban fölmerülő sajátos kérdéseiről.

A szerkesztői bevezetés fölvet néhány további kérdést, amelyekről szívesen olvastunk volna önálló tanulmányt is. Ilyen például a magyar műszaki nyelvnek, elsősorban pedig a műszaki szókinésnek a normalizálása. — Sajnálatos, hogy épp a tanulmánykötet elkészítésének idejére esett az egyik legjelentősebb magyarországi dokumentációs nyelvészeti munkálatnak: a KWIC-indexnek a kidolgozása, s így a kötetben még nem kaphatott helyet ez a témakör. A KWIC (az angol Kew Word in Context, vagyis szövegösszefüggésben álló kulcsszavak automatikus, gépi mutatózása) a magyar nyelvre készült el — az angol és a német után — a harmadiknak. Ennek elkészítése számos dokumentációs nyelvészeti kérdés megoldását tette szükségessé, például a magyar gazdag alaktani rendszerben igen fontos toldalékok automatikus kezelését, a magyar egybeírás és különírás gépi kezelését stb.

A kötet 12 tanulmányának szerzőjét és címét ideírjuk tájékoztatás céljából. Nem kívánjuk azonban tartalmi kivonattal terhelni az olvasót, hiszen a kötetben a szerkesztői bevezetés és az idegen nyelvű kivonatok ezt a feladatot ellátják. Inkább néhány olyan tanulmányt emelnénk ki, amelyet valamilyen szempontból a magyarországi dokumentációs alkalmazott nyelvészetre jellemzőnek tartunk. — A dolgozatok listája a következő: Balázs Sándor és Orosz Gábor: Hazai deszkriptor jellegű munkák; Buzáky Judit: Orosz — magyar címfordítás; Hell György: A szintaktikai elemzés két szintje az orosz nyelvű szövegek gépi analizisében; Kelemen József: Magyar szövegek statisztikai feldolgozásának problémái; Orosz Gábor: A gépi információkeresés szignatúra-

meghatározó eljárásai; Orosz Gábor és Pataky Ernő: Egy hajlékony deskriptoros információkereső rendszer; Papp Ferenc: Néhány fontosabb adat szókincsünk szófaj (ezen belül hosszúság és jelentésszám) szerinti megoszlásáról; Petőfi S. János: A nyelvtisztítási vizsgálatok néhány kérdése; Sipőczy Győző: Az orosz előjárás kifejezések gépi elemzése; Stein Mária: A gépi kivonatolás néhány kérdése; Szelecsán Irén: Orosz főnevek és melléknévek gépi analízisének programozási vonatkozásai; Varga Dénes: A gépi analízis követelményei.

Azok számára, akik esetleg először szánják rá magukat, hogy a gépi fordítás problematikájával megismerkedjenek, azt ajánljuk, hogy Sipőczy Győző írásával kezdjék a kötet tanulmányainak olvasását. Az orosz prepozíciók pontos szerepét néha az ember is nehezen tudja eldönteni: tudniillik azt, hogy a melléknévet vagy főnevet követő előjárás szerkezet a melléknév határozója, a főnév jelzője, vagy pedig a mondat állítmányának határozója-e. A szerző szépen vázolja a kérdéseket és javaslatot ad megoldásukra. A megoldás azonban csupán részben fogadható el, mivel a probléma lényege — Sipőczy javaslatával ellentétben — nyilvánvalóan nem statisztikai jellegű.

Ezután ajánlatos Varga Dénes írását kézbe venni, aki elméleti keretben fejti ki a gépi elemzés két alapvető kérdését, mégpedig kétféle analízisfelfogás összevetésének segítségével. Elveti azt a — szigorúbb — felfogást, amely szerint az elemzés kezdetekor bizonyos információkat biztosaknak kell tekintenünk, vagyis hogy egyes állításokról tudjuk, hogy bizonyos feltételek teljesülése esetén igaznak tekinthetők. Az elemzés során azután újabb adatok birtokában egyes föltevészek biztos információvá válhatnak, másokat el kell vetnünk, viszont igen sok esetben módosítanunk kell egyes feltételeket, illetőleg újabb feltételesen igaz információkat kell regisztrálnunk. Ezzel szemben Varga azt javasolja, hogy minden olyan információt tekintsünk kiindulásnak, amelyet az elemzendő nyelvi egység nem zár ki eleve, s az újabb és újabb adatok birtokában szűrjük és szűkítsük az információhalmazt. „Az információnak ez a felfogása nem tesz különbséget biztos és feltételes információk között, s nem veszi bele az információ értelmezésébe magát a feltételt. A nyelvi információ esetében ez azért indokolt, mert a fő bizonytalanság éppen a feltételek értelmezésében és formális megfogalmazásában van. Ha tehát az információ értelmezését olyan feltételektől tesszük függővé, amelyeket nem tudunk pontosan megfogalmazni, sem vizsgálni, akkor olyan bizonytalansági tényezőt foglalunk bele már az alapfogalomba, amely az egész konstrukciót bizonytalanná teszi” (189–90). Az elemzés közvetlen célja tehát nem az egyedül helyes eredmény „kiprérése”, hanem kezdetben csupán az a törekvés, hogy az eredményül kapott elemzések között feltétlenül szerepeljen a helyes megoldás is (akár egy vagy több helyes megoldás van). — Varga tanulmánya foglalkozik az elemzés számítógépes megvalósításának módszerével is. A szerzőnek Dömölki Bálint ötletén alapuló algoritmus a kihasználja a computer gépi sajátosságait: elsősorban azt, hogy az úgynevezett logikai szorzás műveletével egyszerre végezhető el több vizsgálat, több „igen—nem” döntés. Maga az algoritmus független a konkrét nyelvi anyagtól: a gépben sajátos formában tárolt elemzési szabályokat úgy használja föl, hogy bármely nyelvnek a kívánt formában megadott szabályrendszerével dolgozik is, az elemző algoritmus változatlan marad.

Szelecsán Irén tanulmánya ennek az algoritmusnak a működését illusztrálja. Az orosz főnevek és melléknévek gépi elemzését mutatja be egy konkrét példa, a в средней школе 'középiskolában' szintagma analízisével. A szerző külön érdeme, hogy a számítógépes nyelvfeldolgozás egészen alapvető fogalmait és műveleteit is magyarázza, így például a természetes nyelv szavainak gépi ábrázolását. Erre ebben a kötetben szükség is volt. Így nyerhet tartalmat az olvasók számára az a sokat emlegetett, de önmagában bizony homályos megállapítás, hogy „a számítógép memóriájában minden nullákkal és egyesekkel kifejezve jelenik meg”.

Mindkét nyelvstatisztikai tanulmány igen nagy nyeresége a sajnálatosan elhanyagolt magyar nyelvstatisztikai irodalomnak. Petőfi írása az elméleti nyelvstatisztikának, Kelemené pedig a magyar szövegstatisztikának standard értékű darabja, minden egyetemi hallgató és nyelvész számára „kötelező olvasmány”. Külön felhívjuk a figyelmet Petőfi teljesnek mondható magyar nyelvstatisztikai bibliográfiájára. Papp Ferenc tanulmánya túlmegy a nyelvstatisztikán: a szemantika és fonológia segítségével nyelvstatisztikai-nyelvkaraktrológiai tanulmánya a magyar nyelvészet értékes gyarapodása.

Buzáky Judit dolgozatából érdekes különbségek derülnek ki a magyar, illetőleg idegen nyelvi (orosz, francia és német) címekre. Elemzi az eredeti cím és a fordított cím különbségeinek két okát: az objektívet, amelyet a nyelvek szerkezetének eltérése okoz, valamint a szubjektívet, amely a szerző és a fordító egyéniségében rejlik. Elgondolkoztató az a megállapítása, hogy a hasonló témájú magyar és orosz újságcikkek közül a magyaroknak a címe sokkal inkább reklám jellegű. Egyet kell azonban értenünk a szerzővel abban, hogy az átvizsgált anyag kis mennyisége miatt a különféle statisztikákból levont következtetések nem feltétlenül általános érvényűek. Kívánatos volna ennek és más hasonló összevető témának nagyobb arányú művelése.

A szűkebb dokumentációkutatást négy dolgozat képviseli. Stein Mária sikeresen vázolja föl a gépi kivonatolás problematikáját. (Szalai Sándor nevezetes dolgozata óta itt bukkan föl ismét magyarul ez a téma.) Stein több mint fél tucat különböző rendszert próbál bemutatni a rendelkezésére álló csekély terjedelm keretein belül. Ez bizony alig megoldható feladat; a tanulmánynak ez a része a — kellő alapismeretek nélkül álló — olvasó számára elég nehéz olvasmány lehet. A többi három cikk közül a Balázs Sándor közreműködésével írott deskriptor-tanulmány igen világos helyzetbemutató. (A deskriptor a dokumentáció-tájékoztatás egyik fontos elemi kategóriája; leginkább a szövegbeli kulcsszóhoz áll közel.) Orosz Gábor a szignatúrákat meghatározó eljárások ismertetésében — véleményünk szerint — valamivel komolyabb elméleti igénnyel is föllépett volna.

Hell György, az első magyar gépi fordító, a tőle megszokott alaposággal fejtegette a Varga Dénesétől különböző gépi fordítási rendszerének néhány stratégiai jelentőségű kérdését.

A határtudományok és alkalmazásuk művelése néhány sajátos terminológiai-nyelvhasználati kérdésre irányítja figyelmünket. Ha például egy matematikus azt olvassa, hogy „ezt az eredeti kártyakvantumok számosságánál eggyel kevesebbszer ismétljük”, akkor csak mosolyog rajta. A szakkifejezések korrekt, de az adott összefüggésben indokolatlan használata megtévesztheti az olvasót, és károsan hathat az együttműködésben résztvevő másik diszciplína szemében is. Nyilvánvalóan szerkesztői liberalizmus következtében maradt néhány ilyen apróság a kötetben; de arra kérjük a szerzőket is, hogy gondoljanak az olvasókra, mert a tudomány mégis csak a kommunikáció révén válik elérhetővé a másik ember számára.

De nemcsak a magyar, hanem az orosz és más idegen nyelvi anyagot is gondosabban kell átnézni, nehogy az oroszul kiválóan tudó szerzőnek az orosz—magyar gépi fordítással foglalkozó tanulmányába hibás — kézi — fordítással kerüljenek be a példamondatok. Milyen lesz akkor a gépi megoldású fordítás?

Befejezésül hadd hangoztassam, hogy milyen örvendetes ennek a tanulmánykötetnek az elkészülése. Hasznos tájékoztatás a nyelvészek, filológusok és dokumentalisták számára. Nemcsak a hivatásos elméleti és alkalmazott nyelvészek számára tanulságos, hanem a nyelvvel általában s anyanyelvünkkel és ismertebb nyelvekkel foglalkozók számára is. Reméljük, hogy ugyanebben a témakörben még több hasznos interdiszciplináris (vagy mondjuk csak így: szakmák közötti) összefogáson alapuló tanulmánykötet születik a következő években.

B. Szöllösy Éva

Noam Chomsky—Morris Halle: The sound pattern of English (Az angol nyelv hangrendszere). New York, 1968. Harper & Row. 470 lap.

1. A Massachusetts Institute of Technology (USA) két, immár világhírű tanárának, Noam Chomskynak és Morris Hallénak körülbelül tíz esztendei munkája van előttünk, amely nem kísérlet és nem alapvetés, nem vázlat és nem részletkérdések kifejtése többé, hanem az angol hangrendszer viszonylagosan teljes leírása generatív fonológiai szempontból.

A szerzők kiindulópontja (Általános áttekintés: 1–58) az, hogy a nyelvtan szabályrendszer, a nyelvi tények pedig, amelyekre ennek szabályai vonatkoznak, „nyelvi egységekből (linguistic universals)” állnak; a nyelvi egységek összetevői az alaki alapelemek (formal universals) — ezek meghatározzák a nyelvtani rendszerek szerkezetét és szervezetét — és a tartalmi alapelemek (substantive universals), amelyek a valóságos építőkövek. Ez a két összetevő különböztethető meg a nyelvi tények alapanyaga, a beszédhangok esetében is. Ha alaposan szemügyre vesszük ugyanis a beszédünk folyamán létrehozott hangokat, azt tapasztaljuk, hogy mindegyik hangot meg tudjuk határozni — viszonylag nem nagy számú — hangonként azonos tulajdonsággal. Ha azt mondjuk, hogy *zöngye, középső nyelvvállású, ajakkerekítés nélküli*, tudjuk, hogy az *e*-ről van szó, tehát egy hangot bizonyos számú, ilyen jelzőkben kifejezett „jellemző jegy (feature)” meglétével vagy hiányával írunk le. Vagyis a beszédhangok tartalmi alapelemei ezek a jellemző jegyek, az alakiak pedig a jellemző jegyek kombinációs formái. Ez az az alapanyag, amelyből a közlemény majd fölépül. A közlemény fölépüléséhez szükség van egyrészt az említett alapelemekre, másfelől a szavakra, valamint ezeknek kapcsolódási szabályaira („a fonológiai és a lexikális megvalósításra”). Ezeknek a felhasználásával a mondatalkotás lineáris (azaz egymás után, sorban érvényesülő) szabályai létrehozzák a nyelvi megnyilatkozást.

A mű közelebbről a fonológiai megvalósítással foglalkozik. Ezeknek szabályai többrétűek. A szabályok olyan matematikai képlet alakjában írhatók fel, amelyek a hangok egyes meghatározó tulajdonságait és azok sorrendjét tartalmazzák. Vannak olyan szabályok, amelyek a nagyobb egységekre, az úgynevezett fonológiai frázisokra (körülbelül a két lélegzetvétel közötti szakaszra) érvényesek, vannak olyanok, amelyek a beszédhangokat meghatározó jellemző jegyekre. Mivel az emlékezetnek kétféle működése van, az egyik a közvetlen egymást követő, legkisebb elemeket illeszti egymás mögé, a másik a nagyobb közlésegségeket foglalja egybe: a hallgató először mindig csupán az egymást követő hangokat észleli, s csak miután ezek fülgyülemlettek, kezdi el fölbontani s elemezni a hallottakat; a beszélő pedig megfordítva, először a nagyobb tartalmi egységeket formálja meg közleménye megszerkesztésében, s a mind kisebb szerkezeti elemek kialakítása felé halad; — ez a transzformációs vagy átviteli ciklus elve. A megnyilatkozás során tehát az említett szabályok alkalmazásával létrejön először a közlemény (szintaktikai lexikális) tartalma; ennek beszédhangelemeit azután a fonológiai megvalósítás szabályai sorra előírják, kialakul a megnyilatkozást alkotó hangok sorrendje, majd ehhez a — mondhatnánk — gyártási mintához az úgynevezett „fonetikai átírás” fázisában hozzáadódnak a beszédhang fiziológiai-fizikai, tehát mintegy mennyiségi mutatói. Ezek realizálódásával valósul meg végül a közlemény.

2. Az imént általánosságban vázolt modell az angolban (Angol fonológia: 59–248), mint minden egyes nyelvben, a maga sajátos módján alakul. Az angol nyelv legszembeszökőbb jellegzetessége kétségkívül a hangsúly különleges szerepe. A hangsúlynak jelentéstana van. A hangsúly négy erősségi fokozatának különféle

kombinációi a jelentésnek megfelelő szabályos elrendeződést mutatnak. Például a *black-board* hangsor két lehetséges jelentését kifejező hangsúlyképlet (*blackboard* — amikor az első szótagon van az erősebb hangsúly — táblát jelent, *black board* — amikor az első szótagon csak másodfokú erősségű hangsúly van — fekete deszkát), ha a hangsúly erősségének fokait számokkal jelöljük:

NP (noun phrase = névszói kifejezés)	21
N (noun = [egyszerű] névszó)	12

Az angol szavak kiejtését a szótagstruktúra és a hangsúly különböző fokú erősségének kombinációi határozzák meg. Egy elemekkel bővülő alapszó hangsúlyának szerkezete lépésről lépésre változik, mégpedig — a hozzáillesztett új elemtől függően — előre meghatározható módon; vagyis az alapszót kitevő hangok, noha lényegében mindig ugyanazok maradnak, más és más módon realizálódnak. Ezt a belső összefüggést tükrözi az angol helyesírás.

Ahhoz, hogy hangsúlyos legyen, az angol beszédhangnak négy jellemző jegyet kell tartalmaznia, ezek: a hangsúlyt hordozó elem önálló (szegmentum) volta, vokalikusság (magánhangzói jellegűség), konzonantikusság (mássalhangzószerűség, azaz a szájcsonnában valamilyen módosító tényezőnek kell meglennie) és feszesség (pontos, világos ejtés). Hogy ezek közül a valamennyi jegyet mind tartalmazó hangok közül melyikre kerül a hangsúly, azt a meglehetősen sok tényezőt összefogó „fő hangsúlyszabály” dönti el. A hangsúlytalan rész alakulását kifejező „igazodási szabályokon” kívül — ugyancsak matematikai képlet alakjában — meghatározhatók a hangsúly változásai is, a „változó hangsúly szabályában”. Külön szabály irányítja az egy „vezérhangsúlyt” tartalmazó szókapcsolatok hangsúlyviszonyainak alakulását, ez a „nukleáris hangsúly szabálya.”

Hogyan épülnek fel ezek a nagyobb egységek, a hangkombináció, a szóelem, a szó, az imént említett szókapcsolat és a beszédszakasz? Már maga a beszédhang is ilyen nagobb egység, hiszen a jellemző jegyekből áll össze: a jellemző jegyek kötegei alkotják a „szegmentumot” (tulajdonképpen a beszédhangot), mégpedig úgy, hogy eltérő számban és eltérő módon kapcsolódnak egymáshoz, a fonológiai rendszer elvei szerint. Ugyancsak a fonológiai rendszer szabja meg, melyek azok a hangkombinációk, amelyek a nyelvben előfordulhatnak (ezeket a beszédhangkapcsolatra vonatkozó szabályok tételezik). Ha viszont meghatározható a hangkombináció alakulása, azt is meg lehet fogalmazni, milyen módosulásokat okoz a megváltozott hangkörnyezet valamely magánhangzó ejtésében („magánhangzó-eltolódási szabály”).

3. A következő témakör (A mai angol hangrendszer kialakulása: 249–92) a történetiség kérdése. Egy hangrendszer kialakulása változások útján megy végbe. E változások egy szabály érvényre jutásának, majd a szabály megszüntének eredményei. Pusztán változásokkal nem lehet azonban kimerítően jellemezni egy hangrendszert, hiszen minden nyelvben vannak szabályok, amelyek nem vezethetők vissza közvetlenül valamilyen hangváltozásra. A kérdésre elvileg úgy lehetne válaszolni, hogy egy nyelvi rendszer megváltozása mindig e rendszer egészének újratereptődése; jól dokumentálható ez a fontos megállapítás a gyermek nyelvtanulásának példáján: az anyanyelvét elsajátító gyerek arra törekszik, hogy olyan tényezőket sajátítson el, amelyek felhasználásával minél több közleményt megért és létre tud hozni. Hogy megítélhesse, melyek a fontosabb szabályok, amelyeket a legérdemesebb megtanulni, statisztikusan értékeli azokat a szabályrendszereket, amelyeket környezete használ, majd ezek közül kiválaszt egyet, amelyet legtöbbször értékeli.

A hangrendszer változása megint megragadható szabályokban. Ezeknek a szabályoknak alapján az állapítható meg, hogy a mai angol

hangrendszer „viszonylagosan stabil”, s ez annak tudható be, hogy két szabály is van (a „feszítettségi” és a „lazítási” szabály), amely a X., illetőleg a XI. század óta változatlanul érvényben van. A hangrendszer változását a diftongáció és a magánhangzó-eltolódás szabálya határozta meg. Az utóbbi kettő állandó összetevője azoknak a nyelvjárásoknak, amelyekben az angol hangtörténeti fejlődés reprezentálható.

4. Az angol hangrendszer kifermálódásának és sajátosságainak leírása után ismét visszatérünk a tiszta elmélethez (Fonológiaelmélet: 293–436).

A megnyilatkozás legkisebb alkotóelemei tehát a jellemző jegyek. E jellemző jegyek alkotják a szegmentumokat, a szegmentumokból pedig összeállnak a „kötegek”, a hangkombinációk, azaz a formatívák, és végül ezekből a lexikai elemek, amelyek már — szemben az előbbiekkal — speciális, fogalmi-grammatikai szabályok szerint viselkednek. A szabályokra jellemző az „értékük”, vagyis érvényességi területük nagysága, amely matematikai formában is meghatározható: a szabály értéke fordítottan arányos azoknak az elemeknek számával, amelyeket a szabályt kifejező képlet magában foglal (tehát minél kevesebb a megszorítás, annál nagyobb számú elemre érvényes a szabály). Szabályok állapíthatók meg valamely időben adott hangrendszerre és a rendszer történeti változásaira egyaránt. Mindkét esetben meghatározott rendben hatnak a szabályok, fölcserélésük megbontja a rendszert (például nyelvjárási alakok jönnek létre). Az eltérő nagyságrendekre eltérő szabályok vonatkoznak, s minél távolabb kerülünk a legkisebb elemektől, annál több az összefüggés. A szó meghatározásához, azaz létrejöttéhez még egy pótlólagos szabály tartozik az eddigieken kívül, a tagolásé. Ennek értelmében a szó teljes mértékben a szerkezeti kontextus függvénye, vagyis a *the book was in an unlikely place* (a könyv alkalmatlan helyen volt) mondat három szóra bomlik: (a) *the book* (b) *was in an unlikely* (c) *place*, amelyben a *was in an unlikely* melléknév hangsúlytalan, simuló elemei (368).

Minden ember nyelvtanában a közlemény elemeit tartalmazó szójegyzék van, amely előírja a szóban benne foglalt hangokat, a jelentést, a szintaktikai viselkedést, sőt, a szó jellegét is, ami azt jelenti, hogy némely (nem létező) szavakat (például az „angol” *karulize*, *thode*) valószínűen nem ismert angol szavaknak érzünk, míg másokat (például *gnip*, *rtut*) „nem angol” minősítéssel eleve elvetünk. Ennek az az oka, hogy a nyelv nem használ ki minden elvben lehetséges hangkapcsolatot.

Ha most végül külön szemügyre vesszük a szabályokat, azt látjuk, hogy ezek egymás között is mutatnak összefüggéseket, mégpedig egyfelől „illeszkednek” egymáshoz, vagy ismétlik bizonyos formai elemeiket. A szerzők egy utószóban vonják meg az általuk feltárt ismeretek alkalmazhatóságának határait, és felvetnek néhány megoldatlan kérdést. A kötetet négyféle index és gazdag bibliográfia zárja, amelyek megkönnyítik az olvasó — nem egészen könnyű — dolgát.

5. A *The sound pattern of English* elsősorban elméleti mű, amely a nyelvi megnyilatkozás elemeivel és létrejöttével kapcsolatosan igen sok jelenséget helyez új megvilágításba. A törvényszerűségeket matematikailag formulázza. A feltárt szabályok száma azonban óriási, és — mint a szerzők mondják is — az oktatásba nem vonhatók be közvetlenül. Az igazi cél is valószínűleg inkább az, hogy felhasználásukra — ebben a matematizált formában — egy bináris döntési képesség elvére épített, nagy memóriakapacitású rendszer segítségével kerüljön sor. Ennek a szó mindenfajta értelmében korszerű műnek elvi megállapításai és gyakorlati fölmérései azonban így is számottevően bővítik tudásunkat.

Szende Tamás

A hongkongi szó helyesírásáról. 1. Sokat olvashatunk a hongkongi influenza-járványról. Feltűnő azonban, hogy a *Hongkong* kínai sziget- és városnév *-i* képzős származékának írásmódjában lapjaink egymástól eltérő gyakorlatot követnek.

A Népszabadság 1969. február 7-i számának 8. lapján a következőket olvashatjuk: „A *Hong Kong-i* influenza Lengyelország újabb körzeteit támadja . . .” A Népszabadság következetesen többtagú földrajzi névnek veszi a *Hongkong*-ot, és egyik későbbi számában ugyanezzel a formával találkozunk: „. . . az európai országok egész sorában fordul elő a *Hong Kong-i* influenza” (1969. márc. 26. 8. lap).

Neves ismeretterjesztő folyóiratunk, az Élet és Tudomány „*hong-kong* influenza-vírus-tenyészet”-ről ír (1969. febr. 28. 404. lap). A *Hongkong* földrajzi név kötőjeles írásmódja esetén az *-i* képzős származéknak ez a helyesírása szintén elfogadhatónak látszik.

Helyesírási szabályzatunk 311. pontja szerint „A kínai földrajzi neveket nagybetűvel kezdve tagolás nélkül egybefrjúk: . . . *Sanghaj, Tajvan* . . . — A magyarban meghonosodott kínai földrajzi neveket magyaros formájukban is használhatjuk: *Hongkong (Hsziangkang), . . . Peking (Pejcsing)* stb.”

Amikor tehát a Magyarország „*hongkongi* influenzajárvány”-ról számol be (1969. febr. 9. 19. lap), nemcsak a helyesírási szabályzat utasítását követi, hanem újságjaink ortografitisze ellen is harcol.

Dömötör Ákos

2. Egyetérthetünk a fenti cikkel, de nem árt egy-két kiegészítő megjegyzést fűznünk hozzá.

Helyesen állapítja meg Dömötör Ákos, hogy a távol-keleti brit koronagyarmatnak, a szigetnek és városnak nevét többféleképpen látjuk írva sajtónkban, amikor a mihozzánk is ellátogatott újabb influenzajárványt emlegetik: a *hongkongi-t* vagy *Hong Kong-i-t*. Még több változatával is találkozhatunk ennek a földrajzi névnek, ha nemcsak mai lexikonainkat, atlaszainkat, földrajzi könyveinket nézegetjük. Szinte minden lehetséges alak előfordul: *Hongkong, Hong Kong, Hong-Kong, Hong-kong, Honkong*, nem is szólva a sajtónkban ritkább formákról: *Hsziang Kang, Hsziangkang, Hiang-kiang* ('illatozó tengerszoros'). Még ehhez is hozzátehetjük, hogy a sziget északi partján épült, angol alapítású nagy kikötővárost a britek így is nevezik: *Victoria*.

Helyesírási szabályzatunk szótárában hiába keressük a sokféle változatú kínai földrajzi nevet, úgyszintén a Helyesírási tanácsadó szótárban sem találjuk *Hongkong* vagy *Hong Kong* alatt. Ezért bizonytalankodnak írásmódjában.

Ákik jobban törődnek helyesírásunk egységességével, azok — elsősorban nyomdai dolgozóink — a Helyesírási tanácsadó szótárhoz igazodnak a ritkább szavak, nevek írásában, a földrajzi nevekében is. Ha egy földrajzi nevet nem találnak meg a Tanácsadó

szótárban, akkor a Világatlasz írásmódját követik. Ez a gyakorlat terjedt el nálunk. (A magyarországi településnevek helyesírására nézve a mindenkori Helységnevtár a „szabvány”, egyéb földrajzi neveinkére vonatkozólag pedig az 1965-ből való tüzetes akadémiai szabályzat: A földrajzi nevek és megjelölések írásának szabályai.) Bizonyára azért írták így a Népszabadságban: *Hong Kong*, mert a Világatlaszban ezt a formát találták. S ennek melléknévi alakja mai szabályzatunk szerint: *Hong Kong-i* (mint *New York* és *New York-i*). A ma szintén előforduló kötőjeles *Hong-Kong* változat melléknévi formája: *hong-kongi* (mint *Monte-Carlo*, de: *monte-carlói*); a *Hongkong*-nak *-i* képzős melléknévi alakját természetesen így írjuk: *hongkongi* (mint *Budapest*, de: *budapesti*). Ezt az utóbbit nem is olyan fölösleges megemlítenünk, mint gondolni lehetne, mert nemritkán látunk mostanában ilyen főként idegen helységnevekből szerkesztett melléknévi formákat: *Rotterdam-i*, *Tokió-i*.

Egyfelől köznyelvi helyesírási szabályzatunknak, A magyar helyesírás szabályainak 10. kiadása (s ezen alapszik a Helyesírási tanácsadó szótár), másfelől földrajzosaink írásgyakorlata között akadnak olykor eltérések; például az *Amszterdam*, *Gellérthegy*, *Kaspi-tenger*, *Margitsziget*, *Ural* köznyelvi helyesírású alakokkal szemben ezt találjuk a Világatlaszban (Képes politikai és gazdasági világatlasz. Bp., 1966.): *Amsterdam*, *Gellért-hegy*, *Kaspi-tenger*, *Margit-sziget*, *Ural*. Köznyelvi helyesírásunk egységessége kedvéért a mindennapi gyakorlatban ilyenkor a köznyelvi szabályzathoz kell alkalmazkodnunk. Előfordul, hogy a Helyesírási tanácsadó szótárban néha vagylagosan betoldott alakokat is látunk; például a *Kaspi-tenger* mellett: „v. *Kaspi-tenger*”; ez engedmény a földrajzosoknak (meg a szófejtésnek, a cirillbetű átírásának).

Elárulhatjuk, hogy megvan ám a Helyesírási tanácsadó szótárban a kérdéses földrajzi név is, mégpedig ebben a formában: *Hongkong*, a következőképpen elbújtatva: „*Hsziangcsiang* (régében *Hongkong*).” Még 1954-i, 10. kiadású helyesírási szabályzatunk előtt, 1952-ben kiadta az Akadémia A kínai nevek és szavak magyar átírása című füzetet, s ennek függelékében van „A fontosabb kínai földrajzi nevek jegyzéke”. Itt is ezt olvashatjuk: „(Hongkong) *Hsziangcsiang*”, „*Hsziangcsiang* (Hongkong)”. Ez szintén azt jelenti, hogy a hivatalos kínai elnevezés: *Hsziangcsiang*. Ámde ugyanitt, e jegyzék élén (a 31. lapon) ezt találjuk: „Meg kell . . . jegyeznünk, hogy a mindennapi használat (sajtó, fordítások) céljaira továbbra is a . . . *Hongkong* . . . írásmód a helyes.” Ezzel van összhangban A magyar helyesírás szabályai 10. kiadásának Dömötör Ákos idézte 311. pontja, azzal a különbséggel, hogy ott már nem *Hsziangcsiang* a hivatalos kínai változat, hanem zárójelben ez: *Hsziangkang*. Ugyanígy írja a Világatlasz is a *Hong Kong* alak után zárójelben: *Hsziangkang*. A Helyesírási tanácsadó szótár újabb kiadásában megmaradt a *Hsziangcsiang*.

Mindebből kitűnhet, hogy az „illatozó tengerszoros” felől világhódító útjára indult új influenzajárvány megkülönböztető jelzőjét bátran mondhatjuk, írhatjuk így: *hong-kongi*, kötőjel nélkül egy szóba. Sőt helyes, célszerű csakis így írunk. Ezt annyival inkább megtehetjük, mert — úgy látszik — maguk a földrajzosok sem veszik annyira szigorúan a *Hong Kong* írásformát. Az 1967. évi Nemzetközi Almanachban (a 651. lapon) ugyancsak így látjuk: *Hongkong*, ámbár ugyanaz a földrajztudósunk a szerkesztője ennek az évkönyvnek, mint aki a Világatlasz szerkesztő bizottságának élén állt.

Ferenczy Géza

Hány szótagos a néhai szó Arany versében? 1. Az Édes anyanyelvünk egyik adásában volt nemrég szó a *néhai* szó történetéről. Lőrincze Lajos felolvasta adalékul Arany János egyik versének néhány sorát. A tudós macskája 8. versszakában ez van:

Kendermagos szegény czicza
 Nyavalyába esvén,
 Fölvette a *néhai* nevet
 Egy szép őszi estvén.

A Ráth-féle 1883-i kiadásból idéztem: az aláhúzás onnan ered. A versben semmilyen más kiemelés nincs; mind a tíz versszak első és harmadik sora mindig *n y o l c* szótagos, kivéve az idézett esetet.

Vajon nem azért emelte-e ki Arany ezt a szót írásban, mert diftongust jelzett; vagy afféle költői licenciát éreztetett? Olyat, mint az *órvás*—*óriás* esetében: változataira az ÉrtSz. is hoz példát, ha nem hívja is fel ezekre külön a figyelmet. (József Attilánál is: „Nem nyafognék, de most már késő, | most látom, milyen óriás ő . . .” — a versben mindig 9 szótagos a sor, tehát az *óriás* itt *h á r o m* szótagos; Petőfi János vitézében általában három szótagos a szó.) Vagy az *Eduárd*—*Eduárd* váltakozás A walesi bárdokban?

Érthette-e ezt a szót Arany *néhai*-nak, vagyis két szótagúnak? Van ilyenre máshol is példa Aranyánál vagy mások szövegében?

Margócsy József

2. Jól látja Margócsy József: valóban két szótagúnak értette Arany a *néhai* szót A tudós maeschájában, vagyis az *ai*-t ez alkalommal kettőshangzónak kell tekintenünk. Nem egymagában álló eset ez, sem Arany János, sem más (régibb) költőink prozodiájában. Íme egy hasonló példa Aranyból, az Emlények II. darabjából:

Behantozatlan áll
 Hamvai fölött a hely.

(1851-ben írta, az eltűnt Petőfire emlékezve.) A *hamvai* szóalak csak úgy illik bele a vers jambusi lüktetésébe, ha az *ai*-t szintén kettőshangzónak olvassuk. Hirtelenében nem tudok több ilyet idézni Aranyból, de úgy dereng emlékezetemben, hogy akad még efféle költői szabadság verselésében. (Az *óriás*—*órvás*, *Eduárd*—*Eduárd*-féle szóváltozatok természetesen ritmikái felhasználásának tárgyalására aligha szükséges kitérnem.) Nem keresgélek tovább az ő költeményeiben, lássuk inkább a kérdésnek előzményeit.

Megkönnyíti tájékozódásunkat Horváth János Rendszeres magyar verstanának (Bp., 1951.) VI. fejezete: „A Ráday-nem licentiái Petőfiig” (138—53. lap). A Ráday-nem, a rímes-mértékes versidom egész kis szabályrendszerét terjesztette el a licenciáknak, s ezek még szaporodtak Ráday követőinek kezén. Egyik ilyen nyelvi engedmény volt az *i* jésítése. Bár Földi János ellene volt Ráday Gedeon, Kazinczy Ferenc, Dayka Gábor túlságosan szabad hang- és szótagmérésének, az *ai*, *ei* hangkapcsolatot olykor ő is elfogadja diftongusnak „az ily végekben: *Római*, *mezei*, *eleibe*” (Földi János: A versírásról. Bp., 1962. 16. lap; a XVIII. század végi kéziratból a budapesti Kölcsey Ferenc Gimnázium tanulóit tették közzé Földinek ezt a művét). Horváth János ezeket a példákat idézi néhány költőnkől a diftongusértékű *ai*, *ei*-re (a 146. lapon): „S bűvárnyilai e lét titkába vágnak” (Kisfaludy Károly), „Szemeim előtt képek vonódnak el” (Vörösmarty), „Felhangolom olykor a lant idegeit”, „Létem fonalai, szakadozzatok el”, „Oldalain egy-egy tarisznya lóg” (Petőfi). Könnyen megsokszorozhatnók az adatokat. Nekem különösen Vörösmartyban tűnt föl sok ilyen *e g y* (hosszú) szótagnak számító *ai*, *ei* kettőshangzó. Példának okáért az 1828-ból való Széplak elején kétszer is találkozhatunk vele az első hűz sorban; az ötödik hexameter így szól: „Úgy az idő fut lelkem elől s vágyaimnak

előle" (vágyaimnak); a huszadik: „S szárnyain ismét a szerelemnek hordja bilincseit" (bilincseit).

Ilyen előzmények sorába kell iktatnunk a szóba került két szótagú *néhai* esetét. Így maradt nyoma Arany költészetében is az ismertetett prozódiai hagyománynak. A múlt század közepe táján nem volt ez különösképpen feltűnő jelenség (1848-ban kelt A tudós macskája); nem tartom hát valószínűnek, hogy Arany az *ai* hangpár diftongizálásának „szokatlansága" miatt emelte volna ki a *néhai* szót. Bizonyára a szó itteni értelmű használatának szokatlansága volt oka a kiemelésnek (állat kapta a *néhai* jelzőt). Költőnk gyakran járt el hasonlóképpen, ha egy-egy ilyen más és többet mondó szavára, kifejezésére föl akarta hívni a figyelmet. Gondoljunk csak tömör balladai nyelvének efféle szókiemeléseire: „Úgy gondolja: *megőrülne*", „Nehogy azt higyük: *megbomlott*" (ti. a vádlott Ágnes asszony haja és ő maga), „... egyre látja S épen úgy, mint *akkor éjjel*" (Ágnes asszony).

Különbben is az egyszótagúsított *ai*-ről nevezetes *hamvai* szóalakot, amelyet második példának idéztem Aranytól, nem emelte ki a költő, jóllehet az is olyan költői szabadsággal terhelt forma, mint a kendermagos szegény cicát gyászoló *néhai* nevezet.

Ferenczy Géza

Névutók birtokos személyragozása. Kiragadok Passuth László Madrigáljából három mondattörédeket, három ragozatlan névutót:

„Amikor Pietro bekopogtat, ... a szemek *felé* fordultak" (69).

„A férfi ... nem ad *elé* poharat" (78).

„Alessandro úgy érezte: ő a valódi családfő, ... Orazio Vecchi ült *mellé* intésére" (605).

E példákban hiányzik a névutókról a 3. személyű birtokos személyrag.

Ha ott van ugyanabban a mondattagban a név, amely felé a névutó által jelzett cselekmény irányul, akkor — természetesen — nem kell a birtokos személyrag. Ha nem tesszük ki a nevet, amelyre a névutó vonatkozik, akkor a névutót személyragozzuk!

A három mondattörédék tehát helyesen:

„... a szemek *feléje* fordultak"

„... nem ad *eléje* poharat"

„... intésére Vecchi ült *melléje*"

A három fenti mondat — kissé átalakítva — így festhetne:

„A szemek — a szomszéd palotákból — Pietro *felé* fordultak."

„A férfi nem ad poharat a leány *elé*."

„O. Vecchi ült Alessandro *mellé*."

Miklósi László

A Nyelvtudományi Intézet nyelvművelő csoportjának levelesládájából

Elszürkült kifejezések. Baracs Tibor szabványügyi előadónak föltűnt, hogy a sajtó, a rádió, többféle hivatal gátlás nélkül terjeszti a *koncepció* szót, annyira, hogy már szinte tudományos „izé" lett belőle.

Sajnos, számos ilyen *izé* értékű idegen szavunk van. Sok effélét észrevehetünk, aszerint, hogy milyen területen figyelgetünk. Ilyen például a különben nagyon hasznos *probléma*. Ezt is szóvá tette már több levélírónk. Valóban nincs már gyűlés, akármilyen

értekezlet, amelyen bele ne ütköznénk az örökös *probléma*-zásba. Már nincsen *baj*, *nehézség*, *gond*, *feladat*, *megoldanivaló*, ilyen vagy olyan *kérdés*, mindennel *probléma*-juk van a szegény dolgozóknak. No meg a vállalatok vagy akár a szaktársak is mindenben *kooperálnak*, nem *együttműködnek* vagy *összedolgoznak*, *együtt dolgoznak* stb. Ön mint szabványügyi előadó bizonyosan gyakran hallja a *prototípus* szót; ezt is sokszor lehetne magyar szóval helyettesíteni: *első példány*, *mintapéldány*. Mennyi tudakosság rejtőzik ezek mögött a fölöslegesen és nemegyszer helytelenül használt idegen szavak mögött! Mert aki annyira „műveltnek” akar látszani, sokszor megjárja ezekkel a csalafinta idegen szókkal. Emlékszünk rá, egy üdülőben valaki az *annó dacumál* (*anno dazumal*: ’akkoriban, régente’) latin–német kifejezést fülünk hallatára az *annak dacára* kifejezéssel tévesztette össze.

Szó, ami szó, valójában nem is egy-egy fölösleges idegen szó vagy olykor fölöslegesen használt idegen szó ellen kell küzdenünk, hanem arra kell ránevelnünk először magunkat, aztán másokat, hogy ne kényelmesedjünk el szóhasználatunkban, ne használjuk mindig azt a magyar helyére áhítózó idegen szót, amely kéretlenül nyelvünkre tolaikszik, hanem a magunk fegyelmzésével, eleinte akár nagyobb erőfeszítéssel keressük meg a jó magyart. Így beszédünk mindjárt világosabb, érthetőbb lesz, s nem esünk a műveltségfitogtatás gyanújába sem. Azonkívül nem sorvasztjuk magyar szókincsünket. Persze olykor szükségessé válhat, hogy egy-egy különösen elburjánzó *konceptió*-féle „izé” ellen külön is harera keljünk. (Ez a *konceptió* különben csakugyan lehet *elgondolás*, *elképzelés*, *fölfogás*, *irányelv(ek)* stb.) De vigyáznunk kell, hogy túlságba ne vigyük a „nyelvtisztogatást”, ne legyünk üldözői ártatlan, sőt hasznos, mert nélkülözhetetlen idegen szóknak.

F. G.

Elsőnek hallják. Dr. Tóth István ny. kúriai bíró helyteleníti a rádióban előforduló „Elsőnek hallják hallgatóink (ezt meg ezt)” mondatban a *-nek* ragos határozót (részeshatározót). Inkább ezt szeretné hallani helyette: *először* vagy „az *első* szám ez meg ez”.

Nem lehet hibáztatni az „elsőnek hallják” formát sem. Itt tudniillik az *elsőnek* állapothatározó. Így is helyes: *először*; ez az *először* időhatározó. Akként is lehet szerkeszteni a mondatot, hogy „ez meg ez az első szám”; így állítmány formájában fejezzük ki, ami az előbb határozó volt. Gazdag határozórag-rendszerünk megengedi, hogy még többféle eszközt alkalmazzunk az állapot meghatározására (az *elsőnek* értelmében): „*elsőként* hallják”, „*elsőül* hallják”. Kifogástalan az „elsőnek hallják” is, amint ugyancsak kifogástalan ez a mondat: „Elsőnek ért célba.” Az Akadémia leíró nyelvtanában, A mai magyar nyelv rendszerében ilyen példát is olvashatunk a *-nak*, *-nek* ragos állapothatározóra (2. kötet 234. lap): „Ez a papagáj tegnap még sárgának repült be, és most zöld.” Ilyen gazdagok vagyunk. Örüljünk neki! Azért kár, ha csak egyikre vagy másíkra szokunk rá; hogy például évek óta túlságosan elharapózott a többi rag rovására a *-ként*.

F. G.

Zolnai Béla
(1890—1969)

1. A lexikonok ezt írják a régi magyar szókészlet nagy bűvárának, Zolnai Gyulának fiáról, a szegedi, kolozsvári, majd a budapesti egyetem tanáráról: „irodalomtörténetirő, nyelvész, az irodalomtudomány doktora” (vö. ÚMLex. 6:770). Ezután elsősorban irodalomtörténeti tanulmányait sorolják fel (Magyar janzenisták, 1924; Irodalom és biedermeier, 1935; Rákóczi, az író, 1935; II. Rákóczi Ferenc, 1942; stb.); e tanulmányok azonban mindjárt arról is tanúskodnak, hogy Zolnai Béla, noha Szegeden és a kolozsvári magyar egyetemen a francia tanszék professzora volt, — s egyszersmind a Becsületrend lovagja, valamint franciául írt eredeti művei révén tagja a külföldi francia nyelvű írók társaságának — éppoly gyakran fordult a hungarológia felé korszerű európai s jórészt francia ihletésű módszerekkel, mint számos más romanista kor- és pályatársa, így Eckhardt Sándor és Koltay-Kastner Jenő. Hiszen éppúgy, mint ők, Zolnai Béla is elsősorban filológus volt, sajátos hangsúllyal a görög összetétel első, érzelmi színezetű tagján: a szó szerelmese, aki nemcsak az irodalmi stílus szépségeért rajongott, hanem minden irodalmi hatás örök forrásáért, az élő beszéd fordulatoságáért, színességéért, szellemességéért is. Az élet minden vonatkozásában esztétikumot keresve s több mint fél századon át az irodalom- és a nyelvtudomány határterületén lebegve, Zolnai Béla szinte szükségszerűen lett a modern magyar stiliztika megalapítója s mindmáig kutatásaink egyik legállandóbb ihletője. Szuggesztív ereje nem csupán egyéniségének közvetlen kedvességével magyarázandó, hanem stílusának hajlékony bájával is. Zolnai Bélában mindig egy vérbeli szépíró ambíciója lüktetett. Hugo Schuchardt — a Nyelvtör egykori világhírű munkatársa — volt az, aki közvetlenül az első világháború után valósággal kész életprogramot adott a fiatal Zolnainak: „der Sprachforscher, der zugleich Sprachkünstler ist, in seiner Introspektion ein zehnmal reicheres Material hat als sein mehr prosaischer Fachgenosse” (az idézetet l. a Nyelvtudomány és szellemtörténet c. cikkben, Minerva 1: 94). Zolnai a nyelv művésze maradt akkor is, amikor ugyanebben a soha újra ki nem adott tanulmányában páratlan finomsággal elemezte *ember* szavunk jelentéstartalmának fejlődését (i. m. 97 kk.), s amikor közel húsz évvel később a „A műkedvelő purista lelki alkatá”-t (Szeged, 1940.). e másik méltatlanul elfeledett írását ezekkel a szavakkal fejezte be egy új világégés örvényében: „Ajkam »örömteli« végszava a diletáns Puristához: hidegvér és elegancia a nyelvben, ízlés és tolerancia a magyarosodni akaró idegen szavakkal... szemben. Magyarul írjunk és értelmesen gondolkozzunk. Nem neológia vagy ortológia, hanem mindkettő” (42).

2. Kik voltak Zolnai Béla mesterei és ihletői? Ballyra, Vosslerra sűrűn szoktak utalni, de kevésbé a már említett Schuchardtra — pedig őt követte Zolnai a valóság „nyelvi tükrözésével” kapcsolatban is (Minerva 1: 94) — és még kevésbé arra a tényre, hogy a stiliztikának mint nyelvtudományi diszciplínának elismertetésére eléggé váratlan módon az egykor nálunk oly népszerű Emil Setälä, Gombocz Zoltán nagy finn barátja is sarkallta; a „linguistique stylistique”-ről ugyanis Setälä mondta ki, Ballyn is túlmenően,

a következő tételt: „Cette discipline étudie la langue au point de vue de sa valeur émotive, de l'impression esthétique que produit sur nous la forme linguistique” (JSFOu. 29, 3/b: 17; idézve Minerva 1: 93). S ugyan mi ösztönözte, édesapja elveitől eltérően, Zolnait olykor talán túlzott toleranciára is az idegen szavakkal szemben? Többek közt egy 1917. évi porosz kultuszminiszteri rendelet egykorú visszhangja, melynek lényegét Zolnai így foglalta össze 1922-ben: „az átvett szavak sokasítják és finomítják a nyelv kifejező eszközeit; . . . barbárság volna a hagyományos és történelmi távlatokat nyitó *Bibliothek* szót a keverék-barbár *Bücherei* szóval pótolni” (vö. Nyelv és stílus 1957. 19).

E sokféle idegen ösztönzésből impresszionista jellegű, merőben szubjektív vélekedésekhez vezető eklekticizmus válhatott volna, ha Zolnai szeszélyesen felbukkanó ötleteit, évtizedeken át kanyargó „gondolatfolyondárait” nem szedte volna rendbe szigorú filológusi dokumentáció: olvassuk csak el például egyetlen Petőfi-versszakról („Fölhangolom olykor a lant idegeit . . .”) írt kései kommentárját (It. 1962.; újra, de kissé rövidebben Nyelv és hangulat 1964. 59—60), s máris világosan érezzük az adatszerű — rossz, de divatos szóval: lexikális — tudásnak azt a bőségét, mely minden megjegyzésének közvetlen ihletője.

3. A ma már oly sokféle ágazó stilisztikai tudományoknak mely területén bizonyult legösztönzőbbnek Zolnai Béla munkássága? Elvi szempontból hadd emeljük ki azt, ami Ballytól szinte kezdettől fogva elválasztotta: ellentétben francia mesterével, Zolnai sohasem állította egymással merev ellentétbe a szinkroniát és a diakroniát, hanem — mint legfőbb magyar mestere, Gombocz Zoltán — inkább a szinkrón jelenségek diakronikus magyarázatára törekedett. „Egy jelenség stilisztikai értékelését elősegíti az előző vagy régebbi nyelvallapot ismerete” — mondta Zolnai Béla 1954-ben a III. Nyelvész-kongresszuson (Nyelv és stílus, 308); édesapja hagyatékát fejlesztette azonban tovább már 1920-ban is, amikor ezt írta Esztétikai szempontok a nyelvtudományban című s egész életére döntő hatású „programértekezésében”: „A készülő új Nagy Szótárból nem hiányozhatik a szóhangulat (Gefühlston) megállapítása” (i. m. 9).

1920-ban Zolnai Bélának a *szóhangulat* szót még a wundti német megfelelővel kellett magyaráznia; jegyezzük azonban meg, hogy a modern „connotation” fogalmára éppen Zolnai Béla vezette be — Zlinszky Aladárnak a metafora hangulatára vonatkozó kutatásai nyomán (Szily-album 1918. 95) — a *szóhangulat* elnevezést, s egyszersmind javasolta *kifejezéshangulat*, *mondathangulat*, *akusztikai hangulat* elfogadását is (Nyelv és stílus 7).

Ennyi új műszóra persze azért volt szüksége Zolnai Bélának, mert már 30 éves korában felkészült a legfontosabb stilisztikai diszciplínáknak párhuzamos, egymásba fonódó művelésére. Ezúttal csupán néhány úttörő jelentőségű tanulmányára hivatkozhatunk, s el kell tekintenünk még az olyan összefoglalásoktól is, aminő például Ponori Thewrewk Emil ötletéből (A nyelv optikája 1870.) sarjadt cikke: A látható nyelv (Minerva, 1926; újra Nyelv és stílus 53—107). A stilisztikai fonetika körébe vág először 1939-ben megjelent tanulmánya: Szóhangulat és kifejező hangváltozás, melyből alapos átdolgozás után negyedszázaddal később egészen új mű kerekedett Nyelv és hangulat címen, ezzel a sokkal találóbb pontosabb alcímmel: A nyelv akusztikája (1964). Fónagy Iván hasonló tárgyú művével együtt (A költői nyelv hangtanából 1959.) Zolnai Béla szép példát szolgáltatott a metrikai-ritmikai mozzanatok stilisztikai értékelésére is; egyszersmind a könyvhöz csatolt gazdag bibliográfia világos bizonyítéka a szerző szellemi hajlékonyságának, haladni akarásának s lankadatlan receptivitásának; jórészt e sorok írójának ismertetései alapján megtaláljuk ebben az összeállításban a szovjet nyelvtudomány pozitív értékelésének jeleit is.

Nem kevésbé fontosak Zolnai Béla adalékai a szó stilisztikájához: az olyan tanulmányokból, mint Az idegen szavak (1922.), Szóhangulat és morfológia (1936.), Szavak sorsa (1939.), Rostand-tól Adyig (1942.), Argó és irodalom (1956.) azóta a szakdolgozatok, doktori és kandidátusi disszertációk egész sora nőtt ki. Akik ma nem csupán a nyelv kommunikatív funkcióját tartják fontosnak, hanem azt is, amit egyesek, mint Hankiss Elemér, a szavak „opaleszcenciájának” neveznek, Zolnai Béla közvetítésével tanulhatták meg Leibniztól és a Wolff-iskola esztétikájának képviselőjétől, J. Volkeltől, hogy gyakran „a Szép homályos, kusza képzeteken alapul” (Nyelv és stílus 36). S érdekes, hogy amikor Zolnai 1922-ben azt bizonyította, hogy „a költő mindig csak hangulatokat akar közölni. Ködfelhő borítja a szavakat” (i. h.) — a lap alján éppen Lukács Györgyre hivatkozott, aki már 1912-ben írt, az Esztétikai kultúra előszavában, „Arról a bizonyos homályosságról.”

Mindmáig világviszonylatban is aránylag nagyon keveset olvashatunk a szép-irodalmi s különösen a költői nyelv mondatszerkesztéséről, vagyis a stilisztikai mondatról. A maga korában úttörő jelentőségű volt Zolnai Bélának Körmondat és tiráda című tanulmánya, a Minerva 1929. évi kötetében (újra Nyelv és stílus 149–73). Ez a cikk is a külföldi és magyar előzmények kitűnő egyeztetését bizonyítja: Bally, Strohmeyer, Norden, Delacroix nevéhez egészen természetesen csatlakozik Négyesy László, Simonyi Zsigmond, Horváth János és Szerb Antal említése. S mindebből további kutatásra serkentő új szintézis, új hagyomány alakul: a moszkvai egyetemen tartott előadásomban nemrég ugyanazzal a módszerrel elemeztem Baudelaire utolsó Spleen-jét, melyet közvetlenül Zolnai Bélától tanultam, egy Du Bellay-szonett szerkezetének elemzésével kapcsolatban (Nyelv és stílus 156).

4. A mai strukturalista-funkcionális stíuselemzés számára, amely elsősorban szilárd belső szerkezettel rendelkező, teljes szövegek vizsgálatára irányul, Zolnai Béla aránylag kevés kész „mintát” hagyott: bizonyító anyaga rendszerint kiragadott részletek és felvillanó eszmesziporkák szövedéke. Példaszerű azonban, az összehasonlító irodalomtörténet számára is, Ady és Paul Verlaine álma című dolgozata, amely — a szerző saját vallomása szerint (Nyelv és stílus 311) — egykori szemináriumi gyakorlataiból sarjadt ki s nőtt végül ily tökéletessé (1957. i. m. 313–42). S mily megható volt, amikor tanítványainak egyike, Madáchy László, a szeretett mester koporsójánál éppen a verlaine-i „rève familier” első szakaszát mondta el búcsúztatóul! Emberi és művészi eszmények keresésének tökéletes összeforrását érezte ez a pillanat, s egyben emlékeztető volt Zolnai Béla egyik legőszintébb, legmeghatóbb vallomására, hiszen Verlaine-ről s Adyról szólva alig álcázottan beszélt önmagáról is. A magunk részéről Baróti Dezsővel (Magyar Nemzet, 1969. jún. 6. 4) csak ennyit fűzhetünk e történelmi pillanat emlékéhez: „Ha igaz az, hogy a stílus az ember, akkor Zolnai Béla továbbra is elevenen él közöttünk.”

Gáldi László

A szép magyar beszéd országos középiskolai versenye

Az 1969. évi Kazinczy-érmesek

A Művelődésügyi Minisztérium, a Kommunista Ifjúsági Szövetség Központi Bizottsága, a Győr-Sopron megyei KISZ Végrehajtó Bizottsága, a Győr-Sopron Megyei Tanács VB művelődésügyi osztálya és a győri Kazinczy Ferenc Gimnázium 1969. április 25–27-én rendezte meg Győrött a Péchy Blanka által alapított Kazinczy-díj szép magyar

beszéd versenyének döntőjét az ország középiskolai (gimnáziumi és szakközépiskolai) tanulói számára.

A szép beszédnek ez a már hagyományossá és országos jelentőségűvé vált sereg-szemléje (erre utal a rendező szervek és a résztvevők nagy száma is) a negyedik volt a Kazinczy-díj alapítása óta. Az első verseny 1966-ban zajlott le; a másodikat és a harmadikat 1967-ben és 1968-ban a győri Kazinczy Ferenc Gimnázium szervezte meg. Az idén megrendezett, negyedik verseny — ezt a Kazinczy-díj alapítványa értelmében (vö. Nyr. 84: 511) rendezték meg a középiskolások számára (vö. Nyr. 90: 331—3; 91: 386—7; 92: 360—1) — egyben a Kazinczy-díj második ciklusának lezárulását is jelzi.

Az iskolai elődöntőkön és a megyei középdöntőkön mintegy 12 000 középiskolai tanuló (gimnazista és szakközépiskolás) vett részt. Közülük a legjobb 140-nek hallgattuk meg a beszédét hangfelvételtől s e felvételek alapján választottuk ki azt az ötven versenyzőt, aki eljutott Győrbe, az országnak majd minden megyéjének a képviselőjében, hogy a zsüri és a nagyszámú hallgatóság előtt élőszóval adja bizonyítékát annak, helyesen szépen beszéli-e nyelvünket.

A verseny első napján, április 25-én — J a n k o v i c s G y ö r g y nek, a Megyei Tanács művelődési osztálya vezetőjének a verseny jelentőségét méltató megnyitója, valamint K á d á r G é z á nak, a Kazinczy Gimnázium igazgatójának üdvözlő szavai után — mindegyik diák szabadon választott szövegét mondta el, a második napon, április 26-án pedig a kötelező szöveget, Marx György „Vár a Tau Ceti népe” című írásának egy részletét.

Az eredményhirdetés április 27-én volt a Szakszervezetek Rába Művelődési Házában, ugyanott, ahol a verseny is lezajlott. Ünnepi beszédében G á l o s T i b o r, az MM közoktatási főosztályának főelőadója a Kazinczy kiejtési versenyeknek az anyanyelv művelésében, a gondolkodás fejlesztésében betöltött fontos szerepéről szólt s arról, hogy a nyelv, különösen pedig az anyanyelv nemcsak a gondolat közvetítésének legfontosabb eszköze, hanem a kultúra terjesztésének és személyiség fejlesztésének is. Megemlékezett arról is, hogy a nyelvi műveltség fejlesztésének és fejlődésének jelentősége egyenes arányban nő a természettudományok fejlődésével és általában a társadalomban élő ember feladataival.

A bíráló bizottság nevében dr. B e n c é d y J ó z s e f, a MM főosztályvezetője értékelte a versenyt, és foglalta össze a tapasztalatokat. Megállapította, hogy az előző évi versenyekhez képest jelentős mértékű fejlődésnek lehettünk tanúi mind a hangképzés, mind a beszéd prozódiaja terén, a mondatfonetikai eszközök (hangsúlyozás, hanglejtés-beszéddallam, szünetek, beszédtempó) alkalmazásában, mind pedig az elmondott szövegek értelmezésében. Az eredmények méltatása mellett azonban felhívta a figyelmet a meglévő és vissza-visszatérő hibákra is, hiszen tanulni éppen a hibákból lehet és kell is. Szólt arról, hogy — bár a hangképzés tisztább volt, mint tavaly — több versenyzőtől hallhattunk nem tisztán képzett *s, zs, sz, z, c, cs* hangokat, többen beszéltek a normálisnál nyíltabb, ill. zártabb artikulációval, többen raccsoltak, zöngétlenítették a zöngés hangokat. Számos tipikus hangsúlyozási és hanglejtési hiba (pl. a jelzős, határozós szerkezetek helytelen, a gondolatnak, a tartalomnak meg nem felelő hangsúlyozása; éneklő szó- és szólamvégi hanglejtés stb.) is elhangzott. Szólt arról is, hogy változatlanul nagy gondot jelentett a helyes beszédstílus kialakítása. Ez olyan formában mutatkozott meg, hogy sok esetben hiányzott az akusztikai elemeknek, a beszéd zenei elemeinek (a hangsúlyoknak, hanglejtési formáknak, tempó- és hangerő-, valamint fekvésváltásoknak) az a helyes, arányos keverése, elegyítése (nemegyszer az említett elemek is hiányoztak), mely a szövegmondást megkomponálttá, tudatosan felépítetté te(he)tte volna. A verseny kötelező szövegének tartalmi és nyelvi elemzésével bizonyította, hogy a helyes szövegmondásnak, a kifejező, „adekvát” beszédstílusnak mennyire a szöveg megértése és elemzése az alapja.

Utalt arra is, hogy a szöveg elemzésekor és kidolgozásakor nem árt az óvatosság sem. A verseny során ugyanis a bíráló bizottság azt tapasztalta, hogy — bármennyire nehéz volt is a kötelező szöveg, a versenyzők ezt mondták szebben, helyesebben. A szabadon választott szöveget ugyanis megemgyez „túlértékelték”, s ennek következtében a szövegmondás álpátoszossá vált.

A verseny tanulságainak összegezése után — a bíráló bizottság nevében — **P é c h y B l a n k a**, a Kazinczy-díj alapítója átadta a Kazinczy-érmeket a legjobb teljesítményt nyújtó húsz tanulónak. (A bronz emlékérem Borsos Miklós szobrászművész alkotása. Egyik felén Kazinczy arcképe látható, hátlapján pedig a következő felírás olvasható: „Kazinczy emlékérem — A szép magyar beszédért”.) A nyolc első helyezett ezen kívül a KISZ külön jutalmát is megkapta. Ezt a KISZ Központi Bizottsága nevében **K o l l á r T i b o r**, a Győr-Sopron megyei KISZ Bizottság első titkára, a KISZ KB tagja nyújtotta át. **K á d á r G é z a**, a győri Kazinczy Ferenc Gimnázium igazgatója az intézet könyvajándékát adta át a verseny résztvevőinek.

A bíráló bizottság (tisztelabeli elnöke **P é c h y B l a n k a**, színművész, a Kazinczy-díj alapítója, elnöke dr. **B e n c é d y J ó z s e f**, az MM főosztályvezetője, tagjai **G á l o s T i b o r**, az MM közoktatási főosztály főelőadója, **H e r c e g i K á r o l y**, az MM osztályvezető-helyettese, **H o s s z u P á l**, a KISZ KB osztályvezető-helyettese, **P e r é d y L á s z l ó** színművész, a Győri Kisfaludy színház tagja, **L u k i n L á s z l ó** gyakorló iskolai vezetőtanár, **S z e n d e A l a d á r** főiskolai docens, az Országos Pedagógiai Intézet munkatársa, **T a k á c s M á r i a**, a Magyar Televízió bemondója, **W a c h a I m r e**, az MTA Nyelvtudományi Intézetének tudományos munkatársa) a következő tanulókat jutalmazta a Kazinczy-éremmel: **K o l o z s v á r y E r z s é b e t** (Győr, Kazinczy Ferenc Gimnázium), **T i h a n y i G y ö n g y i** (Budapest, József Attila Gimnázium), **L. N a g y K a t a l i n** (Nyíregyháza, Zrínyi Ilona Gimnázium), **F e l f ö l d i L á s z l ó** (Győr, Kazinczy Ferenc Gimnázium), **R ó n a i B é l a** (Pécs, Nagy Lajos Gimnázium), **N a g y A n n a** (Dunaújváros, dr. Münnich Ferenc Gimnázium), **G e l l e i A n t a l** (Budapest, Piarista Gimnázium), **M i l v i u s z A n d r e a** (Győr, Kazinczy Ferenc Gimnázium), **K i r á l y M á r i a** (Marcali, Lady János Gimnázium) **P a p p R ó z a** (Mezőtúr, Teleki Blanka Gimnázium), **T ó t h E r z s é b e t** (Tata, Eötvös József Gimnázium), **V á n d o r f i L á s z l ó** (Veszprém, Lovassy László Gimnázium), **M a k ó E n i k ő** (Szolnok, Verseggy Ferenc Gimnázium), **S i n k o v i t s A n d r á s** (Budapest, Kossuth Zsuzsa Gimnázium), **L ö k ö s M a r g i t** (Szekszárd, Garay János Gimnázium), **J a n k ó Z i t a** (Veszprém, Lovassy László Gimnázium), **F e r e n c z y K l á r a** (Sopron, József Attila Gimnázium), **E g r i M á r t a** (Budapest, Kossuth Zsuzsa Gimnázium), **A r a d i É v a** (Siklós, Tánics Mihály Gimnázium) és **K e r t é s z L á s z l ó** (Mohács, Kisfaludy Károly Gimnázium). — Az eredményhirdetés után a győri Kazinczy Ferenc Gimnázium irodalmi színpada mutatott be részleteket a Dózsa György-oratóriumból.

A kiojtési verseny alkalmával a Kazinczy Gimnázium ismét megrendezte a „Kisalföldi nyelvművelő nap”-ot, kifejezván ezzel is a szép magyar beszéd és a nyelvművelés, valamint az iskolai nyelvtanítás szoros kapcsolatát. Április 25-én délután pedagógusok és érdeklődők számára dr. **S z e n d e A l a d á r** tartott előadást Nyelvművelő nyelvtanítás címmel. Előadásában, melyet élénk vita követett, a nyelvtanítás, a nyelvművelés és a stílusoktatás szoros kapcsolatáról, a programozott nyelvtanítás és egyéb korszerű taneszközök alkalmazásának jelentőségéről, lehetőségeiről és módjairól beszélt. Szólt arról is, milyen nagy jelentősége van annak, hogy tanulóink az **i s m e r e t e k** szerzésének fokáról a nyelvi-nyelvtani—nyelvhelyességi—stilisztikai (a lexikális) **t u d á s** szintjére jussanak el.

A magyar nyelv hete

A Tudományos Ismeretterjesztő Társulat nyelvi és irodalmi szakosztálya immár harmadszor rendezte meg a magyar nyelv hetét 1969. április 21-től 27-ig a Kossuth Klubban. A sikeres előadás-sorozatról s az egyes előadásokról a sajtó és a rádió még annak idején dicséretes részletességgel beszámolt, ezért mi utólagosan inkább csak tény-szerűen ismertetjük ezt a jelentős eseményt.

Az előadás-sorozatot *Ortutay Gyula* nyitotta meg, s hangsúlyozta, hogy a magyar nyelv hete felhívja az egész ország lakosságának a figyelmét a nyelvvel való foglalkozásra, de az év többi hetében is igyekezzünk nagyobb gondot fordítani beszédünkre, írásunkra. A sorozat első előadását *Imre Samu* tartotta „Nyelvjárásaink az új nyelvatlasz tükrében” címmel. Ismertette a mai magyar nyelvjárásokat, beszélt a tájnyelvi ejtés mód használatának visszaszorulásáról a köznyelvi kiejtés javára, s bemutatta a nyelvatlasznak az elmúlt évben megjelent első kötetét. A hét második előadója *Ráczy Endre* volt, s *Beceneveink* című előadásában ismertette a nyelvünkben ma használatos becézési módokat gazdag, friss példaanyaggal illusztrálva. *O. Nagy Gábor* „Napjaink szólásai” címmel a szólások rendszeréről, típusairól, eredetéről, történetéről beszélt, és sort kerített újabb keletű szólásainkra is.

Nagy figyelem kísérte *Deme László*nak „A magyar nyelv a szomszéd államokban” című előadását. Deme szólt a csehszlovákiai, a jugoszláviai és a romániai magyarok nyelvhasználatáról, s az itthoni magyarság egyik feladatául tűzte ki, hogy minden segítséget adjon meg a határokon túl élő magyarság nyelvi műveltségének fejlesztéséhez. *Bencédy József* az iskolai kiejtési versenyek tanulságairól tartott előadást, beszámolt a magyar nyelv hetével egy időben folyó győri kiejtési versenyről (amelyről bővebben olvashatunk külön ismertetésünkben). Az előadáson részt vett *Péchy Blanka* a színművész a *Kazinczy-díj* alapítója is, s hozzászólásában a *Kazinczy-díj* alapításának történetéről beszélt, majd arról a törekvésről, hogy a jövőben tovább szélesítsék a *Kazinczy-díjjal* jutalmazottak körét. A magyar nyelv hetének előadás-sorozatát április 27-én nyelvhelyességi ankét zárta, amelyet *Deme László* és *Grétsy László* vezetett.

Szólnunk kell még arról az örvendetes kezdeményezésről, hogy az idén a Rádió nagy mértékben belekapcsolódott a magyar nyelv hetének előadás-sorozatába. A hét minden napján, naponta néha többször is iktatott programjába nyelvi ismeretterjesztő adásokat. *Deme László*, *O. Nagy Gábor* és *Ráczy Endre* előadásának 20–20 perces változata hangzott el. *Lőrincze Lajos* „Édes anyanyelvünk” című nyelvművelő ötperccel naponta kétszer is jelentkezett. Április 25-én pedig a Rádió negyvenperces játékos nyelvi-irodalmi vetélkedőt közvetített az egyik stúdióból, vezette *Vargha Balázs*. Az említettekén kívül gyakran hangzottak el írónk, költőink vallomásai, írásai anyanyelvünkről. Így az 1969-ben megrendezett magyar nyelv hete a rádió révén budapesti rendezvényből országos rendezvény lett.

Sz. L.

Beszámoló a balatonszabadi matematikai nyelvészeti konferenciáról

A Magyar Tudományos Akadémia 1968. szeptember 7-től 10-ig Balatonszabadiban nemzetközi matematikai nyelvészeti konferenciát tartott. Ez már a harmadik volt az 1962-i tihanyi (vö. Nyr. 87:157–8) és az 1967-i budapesti gépi fordítási tanácskozás (vö. Nyr. 91:510–1) után. A tanácskozás elvi előkészítése a Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Matematikai és Alkalmazott Nyelvészeti

Munkabizottsága keretében folyt; a rendezést a Magyar Tudományos Akadémia Számítástechnikai Központja végezte (elsősorban K i e f e r F e r e n c és B. S z ö l l ő s y É v a).

A tematika is mutatja, hogyan gazdagodott a matematikai nyelvészet, amely kezdetben csaknem kizárólag a szintaxis és az automatikus alaktani elemzés kérdéseivel foglalkozott. A jelentéstan és a szótár kérdéseinek előtérbe állítása két tényezőnek köszönhető. Egyrészt a grammatika után továbbterjedt a formális nyelvészek érdeklődése most már a teljes nyelvéírásra. Másrészt azonban a formális nyelvészetnek azzal a korszakával szemben, amikor a kutatók egy része szinte betegesen irtózott a jelentés kérdéseitől, most a szótár és a jelentés kérdésköre egyre inkább megfelelő súlyt kap a teljes nyelvéírás egészén belül. Említsük még meg azt is, hogy mindkét témakörben magyarországi nyelvészek figyelemre méltó tanulmányokkal járultak hozzá a modern formális — leginkább: generatív — nyelvészet fejlődéséhez.

A konferencián ötvenen vettek részt; abban a történelmileg nem könnyű időben 12 országból 31 kutató járult hozzá a közös eszmecsere sikeréhez. Képviselve volt: Anglia, Bulgária, az Egyesült Államok, Franciaország, Japán, Lengyelország, a Német Demokratikus Köztársaság, a Német Szövetségi Köztársaság, Románia, Svédország, a Szovjetunió, valamint a vendéglátó Magyarország (19 kutatóval).

A négy nap alatt 27 előadás hangzott el: ezeknek többsége inkább nyelvészeti jellegű volt; az előadások kisebb része foglalkozott inkább matematikai jellegű problémákkal, elsősorban a grammatikaelmélet számára különösen fontos automataelméleti kérdésekkel. (Itt csak a nyelvészeti előadásokról adunk hírt.)

Négy nyelvészeti előadás „meghívott egyórás referátum”-ként hangzott el: J. K a t z (USA): Szintaxis, szemantika és mély szerkezet; S. M a r c u s (Románia): Az algebrai nyelvészet néhány újabb fejleménye; M. B i e r w i s c h (NDK) és K i e f e r F e r e n c: Megjegyzések a természetes nyelvek definícióiról; Ch. F i l l m o r e (USA): A szótári információ típusai. A többi nyelvészeti érdekű előadás (betűrendben): A. B a i l l e — M. R o u a u l t (Franciaország): A formális rendszerek és a szemantika; V. B o r s c s e v — V. H a m j a k o v (Szovjetunió): A fordítás matematikai modellje; H. B r e k l e (NSZK): Generatív mondatszemantika és transzformációs szintaxis; B. B r o d d a (Svédország): Egy formális kalkulus a kategoriális nyelvtanok keretében; D e z s ő L á s z l ó: Mély szerkezet és a topic-comment kérdései; V. M. G r i g o r j a n (Szovjetunió): A szinonima természetéről; B a r b a r a H a l l - P a r t e e (USA): Tagadás, mellérendelés és kvantorok: szintaxis vagy szemantika? W. H a r t u n g (NDK): Az attributíválás kérdései; K a l m á r L á s z l ó: A formális szemantika néhány kérdése; V. S. H r a k o v s z k i j (Szovjetunió): Generatív grammatika és szintaktikai tipológia; S.-Y. K u r o d a (Japán): A szelekciós jegyek és a preszuppozíció kategóriája; J. K u n z e — W. P r i e s s (NDK): Egy objektívált nyelvtani modell feladatai és lehetőségei; A. L u d s z k a n o v (Bulgária): A megértés kiválasztó jellege az egyik természetes nyelvről a másokra való áttérésben; D. M. P e r l m u t t e r (USA): A generatív grammatika szűrő funkciója; Ch. R o h r e r (NSZK): A szemantikától a szintaxis felé; A. T r y b u l e c (Lengyelország): Az „igenem” formalizálásáról; V a r g a D é n e s: Az elemzés igazolása; E m. V a s i l i u (Románia): Megjegyzések a szintaxis és a szemantika viszonyáról.

Szépe György